चरणव्यूह-भाष्यानुवाद

★

★

रे. रा. अयाचित

★

मूल्य ४॥ रुपये

ॐ

उ. वा. मं. प्रकाशन ६ वें

उत्तमश्लोक वाङ्मयमंडळ उम्बरखेड

चरणव्यूह-भाष्य

(मराठी भाषांतरासहित)

—: भाषांतरकार :—

रेणुकादास राजेश्वर तथा दासंभट्टशास्त्री अयाचित

५ रुपये (कापडी)
४॥ रुपये (अर्ध कापडी)

शके १८७६] [सन १९५४

: प्रकाशक :
सर्वोत्तम रघुनाथ पाण्डे,
कार्यवाह
उत्तमश्लोक वाङ्मयमंडळ,
उम्बरखेड (वऱ्हाड).

: मुद्रक :
रा. अं. जोशी,
श्रीशारदा मुद्रणालय,
२८१ बुधवार, पुणें २.

श्री

प्रकाशकाचे दोन शब्द

श्रीउत्तमश्लोक वाङ्मयमंडळ या उंबरखेड येथील संस्थेचें प्रस्तुत ग्रंथ हें सहावें प्रकाशन होय.

स्वातंत्र्योत्तर भारतवर्षाची सर्वाङ्गानें उन्नति करावयाची तर भारतीय प्राचीन विद्या–कलांचा अभ्यास व उत्कर्ष आधीं होणें अत्यंत आवश्यक आहे. त्यांतहि 'सर्वज्ञानमयो हि सः' असें भगवान् मनूनें ज्याच्याबद्दल प्रेमादरपूर्वक गौरवाचे उद्गार काढले आहेत त्या वेद-वाङ्मयाचा अभ्यास तर नितान्त आवश्यक आहे.

प्रस्तुत चरणव्यूहभाष्य–भाषांतर हें वेदाभ्यासकांस अत्यंत उपयुक्त असें पुस्तक आज वाचकांच्या हातीं देतांना प्रकाशक या नात्यानें मंडळास अत्यंत आनन्द तर होत आहेच; पण त्याबरोबरच अशा ग्रंथाचें प्रकाशन करण्याची संधि मंडळास लाभली याबद्दल धन्यताहि वाटत आहे आणि म्हणूनच या ग्रंथाचा फारसा खप होण्याची शक्यता नसतांनाहि मंडळानें तो प्रकाशित करण्याचे ठरविलें. कारण केवळ द्रव्यार्जनासाठीं ग्रंथप्रकाशन करण्याचें ध्येय मंडळापुढें केव्हांच नव्हतें व नाहीं.

उंबरखेड येथील चतुरस्रविद्वान्, वेदविद्याव्यासंगी व यथार्थतेनें वेदशास्त्रसंपन्न असणारे **श्री. दासंभट्टशास्त्री** यांनीं हें भाषांतर करून वैदिक लोकांस फार उपकृत करून ठेवलें आहे. श्रीउत्तमश्लोक वाङ्मयमंडळाचे संस्थापक व आजपर्यंतचे अध्यक्षहि तेच असल्यामुळें मंडळाकडून त्यांचा ग्रंथ प्रकाशित होत असलेला पाहून दुधांत साखर पडल्याचाच आनंद मंडळास होत आहे.

जाज्वल्यवेदनिष्ठ, माननीय माधव श्रीहरि ऊर्फ बापुजी अणे यांची प्रेरणा या ग्रंथप्रकाशनाच्या मुळाशीं आहे ही गोष्ट प्रसिद्ध करतांनाहि मोठा आनन्द व अभिमान वाटतो. शब्द टाकतांच त्यांनीं या ग्रंथास आशीर्वाद लिहून दिला व ग्रंथसमर्पण करण्यास अनुज्ञा दिली याबद्दल त्यांना नम्रभावें मंडळ अभिवादन करीत आहे.

पं. वासुदेवशास्त्री जोशी यांनी ग्रंथ निर्माण करण्यापासून तो छापून बाहेर पडेपर्यन्त अमोल असें साहाय्य केलें आहे. त्यामुळें प्रारंभीं मंगलाचरणांत ग्रंथकर्त्यांनीं त्यांना नमन केलें असलें तरी त्यांच्या या उपकृतीबद्दल मंडळ अऋणी होणार नाहीं असें त्यांचें सर्वोतोपरी साहाय्य झालें आहे.

पंडित रामचंद्रशास्त्री जोशी, धनी श्रीशारदामुद्रणालय, पुणें, यांनीं ज्या आंपुलकीच्या भावनेनें या ग्रंथाचें मुद्रणकार्य स्वतःच्या अंगावर घेऊन ठराविक वेळेच्या आंत पूर्ण केलें, त्याबद्दल त्यांना कितीहि धन्यवाद दिले तरी ते अपुरेच होतील. पं. रामचंद्रशास्त्री जोशी व त्यांच्या मुद्रणालयांतील इतर कर्मचारी यांच्या अमोल साहाय्याबद्दल मंडळ त्यांचें सदैव ऋणीं राहील.

शेवटीं ॐतत्सत् असा निर्देश करून मंडळाचा हा स्वाध्याययज्ञ ज्याच्या कृपेनें पूर्ण होत आहे त्या सनातनवेदपुरुषास नमन करून हें प्रास्ताविक संपवितों.

उंबरखेड,
फाल्गुन शु. १३
शके १८७५
दि. १७।३।१९५४

सर्वोत्तम रघुनाथ पांडे,
कार्यवाह,
श्रीउत्तमश्लोकवाङ्मयमंडळ

सूचनाः—या पुस्तकांत पृ. ४४ वर आलेलें युजुर्वेद खण्ड चौखम्बा संस्कृत सीरिज या पुस्तकावरून घेतलेलें आहे.

माननीय

लोकनायक माधव श्रीहरि

तथा

बापूजी अणे

यांस

त्यांच्या ज्वलंत वेदनिष्ठेबद्दल

आदरपूर्वक समर्पण.

ग्रंथकर्ता

FOREWORD

Dr. M. S. Aney, Ex-Governor of Bihar.

Charana Vyuha with Bhashya of Mahidas is being published with Marathi translation by Pandit Dasambhataji Ayachit of Umarkhed, a town in Vidarbha, (Madhya Pradesh), under the Auspicies of the Uttamshlok Wangmaya Mandal, Umarkhed.

The edition of Charana Vyuha with commentary published previously at Banaras is, now, not available. It was last published in 1902. Those who desired to study all the four Vedas and the various systems of Vedic recitation prevalent among the Vedic Brahmins feel the necessity of having a text-book of Charana Vyuha with them, in order to have at a glance a full picture of the mighty tree of the Vedas with its four main branches and ramifications of each into a large number of sub-branches known as Shakhas.

Importance of Charan Vyuha in the system of Vedic Studies can be easily realised from the fact that it is included among the 18 shedules (अष्टादशपरिशिष्ट), the knowledge of which is insisted on Vedic student by the Rishis. The names of the shedules have been given in the Katyayana Sutras also. In the Text of Charana Vyuha the passage referring to the 18 shedules comes immediately after the name of Katyayana Shakha. An emphatic reference to Charana Vyuha as a book in the course of Vedic Studies in the Katyayana Sutras itself is a proof of its antiquity. It cannot be brought to a period later than the period to which the works. included in the Shadangas such as Ashtadhyayi, Shiksha and Vedanga Jyotish, are assigned. It will have to be assigned to some date before the invasion of India by the Greeks.

Shakhas, the number of Mantras is 8000 and their Sama-Mantras are 14810. Besides the Brahman and Upanishads of the Sama contai n- 1000 Mantras.

There are 9 Shakhas of Atharvana. The total number of mantras for study is given as 12000. They ar; grouped under five Kalpas each having a total of 500 Mantras. I am unable to reconcile the figure of 12ooo with the total of the five Kalpas which comes to 2500 only. The Commentator did not throw any light to reconcile this obvious discrepancy.

Having given some points of the Charana Vyuha, I like to make a passing rcference to the Second part of this book which deals w:th thc definitions of the eight Vikritis and explains the process of their recitation. Their names are given in the following Karika.

" जटामाला शिखा रेखा ध्वजा दण्डो रथो घनः "

The Brahmin is expected to study one Veda in its triple form viz., Samhita, Pada and Krama. These eight Vikritis of recitation are mainly based on the क्रमपाठ and पदपाठ by prescribing certain definite method of juxtaposition of the Padas and the number of times of their repetition without vioiating the rule of Itikaran (इतिकरण). The author has explained every rule regarding each Vikriti by giving illustration of it. This portion will be of great help to the Vedic rcciters in qualifying themselves as Jata pathi and Ghanapathi without actually going to any Guru to take his lessons. If he is a tripadi reciter of the Samhita, Pada and Krama, he would be able ta prosecutd his studies generally without the help of any preceptor by carefully following the rules of Sandhi and the instructions

regarding the order of the Padas given in the Karikas and illustrated in the sample passages from the Vedas.

A reader will find in the Bhashya much interesting information regarding the various schools of Vedic recitation. Information regarding the various parts of India in which the various shakhas of four Vedas is given in eleven verses, quoted in the Bhashya from an old work called Maharanava. The river Narbada is described there as an equitorial line dividing the World into two hemispheres the Northern and the Southern. It is also stated that those shakhas of the four Vedas which are in the South can have inter-marriages amongst them and can invite Brahmins of those shakhas to participate in sacrificial ceremonies of one another. (यज्ञ कन्या विभागिनः ॥) The same rule holds good as regards the shakhas of the four Vedas which are being studied in the Northern India. Evidently the modern practice of excluding for the purpose of marriage and sacrificial ceremonies persons belonging to different Vedas or shakhas seems to be a later innovation. It has no justification under the rules mentioned in the portion of the Bhashya referred to above. In another portion of the Bhashya, the story of the struggle between Vaishampayan and Yajnavalkya is narrated in great detail. It throws light upon the origin of the new Veda called Vajasaniya Veda (वाजसनीय वेद) which is also otherwise known as Shukla Yajurveda, of which the Kanwa Samhita is mentioned as the first branch (प्रथमशाखा). In another place some points regarding distinction between Shukla Yajurveda and Krishna Yajurveda have been clearly given It is obvious from what is stated in Charana Vyuha Bhashya and Puranas and Epics like Ramayana and Maha-Bharat,

that what is known as Krishna Yajurveda is the original Yajurveda which was taught to Vaishampayan by Veda-Vyas, the author of the Maha–Bharat. Therefore, all references to Yajus in Rigveda, Samaveda and Atharva-veda have to be read as references to Krishna-Yajurveda.

I will not like to write any thing further about the contents of the Bhashya in this foreward. I recommend the readers to read the text and the Bhashya for themselves for the same.

At last, I wish in the end to record my appreciation for the great pains taken by Pandit Dasambhataji for preparing this edition of Charana Vyuha with Bhashya. In fixing the text of Charana Vyuha and the Bhashya of Mahidas, he seems to have made use of all the existing printed editions of Charana Vyuha and of certain manuscripts also. The present text is undoubtedly an improvement in the matter of the Bhashya on the edition published in Banaras several years ago. Pandit Dasambhatji is one of the few learned Brahmins in Vidarbha who are not only reciters of the Vedas but qualified to explain and interprete them also. He has kept up his studious habit throughout his life. He published many years ago, the Saptashati with Prakrit commentary by the famous poet Uttamshloka. That work was very much appreciated by the public then. Recently, he has collaborated with Pandit Vasudeva Shastri Joshi in compiling Maha–Bharatsar i.e. the abridged version of the Maha–Bharata. Dr. Pattabhi Sitaramayya, the scholarly Governor of the Madhye Pradesh, has described that work as an admirable one in the note of appreciaion. *This is the third important work which Dasambhatji is offering to the public* as *a result of his studies. May*

he be spared long and in sound health to continue his literary labours and render service to the Vedic Culture by publication of similar works in future.

The Uttam Shloka Wangmnya Mandal-the literary institution of Umarkhed of which, Shri Sarvottamrao Pande is the Mainstay and the Chief guiding spirit, under whose auspicies this work is being published, is rendering very valuable service to the people of Maharashtra and I am sure, they will ever remain grateful to the members of this institution, for the same.

Laxmi Vilas,
342, Sadashiv Peth Poona 2.
Dated 21-12-1954.

M. S. ANEY

श्री उत्तमश्लोक वाङ्मय मंडळ,

(उमरखेड)

— कार्यकारी मंडळ —

(१) अध्यक्ष–वे. शा. सं. रेणुकादास राजेश्वर तथा
दासंभट्ट शास्त्री अयाचित
(संस्थापक सभासद).

(२) उपाध्यक्ष–आयुर्वेद विशारद गणपत अंबादास जोशी,
साहित्य विशारद.

(३) कार्यवाह–श्री. सर्वोत्तम रघुनाथ पांडे, बी. ए.
(संस्थापक सभासद.)
श्री. बळिराम नागोराव एकबोटे,
साहित्यविशारद.

(४) सभासद–(१) श्री. वामन राजाराम उत्तरवार.
(२) श्री. गोविंद महादेव देशपांडे
(३) श्री. गोविंद व्यंकटेश साकळे.
(४) श्री. गंगाधर रंगनाथ वानेरे.
(५) श्री. लक्ष्मण राजाराम गारुडी.
(६) श्री. शंकर गोपाळराव देशमुख.
(७) श्री. विश्वनाथ सखाराम पोफाळकर.

॥ श्रीशंकरो विजयते ॥

आचार्याः शंकराचार्याः सन्तु जन्मनि जन्मनि ।

श्रीमज्जगद्गुरू श्रीशंकराचार्य संस्थान मठ संकेश्वर–करवीर

॥ श्रीशंकर ॥

मिति -मार्ग- कृ. १०।१८७६ भानु, वास्तव्य पुण्यपत्तनम्

श्रीमत्सु वेदविद्याभ्यसनतपःसंपत्तिशालिषु अस्मदत्यंतप्रियशिष्य श्रीदासंभट्ट अयाचितमहाभागेषु—अनुदिनमेधमानभव्यजनकानि श्रीनारायणस्मरणानि विराजन्ताम् ।

" धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः " इत्यत्रहि धर्मप्रमापकत्वमनितरप्रमाणसाधारणमाम्नायस्यैव भट्टपादैरभ्यधायि । अतएव तदध्ययनस्य वाङ्मयतपस्त्वं जगौ गीतासु गोविन्दः । तदेतास्मिन् प्रमाणमूर्धन्ये, संप्रति करालकलिकालवशाद्वा, अध्येतृणांसात्विकधृतिशून्यतया वा विलुप्ततामुपेयुषि कथमिव तत्प्रमेयधर्मस्य यथार्थावगमः, कथं वा तदनुष्ठानादभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिः श्रद्धावतामिति भगवानेव विजानाति । कुतश्चिद् वेदाध्ययनं विरलं संदृश्यते । ' योऽर्थज्ञइत् सकलं भद्रमश्नुते ' इति वचनानुसारेण तदर्थज्ञाने विधिवदध्ययनपूर्विकाप्रवृत्तिस्तु सर्वत्रैव विरलतरा । एवंत्वेपि यथासम्प्रदायं साङ्गाम् वेदविद्यां समवाप्य श्रीदासंभट्टमहोदयैः महाराष्ट्रभाषया चरणव्यूहभाष्यानुवादरूपं वेदविकृतिविवेचनात्मकंच ग्रंथरत्नं निर्माय संस्कृतभाषानभिज्ञं सश्रद्धं जिज्ञासुवृन्दम् अधमर्णताम् आपादितम् । अतः तान् ' **वेदविद्याकोविदः** ' इत्युपाधिदानेनवयं संभावयामः ।

इत उत्तरमपि नित्यमेतेषां वेदविद्याभ्यासंगः सर्वानेतांश्चकल्याणमार्ग प्रदर्शनेन निखिलश्रेयोदानेन च सुचिरं सुखयतादिति श्रीशारदाम्बाचंद्रमौलीश्वरचरणसरसीरुहयोः अनवरतमभ्यर्थयामहे

महानुशासनं वरीवर्ति

मुद्रा

INTRODUCTION

By—Shri. P. D. Kulkarni

Since the immemorial moment on which the mortals made their appearance on this momentary world, there existed the immortal knowledge of Spiritual and Temporal things. This was percepted in pure form by Seers and Saints of Aryavarta. They call it a call of Heaven. It is initself an Encyclopaedia and hence the term Veda is appropriatly applied to this unique collection of infalliable truth. This came out in the signal word only fit to give expression of the same subject. औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबधः is the principle point in this. In view of this collection of truth it is called Apaurusheya. It is our Veda. It is handed down from one generation to another unceasingly in each era. True knowledge is above space, time and things–limited as they are by nature. This rule of Truth is applicable to our Vedas only. They are everlasting and therefore defined as अनंता वै वेदाः. When all other sources of securing knowledge fail, Vedas give their helping hand and throw flash light to make out what is right path to grapple the problems of life before us.

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।
एनं विदंति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥

Though the Vedas are अनंताः still the necessary portions are made available to us. These are required to be followed by cultured men to take them to the right path. The Seers i.e. मंत्रद्रष्टारः ऋषयः have arranged these selections in a manner which goes to satisfy our Spiritual and

Temporal wants. These are our Arya's Sacred Scriptures. They are known as ऋक्, यजुस् and सामन् and are collectively called त्रयी. Each of the Vedas has two distinct parts –मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्. आप. परि. १-३३. It is a direct revealation. They are grouped in innumerable branches as occasion and requirements demanded. To acquaint ourselves with this grouping, it is essential to study the works specially written by the experts, like कात्यायन, शौनक and others on the subject. They are called चरणव्यूह's. The glosses of महीदास, कमलाकर etc. on these, make the matter more clear. चरण means a school or branch of any of the Vedas, and व्यूह means the arrangement of the same in certain recognised order. Consequently it comes to this that this work shows how and on what line the various groups of the त्रयी, now available to us, are arranged.

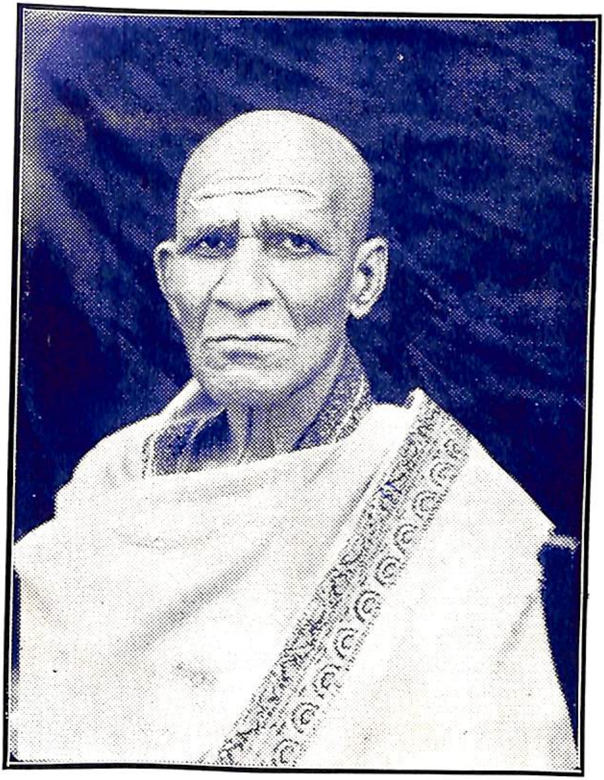
When the art of writing was unknown to us. recital was the only souree left open to the Seers of संहितामंत्रs. They kept them intact by applying many modes of recitation. This has come to us in an unfilthy condition. The details of these systems are explained with some instances of the kind in these works i.e. चरणव्यूह. The present work is one of them. Besides, the work is adorned with वैदिक छंदोमंजिरी a rare work of immence value which helps the students in grasping the subject thoroughly. यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवत. आर्ष. ब्रा. १. १. supports the statement made above. The mode of recitation of अष्टविकृति of Vedas is shown here with apt illustrations which is commendable in every point of view. This whole literature is made available in our colloquial language of बृहन्महाराष्ट्र, by erudite Pandit Shree Dasambhat Shastree Ayachit of Umarkhed.

There are some translations of the work and some Sanskrit printed texts of it also. But they are now rare and out of print. The versions of this. work have also seen light of the day in the garb of German and Telagu languages but they are also not free from defects. They give wrong readings. Pandit Shree Dasambhat Shastree Ayachit has given this flawless text of चरणव्यूह with a corrected commentary of महिदास and its true version in pure Marathi. This is all essential to each and every student of वैदिक वाङ्मय. His untiring efforts can only be repaid by our unbaised appreciation of his meritorious achievements in this connection. This is his most valuable gift both to the students and scholars.

This work is the sixth achievement of उत्तमश्लोक वाङ्मय मंडळ of उमरखेड in विदर्भ. This मण्डळ spared no pains in bestowing these boons on महाराष्ट्र in this form. This is really creditable to the selfless members of मंडळ. We offer our hearty thanks to the मंडळ for these rare gifts of great merit.

Alandi, Dewachi. *P. D. Kulkarni*
29-12-1954.

" वेदविद्याकोविद् "

वे. शा. सं. रे. रा. तथा दासंभट्टशास्त्री अयाचित,

चरणव्यूहभाष्य-भाषांतरकर्ते.

उम्बरखेड (वऱ्हाड)

लेखकाचें हृद्गत

श्रीमङ्गलमयी आदिशक्ति जगज्जननीच्या कृपेनें हें चरणव्यूह–भाष्य-भाषांतर प्रसिद्ध होऊन वाचकांसमोर येत आहे हें पाहून आनंद होत आहे.

आमच्या घराण्यांत परंपरेनें पुष्कळ काल वेदविद्याध्ययन चालू राहिल्यामुळें बालवयांतच मनावर जे संस्कार झाले त्यामुळें वेदपुरुषाविषयीं परमादराची दृढ भावना उत्पन्न होऊन वेदवाङ्मयाविषयीं जिज्ञासा वाढत गेली व आपल्या हातून कांहीं तरी वेदसेवा घडावी असें मनांत येऊं लागलें. शके १८४६ मध्यें संस्थान बडोदा येथें उत्तमश्लोकविरचित प्राकृत ग्रंथाचें मुद्रणकार्य संपवून परत येतांना वाटेंत मुक्काम धनगरटाकळीस माझ्या वडिलांचे अत्यंत स्नेही, परंपरागत सुप्रसिद्ध वैदिक आणि सिद्धपुरुष कै. द जीमहाराज यांचे दर्शनाचा लाभ घडला. त्या वेळीं संभाषणप्रसंगीं त्यांनींच चरणव्यूहांतील ‘ ऋचा दशसहस्राणि ’ या कारिकेंत पारायणासाठीं (वालखिल्यसूक्तरहित) जी संख्या सांगितली आहे, (१०५८० ऋचा व एक पाद) ती बरोबर आहे का ? असा प्रश्न मला केला. तेव्हां मी घरीं गेल्यावर आमच्या घरीं वडिलांच्या संग्रहांत एक चरणव्यूह-भाष्याची लेखी प्रत आहे ती वाचून पाहून नंतर कळवितों असें उत्तर देऊन घरीं आलों व भाष्याची प्रत काढली, वाचली व पारायणार्थ दिलेली संख्या बरोबर कशी आहे याचें टिप्पण सविस्तर लिहून त्यांच्याचकडे पाठविलें. तेव्हां त्यांनीं हें भाष्य वैदिकोपयोगी इतकेंच नव्हे तर संशोधकांनाही आवश्यक आहे; करितां तूं याचें संपूर्ण भाषांतर कर अशी आज्ञा केली. तदनुसार हें भाषांतर लिहावें असा मनाचा निश्चय ठरला.

पण त्या वेळची माझी सांसारिक स्थिति अत्यंत अडचणीची असल्यानें बरेच दिवस हें कार्य झालें नाहीं. पुढें लवकरच ज्यांच्यावर गृहप्रपंचाचा सर्व भार होता ते माझे कनिष्ठ बन्धु व प्रियपत्नी या उभयतांचें निधन इत्यादि अनेक कारणांमुळें हें कार्य पंचवीस वर्षें लांबलें.

नंतर जगदम्बकृपेनें सर्व अडथळे दूर होऊन मी प्रपंचांतून मोकळा झालों. इतक्यांतच माहूरभागांत कायमचें वास्तव्य करून राहिलेले, वेदाध्ययन झालेले व शास्त्रज्ञ पण प्रासिद्धिपराङ्मुख वे. शा. सं. वासुदेवशास्त्री जोशी यांच्या सहवासाचा दुर्मिळ असा योग आला व उपर्युक्त सुप्तकार्यास चालना मिळाली. त्याबरोबरच त्यांचे सान्निध्यांत कांहीं काल घालवून चरणव्यूहभाष्य व मालादि विकृतींचें "जटावलि" नामक ग्रंथांतील संस्कृतविवरण या दोन्ही ग्रन्थाचें लक्षपूर्वक सार्थ वाचन केलें. त्यामुळें भाषांतर लिहिण्याचा निश्चय अधिक पक्का झाला.

ऋग्वेदलक्षणविवरणासारखा महत्त्वाचा विषय व त्याचें मराठींत सोदाहरण भाषांतर करणेंच अति-कठीण; परन्तु शास्त्रीबुवांच्या सान्निध्यांत पुष्कळ दिवस गेले असल्यामुळें त्यांच्यापासून जो ज्ञानाचा लाभ झाला त्यामुळें हें भाषांतर पूर्णतेस पोंचलें. या सर्व कार्याचें श्रेय त्यांनाच आहे. मी केवळ नामधारी लेखक आहें एवढें सांगितलें म्हणजे पुरे.

पुढें भाषान्तर लिहून काढण्यासाठीं एकान्तस्थान मिळावें अशी इच्छा उत्पन्न झाली. म्हणून उम्बरखेड हें गांव सोडून जवळ दोन कोसांवर असलेल्या विठ्ठळ (ता पुसद. मध्य प्र.) या गांवीं आमच्या कुलाचे ऋणानुबन्धी श्री. शङ्कर गोपाळराव देशमुख यांनीं आपल्या स्वतःच्या मळ्यांत उत्तम सोय करून दिली. म्हणून तेथें राहून आपल्या अभिप्रेत अशा इष्टकार्यास अधिष्ठान असावें याकरितां साङ्ग गायत्रीपुरश्चरण केलें. पुरश्चरणकालीं जपातिरिक्त काल व्यर्थ जाऊं नये म्हणून इतर वेळांत हें भाष्यभाषांतर लिहून तयार केलें व ग्रन्थ पुरा केला.

ग्रन्थाच्या सुवाच्च व शुद्ध प्रतीसाठीं येथील मुख्याध्यापक श्री. रा. रा. गोपाळ रामचन्द्र देवधर यांना विनन्ति करण्यांत आली. त्या वेळीं त्यांनीं आपला अमूल्य वेळ घालवून विनामूल्य प्रथम प्रत तयार केली, याबद्दल ते धन्यवादास पात्र आहेत. याप्रमाणें हें सर्व कार्य पूर्ण होतांच ग्रन्थाची पहिली प्रत प्राचीन वाङ्मयाचे अभिमानी, वैदिक संस्कृतिनिष्ठ व माननीय लो. ना. बापूजी अणे यांच्याकडे पाठविली. त्यांनीं त्या वेळीं त्यांची प्रकृति अत्यंत अस्वस्थ असतांनाही वाचली एवढेंच नव्हे तर परभारें "वैदिक संशोधन-मंडळ" पुणें, या संस्थेकडे पाठवून तेथील एक सुप्रतिष्ठित विद्वान् श्रौताचार्य वे. शा. सं. धुंडिराजशास्त्री बापट यांना प्रस्तावना लिहिण्याबद्दल विनंति केली. त्यांच्या विनंतीस मान देऊन लेखकाचा पूर्वपरिचय नसतांही आपला अमोल वेळ खर्च करून त्यांनीं प्रस्तावना लिहून दिली ही गोष्ट त्यांची निराभिमानिता व ज्ञानाविषयींचें प्रेम दर्शविते. लेखकाच्या विनंतीशिवाय आढेवेढे न घेतां योग्य चार शब्द लिहून देणारा पुरुष सामान्य जनांत सांपडणें कठीण. म्हणून त्यांच्या कृपेविषयीं कितीही आभार मानले तरी त्यांचें ऋण फिटण्यासारखें नाहीं. याप्रमाणें पुणें येथील वैदिक संशोधन मंडळाचें सक्रिय साहाय्य व प्रोत्साहन मिळाल्यानंतर ज्यांनीं बहुकाल वेदग्रंथावर परिश्रमपूर्वक व्यासंग करून अनेक प्रकारचें लिखाण प्रसिद्ध केलें असे स्वाध्याय मंडळाचे चालक श्री. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर यांच्याकडे पुरस्कार लिहिणेसाठीं पत्रानें विनंति केली. त्यावर त्यांनीं वे. शा. सं. अनंत यज्ञेश्वर धूपकर, विद्याविहारमंदिर, माशेल गोवा (पोर्तुगीज) यांचें नांव सुचविलें. त्यांच्या सूचनेनुसार त्यांना पत्र लिहून विचारणा केली. त्यांनीं 'मी सध्यां आश्वलायनगृह्यसूत्रावरील उपलब्ध सर्व व्याख्यांचें संपादन करण्यांत गुंतलों आहें. चार महिने अवकाश द्यावा. प्रस्तावना लिहीन' असें उत्तर दिलें; पण गोवा हें ठिकाण परप्रांतीय असून तेथें सध्यां चळवळीचा संघर्ष सुरू आहे. त्यामुळें पोस्टाची गैरसोय, पत्रें मिळत नाहींत.

तुमचें एकच एक हस्तलिखित गहाळ होण्याचा संभव. असा कांहीं प्रेमी मित्रांचा सल्ला मिळाल्यामुळें तो बेत निरुपाय म्हणून रहित करणें भाग पडलें.

नंतर तें माझें हस्तलिखित अनेक विद्वान् शास्त्री व वैदिक यांना दाखविलें. त्या सर्वांनींच मुद्रित करून प्रसिद्ध करावें असा आग्रह केला व कित्येकांनीं आपले अभिप्राय व मनोगत पत्रद्वारा कळविले. त्यांत पुणें येथील वैदिक संशोधन-मंडळाचे मंत्री श्री. श्रीपाद नारायण सोनटक्के, संस्कृत पाठशालाध्यापक वे. शा. सं. शंकरशास्त्री मारुलकर, नांदेडचे संस्कृत पाठशाळामुख्याध्यापक वे. शा. सं. यज्ञेश्वरशास्त्री कस्तुरे व आचार्य बाळशास्त्री; बाशीम येथील वे. शा. सं. आबाजीमहाराज गिरोलीकर व पुसदचे वे. शा. सं. चितळेशास्त्री, नागपूरचे साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास, वे. शा. सं. बाबाजी दीक्षित अग्निहोत्री, काव्यतीर्थ व साहित्य-मनीषी शकरशास्त्री आर्वीकर व त्यांचे बन्धु वैदिकभूषण वे. अंबादास-भट्टजी इत्यादि विद्वान् गृहस्थ आहेत. दुसरें, नागपूर येथें मी समक्ष जाऊन विनंति करतांच वैदिक संस्कृतीचा तौलनिक दृष्टीनें अभ्यास करण्यांतच ज्यांनीं आपलें सर्वायुष्य व्यतीत केलें आहे असे विद्वान् श्री. अप्रबुद्ध यांनीं प्रकृतिस्वास्थ्य नसतांही या पुस्तकाला अल्पावधींत विद्वत्तापूर्ण अशी प्रस्तावना लिहून दिली. शिवाय अनायासें ज्यांचे दर्शनाचा लाभ मिळाला ते प. प. जनार्दनस्वामीमहाराज, योगिराजमंडळ, नागपूर, यांनीं ग्रंथ स्वतः पाहून आशीर्वाद दिला आहे. उपारनिर्दिष्ट विद्वानांच्या आशीर्वचनानें हें पुस्तकप्रकाशनाचें कार्य होत आहे म्हणून सर्वांचाच मी ऋणी आहें.

दुसरें, हें भाषांतर लिहिण्याचे वेळीं नांदेड येथील कस्तुरेशास्त्री व विनायकबाबाशास्त्री यांनीं आपल्या जवळील चरणव्यूहभाष्याच्या लेखी प्रती मला देऊन साहाय्य केलें. तसेंच लेखनकालीं वे. शा. सं. शिवरामशास्त्री शिंत्रे लोणावळा, यांनीं लिहिलेल्या प्रातिशाख्यभाषांतराचा आणि नाग-

पूरचे निवृत्तशिक्षक श्री. कोठेकर, एम्. ए., यांनीं दिलेल्या चरणव्यूहाच्या त्र्यंबकभाष्याचा व काशी येथील मुद्रित चौखम्बाप्रतीचा फार उपयोग झाला म्हणून मी सर्वांचें सहर्ष अभिनंदन करतों. कोणतेंही कार्य करतांना " सर्वारंभास्तंडुलाः प्रस्थमूलाः " या न्यायानें द्रव्याची अडचण येतेच; परंतु माझेवर नितान्त श्रद्धा व प्रेम ठेवणारे माझे स्नेही आणि उत्तमश्लोकमंडळाचे सदस्य यांनीं आत्मीयतेनें ग्रंथप्रकाशनाचें काम आपले अंगावर घेऊन माझी इच्छा पूर्ण केली याबद्दल मी त्यांचा सदैव ऋणी आहें व परमेश्वरचरणीं अशी प्रार्थना करतों कीं, अशीच त्यांची सत्कार्यासंबंधीं श्रद्धा दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होवो. इतकें सर्व झालें तरी मुद्रणासाठीं दुसरी सुवाच्च व शुद्ध प्रत कशी होईल ही चिंता निर्माण झाली; पण सुदैवानें माझे सुविद्य व प्रेमळ शिष्य काव्यतीर्थ दामोदर रामकृष्ण कोरान्ने, वाशीमकर, यांनीं स्वतःच्या मॅट्रिक परीक्षेच्या अभ्यासाची निकड असतांही मुद्दाम वेळांत वेळ काढून उत्तम अशी मुद्रणप्रत लिहून दिली, यामुळें ते सर्वथैव धन्यवादार्ह आहेतच.

आमच्या भागांत संस्कृत पुस्तकाच्या मुद्रणाची योग्य सोय नसल्यामुळें व पुणें–मुंबईसारख्या दूरच्या भागांत प्रकृतिस्वास्थ्याभावीं जाऊन राहणें शक्य नाहीं म्हणून शुद्ध व सुवाच्च मुद्रण कस होईल हा प्रश्न आमच्यापुढें दत्त म्हणून उभा राहिला. तेव्हां आमचे पूर्ण ऋणानुबन्धी, शास्त्रज्ञ व सर्व विषयांची माहिती असलेले पंडित वे. शा. सं. रामचंद्रशास्त्री जोशी यांनीं मुद्रितें तपासण्यापासून मुद्रणसमाप्तिपर्यंतचें सर्व काम व्यवस्थित आपल्या स्वतःच्या 'शारदा मुद्रणा'लयांत करून देण्याचें कबूल केल्यामुळेंच हा ग्रंथ वाचकांसमोर येऊं शकला याबद्दल त्यांचे जितके आभार मानावे तितके थोडेच आहेत.

शेवटीं माझ्या जीवाभावाचे स्नेही, ऋणानुबन्धी, मित्र व शिष्य यांचे श्रम, सदिच्छा व विशेषतः माननीय वेदाभिमानी श्री. माधव श्रीहरी

ऊर्फ बापूजी अणे यांचें सक्रिय साहाय्य व आशीर्वाद मिळाला नसता तर हा ग्रंथ मुद्रित होऊन वाचकांसमोर आलाच नसता याची मला पूर्ण जाणीव आहे; पण या लहानशा लेखांत सर्वांचाच नामनिर्देश करणें शक्य नसल्यामुळें या कार्यांत ज्यांचें ज्यांचें साहाय्य कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत मिळालें त्या सर्वांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतों.

सारांश, सामान्य वैदिकांना व संशोधकांना वेदविस्तार व जटादि अष्टविकृतिलक्षणांची मोड समजून त्यांची पूर्ण ओळख होण्यासाठीं या ग्रंथाचा उपयोग व्हावा अशी आशा ठेवून व जगच्चालक परमेश्वरचरणाचें स्मरण करून लेखणी खालीं ठेवीत आहें.

मु. विठ्ठळ, परगणे उम्बरखेड,
ता. पुसद, शके १८७५.
मि. फा. शु. १३ बुधवार,
विजयनामसंवत्सर.

आपला सर्वांचा कृपाभिलाषी,
दासंभट्टजी अयाचित.

श्रौताचार्य महामहोपाध्याय धुंडिराज दीक्षित बापट, सोमयाजी, पुणें

चरणव्यूह (भाष्यार्थासह)

प्रस्तावना

वे. शा. सं. दासोपंत राजेश्वर अयाचित यांनीं चरणव्यूह-भाष्याची नवी आवृत्ति मराठी भाष्यार्थासह परिश्रमपूर्वक तयार केली आहे. चरणव्यूहाचीं मूळ सूत्रें, त्यांवरील भाष्य व त्याचा मराठी अर्थ आरंभीं दिला असून त्यापुढें ऋग्वेदसंहितेंतील मंडलांतर्गत अनुवाकांची त्यांतील सूक्तसंख्येसह सूची व संज्ञान-सूक्त छापलें आहे. नंतर ऋग्वेदाच्या अष्टक, अध्याय, वर्ग या गणनेप्रमाणें प्रत्येक अध्यायांत तीन ऋचा असलेले वर्ग कोणते, चार, पांच, सहा, सात, आठ इत्यादि क्रमजारत ऋचा असलेले वर्ग कोणते यांचें कोष्टक प्रयत्नपूर्वक दिलें असून प्रत्येक अध्यायांत वर्ग व ऋचा किती यांची बेरीजहि दिलेली आहे. कांहीं वर्गांत एकच ऋचा असते; असे वर्गहि नमूद केले आहेत. जटावलि नांवाच्या ग्रंथांत जटा, माला, शिखा, रेखा इत्यादि आठ विकृतींच्या लक्षणकारिका दिल्या असून त्यांवरील विवरणही उपलब्ध आहे. प्रस्तुत ग्रंथांत सदर कारिका, संस्कृत विवरण व त्याचा मराठी अर्थ हीं सोदाहरण दिलीं आहेत. यानंतर वैदिक छंदांचीं नांवें, उदाहरणें व प्रत्येक पादांतील अक्षरसंख्या दिली आहे. शेवटीं चरणव्यूहाचा मूळपाठ आणि कात्यायनाच्या सर्वानुक्रमणींतील छंदःपरिभाषा दिली आहे.

चरणव्यूह या ग्रंथाच्या अनेक आवृत्ति आजपर्यंत छापल्या गेल्या आहेत. प्रथमतः इ. स. १८४५ मध्यें कलकत्ता येथें चरणव्यूह छापला गेला. त्यानंतर त्याच्या सभाष्य आवृत्ति बनारस येथें

१८७९, १८८८ व १९०२ सालीं छापल्या गेल्या. राजा राधाकान्त देव यांच्या शब्दकल्पद्रुम या प्रसिद्ध संस्कृत कोशांत 'वेद' या शब्दाखालीं समग्र चरणव्यूह छापला आहे. प्रसिद्ध जर्मन पंडित प्रो. वेबर यानें इ. स. १८५५ मध्यें आपल्या भारतीय ग्रंथमालेमध्यें तिसऱ्या भागांत अनेक लिखित ग्रंथांच्या आधारें चरणव्यूहाची चिकित्साप्रधान आवृत्ति रोमन लिपींत जर्मन भाषेंतील टिप्पणीसह छापली आहे.

कात्यायनश्रौतसूत्राचीं अठरा परिशिष्टें आहेत. त्यांपैकीं चरणव्यूह हें पांचवें परिशिष्ट आहे. चरणव्यूह हा ग्रंथ पारशरव्यासविरचित आहे असें सदर ग्रंथाच्या शेवटीं म्हटलें आहे. कांहींच्या मतें तो शौनकानें रचला. कोणत्याहि धार्मिक अथवा शास्त्रीय ग्रंथांचें कर्तृत्व प्राचीन ऋषींकडे सोंपविण्याची जी प्रवृत्ति भारतीयांत प्राचीन काळापासून वास करीत आहे तीच प्रवृत्ति प्रस्तुत ग्रंथाच्या बाबतींतहि लागू आहे. वस्तुतः हा ग्रंथ इतका प्राचीन नाहीं; मध्ययुगीन कालांत त्याची रचना झाली असली पाहिजे. हेमाद्रीच्या चतुर्वर्गचिंतामणीच्या दानखंडांत वेददान सांगितलें आहे. त्यांत देवीपुराणांतील एक उतारा उध्दृत केला आहे. त्या उताऱ्याशीं चरणव्यूहाचें अर्थदृष्ट्या व शब्ददृष्ट्या पुष्कळ साम्य आहे. चरणव्यूहावर महीधर किंवा महीदास याचें भाष्य आहे. हा महीदास संवत् १६१३ (इ. स. १५५५-५६) या काळांत होऊन गेला. चरणव्यूहावर कमलाकरभट्टाचीही एक टीका आहे. या टीकेसह चरणव्यूहाची तेलगू लिपींतील आवृत्ति मद्रास येथें इ.स. १८९६ मध्यें छापली आहे.

चरणव्यूह हा ग्रंथ फारसा प्राचीन नसल्यामुळें आणि शुक्ल यजुःशाखेचें अंग म्हणून तो रचला गेला असल्यामुळें त्यांत वेदशाखांची निर्दोष आणि संपूर्ण माहिती आलेली नाहीं. कांहीं प्राचीन वेदशाखांचा निर्देश त्यांत आढळतो, तथापि पुराणांची रचना झाली त्या कालांत भारतामध्यें वेदशाखांसंबंधीं कोणती माहिती

होती हें समजून घेण्याला या ग्रंथाचा निःसंशय उपयोग आहे. पाठदृष्ट्या चरणव्यूहाचे दोन संप्रदाय आढळून येतात. या दोन संप्रदायांत वेदशाखांसंबंधीं मतभेद आढळून येतो एवढेंच नव्हे तर वेदमंत्रांचे विभाग आणि मंत्रसंख्या याबाबतहि मतभेद दिसून येतो. प्रो० सीगलिंग् नांवाच्या जर्मन संस्कृतज्ञानें या संप्रदायाचा विशेष विचार केला आहे. (Die rezensionen des Caranavyuha, Berlin, 1906. हें जर्मन भाषेंतील पुस्तक पाहा.) पारस्कर गृह्यसूत्राचा एक टीकाकार रामकृष्ण यानें आपल्या टीकेच्या प्रस्तावनेंत वेदशाखासंबंधीं बरीच माहिती चरणव्यूहाच्या आधारें दिली आहे. ही प्रस्तावना प्रो. सायमन् या जर्मन पंडितानें विस्तृत आणि विवेचक प्रस्तावनेसह स्वतंत्र रीतीनें इ. स. १८८९ मध्यें छापली आहे. (Beitrage zur kenntnis der vedischen schvlen, kiel 1889) अशा प्रकारें या ग्रंथाचा आणि विषयाचा अभ्यास आजपर्यंत पुष्कळ झाला आहे.

वे. शा. सं दासोपंत अयाचित यांनीं या विषयामध्यें बरेच परिश्रम करून सदर ग्रंथ तयार केला आहे. चरणव्यूह आणि त्यावरील भाष्य या ग्रंथद्वारां प्रथमच मराठी भाषेंत अवतरत आहे. आधिभौतिक विद्यांचा बोलबाला असलेल्या प्रस्तुतच्या काळांतहि प्राचीन संस्कृति आणि परंपरा यांचें संरक्षण करण्याचे जे कांहीं स्तुत्य प्रयत्न होत आहेत त्यांमध्यें प्रस्तुत पुस्तकाची गणना करावी लागेल. परिशिष्टांच्या योगानें या ग्रंथाचें महत्त्व वाढलें आहे. परिशिष्टांसह हा ग्रंथ केवळ वैदिकांच्याच उपयोगीं पडणारा नसून आधुनिक वेदाभ्यासकांसहि त्यांतून पुष्कळ माहिती मिळण्यासारखी आहे. काशीचे पं. युधिष्ठर मीमांसक यांनीं एका लहान हिंदी पुस्तिकेंत ऋग्वेदाच्या मंत्रसंख्येसंबंधीं खोल विचार केला आहे. तोहि जिज्ञासूंनीं अवश्य नजरेखालून घालावा.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या कर्त्यांनीं वेदरक्षणासाठीं हे जे प्रयत्न केले आहेत त्यांचा लाभ वैदिकांनीं खरोखरीच घेतल्यास त्यांचें आणि समाजाचेंहि कल्याण होणार आहे. वैदिकांची परंपरा भारतांत

आणि महाराष्ट्रांत बदलत्या परिस्थितीमुळें किती झपाट्यानें ऱ्हास पावत आहे हें विचारवंतांना सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. हा ऱ्हास थांबविण्याचे वेळींच प्रयत्न झाले तर हजारों वर्षांची प्राचीन वैदिकपरंपरा समाजांत बीजरूपानें कां होईना टिकून राहील. ही परंपरा नष्ट होऊं द्यावयाची कीं काय याचा भारतीयांनीं अवश्य विचार केला पाहिजे. विशेषतः आतां भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारतीयांच्या जीवननिष्ठेला संस्कृतीचें स्थिर अधिष्ठान देण्याचें कार्य त्वरेनें व्हावयास पाहिजे. सुधारलेल्या देशांतील जनताहि आपल्या परंपरा किती कसोशीनें जपून ठेवते हें पाहून तरी आपल्या प्राचीन संस्कृतींतील संग्राह्य अंशांचा प्रत्येक भारतीयाला यथार्थ अभिमान वाटला पाहिजे. वैदिक-परंपरेची आज जी अवनति झाली आहे, तिला खुद्द वैदिक पुरोहितहि कांहीं अंशीं जबाबदार आहेत, ही गोष्ट नाकबूल करून चालणार नाहीं. वैदिक कालांतील ब्राह्मणवर्गाची उच्च समाजकल्याणविषयक आणि निःस्वार्थी भावना आम्ही विसरलों. आमच्या मूळच्या सात्त्विक आणि कर्तव्यनिष्ठ जीवनाची जाणीव आम्हांला उरली नाहीं. त्यामुळें वैदिकपरंपरेवर आणि वैदिकवर्गावर आजचा प्रसंग येऊन ठेपला आहे. अजूनहि वैदिकमार्गानें आपलें अध्ययन, विशुद्ध जीवन, त्या अध्ययनानें आणि विशुद्ध जीवनानें प्राप्त झालेल्या स्वतःच्या योग्यतेची यथार्थ जाणीव या गोष्टी आचरणांत आणल्या तर वैदिकपरंपरेचें आणि वैदिक वर्गाचें पुनरुज्जीवन झाल्याखेरीज रहाणार नाहीं.

वे. शा. सं. अयाचित यांनीं या ग्रंथद्वारा केलेल्या परिश्रमांचें चीज वेदाभिमानी जनतेकडून होईल अशी आशा बाळगून व प्रस्तुत ग्रंथ तयार केल्याबद्दल ग्रंथकर्त्यांचें अभिनंदन करून रजा घेतों.

ज्येष्ठ शुद्ध १ शनिवार शके १८७८
(अमृतसिद्धियोग)
अग्निहोत्रमंदिर २६४ नारायण, पुणें २.

धुंडिराज गणेशदीक्षित बापट,
सोमयाजी,
श्रौताचार्य, महामहोपाध्याय

॥ श्री ॥

पुरस्कार

" वेदोखिलं धर्ममूलम् " अशी प्रतिज्ञा करणाऱ्या भारतवर्षानें त्या धर्ममूलाचें रक्षण करण्याची अत्यंत काळजी घ्यावी हें साहजिकच आहे. तसें पाहिलें तर जगांतील प्रत्येक राष्ट्र आपलें वाङ्मय टिकविण्याची खबरदारी घेतच आलें आहे. मिसरचीं पर्णलिखितें आणि खाल्डि यांचे इष्टिकालेख हीच गोष्ट दर्शवितात; परंतु त्यांच्यांत आश्चर्यकारक असें विशेष काय आहे? ऋग्वेदाच्या अनादिकालापासून भारतीयांना लेखनकला माहीत असल्याचा पुरावा आढळून येतो. (दहावें मंडल–सूक्त ७० ऋग्वेदाचा संदेश पान २७३) असें असूनहि आपलें वाङ्मय अबाधितपणें जिवंत ठेवण्याकरितां भारतीयांनीं ज्या युक्तीचा अवलंब केला ती पाहिली म्हणजे मन आश्चर्यानें थक्क होतें. त्यांच्या श्रद्धेप्रमाणें ज्या शब्दांत जिवंत सामर्थ्य आहे त्या शब्दाची चैतन्ययुक्त परंपरा माती, दगड, धोंडे आणि पानें काय टिकविणार? त्याकरितां सजीव मनुष्यप्राण्याची योजना करणें हेंच तर्कशुद्ध आहे. अगदीं परवां-परवांपर्यंतही वेदाक्षर लिहून काढण्याचें भारतीयांच्या जिवावर येत असे. युरोपियन पंडितांनीं लिहिलें आहे कीं, लेखनकलेचें ज्ञान असूनही वेद लिहून काढण्यापेक्षां पाठ करण्याचीच प्रवृत्ति भारतीयांत जास्त दिसून येते.

या प्रवृत्तीचें मुख्य कारण असें आहे कीं, प्रो. वेबनें म्हटल्याप्रमाणें भारतीयांच्या दृष्टीनें वेदवाणी ही नुसती अर्थवती नसून सामर्थ्यवती आहे. मंत्रामध्यें कांहीं सामर्थ्य असतें ही कल्पना पृथ्वीच्या पाठीवरील यच्चयावत्

प्राचीन लोकांत आढळून येते; परंतु त्या कल्पनेंत आणि भारतीय कल्पनेंत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. मंत्राच्या उच्चारान एखाद्या देवतेनें संतुष्ट व्हावें आणि आपल्या सामर्थ्यानें जापकाचे मनोरथ पुरवावे इतकीच इतरांच्या कल्पनेची धांव आहे. भारतीय कल्पनेंत ही तर अंतर्भूत आहेच; परंतु मंत्राक्षरेंच प्रत्यक्ष कर्मरूप व पदार्थरूप होतात ही मुख्य कल्पना आहे. कर्मांचा आणि मंत्राचा असा संबंध असल्यामुळें भारतीयांच्या सर्व विध्युक्त कर्मांत मंत्रांचे विनियोग केलेले आढळतात. मंत्रांचा लैंगिक विनियोग हें काय प्रकरण आहे, या खोल विचारांत न शिरतां येथें येवढेंच म्हणतों कीं, मंत्राचा आणि कर्माचा वर सांगितल्याप्रमाणें संबंध असल्यामुळें जें शास्त्र उत्पन्न होतें त्यांतून हे विनियोग निघालेले आहेत. ऋषींच्या ऋतंभरा प्रज्ञेला मंत्राच्या ठिकाणीं तीं कर्में दिसलीं म्हणून तसे विनियोग ठरले गेले. आजच्या करंट्या कल्पनेप्रमाणें मानवी कल्पनेनें नव्हे. " तदेतत्सत्यं मंत्रेषु यानि कर्माणि कवयः अपश्यन् तानि त्रेतायां बहुधा संततानि " या मुंडकश्रुतींत मंत्राच्या रहस्याबरोबरच हेंही सांगितलें आहे कीं, ज्याला त्रेतायुग म्हटलें जातें तो एक प्राचीन काळ असा होता कीं, त्यांत हें शास्त्र विकास पावलें होतें. भारतीयांच्या सर्व वाङ्मयांत एकजात आढळून येणारी एक कल्पना ही आहे कीं, त्या प्राचीन काळापासून सर्व गोष्टींचा उत्तरोत्तर एकसारखा ऱ्हासच होत आहे. ह्या ऱ्हासांतून आपली विश्वकल्याणकारक संस्कृति टिकविण्याकरितां त्यांनीं ज्या अनेक युक्त्या योजिल्या, त्यांतील वेदवाणी लेखनिविष्ट न करतां पठनानें जिवंत ठेवा- वयाची ही फार उदात्त व धाडसी कल्पना आहे.

अशा रीतीनें वाङ्मय जिवंत ठेवावयाचें म्हटलें म्हणजे आणि हजारों वर्षांच्या परंपरेंत जिवंत ठेवावयाचें म्हटलें म्हणजे त्या वाङ्मयाचें मोजमाप करून कांहीं विशिष्ट सांच्यांत त्याला घडीव आकार दिल्याखेरीज उपाय नाहीं. वेदासंबंधीं असें मोजमाप करून त्यांनीं त्याला ज्या घडीव सांच्यांत

बसविलें, त्यांनाच व्यूह व विकृति असें नांव आहे. अलीकडच्या भाषेंत ज्याला संहिताकाल म्हटलें जातें त्या अत्यंत प्राचीन काळापासूनच हा प्रयत्न झाला असावा असें दिसतें. कारण या व्यूहाची हल्लीं माहिति सांगणारा एकमात्र ग्रंथ जो चरणव्यूह तोच इसवी सनापूर्वीं हजार-बाराशें वर्षां पूर्वींचा असावा असें म्हणावें लागतें. पुराणनिरीक्षणकारांनीं दाखविल्या-प्रमाणें वेदरक्षणाच्या दुसऱ्या एका युक्तीची माहिती सांगणारा विकृति-वल्लीकार व्याडी आणि त्याच तऱ्हेची दुसरी माहिती सांगणारा ग्रंथकार शौनक यांचाच काल इसवी सनापूर्वीं हजार-बाराशें वर्षांपेक्षां कमी नाहीं. चरणव्यूहकार कात्यायन कोण हा प्रश्नच आहे. याज्ञवल्क्याचा पुत्र कात्या-यन हाच जर चरणव्यूहकार असला तर त्याचा काल इसवी सनापूर्वीं निदान चोवीसशें वर्षें तरी असला पाहिजे. (ऋ. संदेश परिशिष्ट ४) निदान एवढी गोष्ट तरी खास कीं, चरणव्यूहकार पाणिनीच्या पूर्वीं असला पाहिजे. कारण काव्य अथवा इतर कोणत्याही दृष्टीनें आवश्यकता नसतांना "तत्सामगणं स्मृतम्" अशा प्रकारचे अपाणिनीय प्रयोग त्यानें केले आहेत. वेदसूक्तांच्या ऋषींचीं विचित्र नांवें पाहिलीं तरी देखील अत्यंत प्राचीन कालाचाच बोध होतो; परंतु त्याच्यावरील ज्या भाष्याचें भाषांतर वे. शा. सं. दासंभट्ट अयाचित यांनीं केलें आहे तें मात्र अतिशय अर्वा-चीन म्हणजे शके १६१३ तील आहे. भाष्यकारानें तत्कालीन उपलब्ध माहिती गोळा करूनच तें लिहिलें आहे हें उघड आहे. तरीदेखील मूळ ग्रंथ आणि भाष्य यांमध्यें फार मोठें कालाचें अंतर असल्यामुळें कांहीं बाबतींत भाष्यकारालाही अडचड पडली असेल यांत शंका नाहीं. त्यामुळें त्याला पुष्कळसा भर पौराणिक माहितीवरच द्यावा लागला आहे. असें करीत असतां पुराणांतील कित्येक भासमान विरोधांचा परिहार करणें अवश्य असतें. तसें न घडल्यामुळें अर्वाचीन वाचकाला भाष्य अपुरें वाटणें साहजिक आहे. ही उणीव आपल्या मराठी भाषांतरांत वे. शा. सं. अयाचितशास्त्री यांनीं काढून टाकली असती तर बरें झालें असतें.

उदाहरणार्थ, ब्रह्मदेवाच्या चार मुखांतून चार वेद निघाले, असें पुराणांत म्हटलें आहे आणि पूर्वी एक वेद असून त्याचे चार विभाग द्वापाराच्या अंतीं वेदव्यासांनीं केले, असेंही म्हटलें आहे. शास्त्रदृष्ट्या या दोन्हीही कल्पनांत अविरोध कसा आहे, हें समजून सांगणें अवश्य आहे. ' चरण ' शब्दाचा अर्थ नुसता वेदाचा भाग इतकाच नसून प्रत्यक्ष वेद असाच कां होतो, हेंही पाहाण्याजोगतें आहे. अथर्ववेदाच्या नवव्या भेदाचें नांव ' चरणविद्या ' असेंच आहे. अलीकडे Supersonics चें शास्त्र फार वाढलें आहे व डॉ. क्रॅकनेरसारखे अर्वाचीन शास्त्रज्ञ तर असें म्हणूं लागले आहेत कीं, विश्वांतील प्रत्येक वस्तु म्हणजे निरनिराळ्या आंदोलनांमुळें (Viabrations) उत्पन्न होणाऱ्या स्वरमेळांचें गीतच आहे. ' चरण ' शब्दाचाही मूळ अर्थ आंदोलन (Viabration) असाच आहे. ' चरणव्यूह ' म्हणजे आंदोलनाच्या सहेतुक बनविलेल्या मोडी. अशा प्रकारें आंदोलनाचें शास्त्र बनवावयाचें म्हणजे त्याची एक परिभाषा उत्पन्न होणें अवश्य आहे. वेदवर्णन करीत असतांना चरणव्यूह ज्या वेळेला अमुक वेदाचा अमुक रंग आहे, त्याची उंची इतकी, त्याचें गोत्र, त्याची देवता, त्याचा छंद अशा प्रकारचें वर्णन करतो त्या वेळेस ती एक तत्कालीन शास्त्रीय परिभाषा आहे हें न समजल्यामुळें हल्लींच्या शहाण्या माणसास वैदिक ऋषींचा अडाणीपणा दिसून येतो. या सर्व गोष्टींचा विचार नीट केला जाईल असा विवरणात्मक ग्रंथ होण्याची आवश्यकता आहे. वे. शा. सं. अयाचित यांच्यासारख्यांनीं तें काम हातीं घेतल्यास चांगलेंच होईल. प्रस्तुतचा त्यांचा प्रयत्नही अभिनंदनीयच आहे. हल्लींच्या काळीं प्रत्येक गोष्ट पाश्चात्यांच्या विचारांतून जणूं कांहीं गाळून घेतल्याखेरीज परिपूत होत नाहीं; परंतु आतां हें अनेक रीतींनीं सिद्ध झालें आहे कीं, पुष्कळ वेळां पाश्चात्यांच्या शास्त्रीय म्हणविल्या जाणाऱ्या कल्पनाही आचरटपणाच्या, उर्मटपणाच्या व दंडेलीच्या असतात. केवळ

पाश्चात्य आहेत म्हणूनच त्या डोळे मिटून स्वीकारल्या जातात. पं. सातवळेकरांनीं आपल्या अथर्ववेदाच्या प्रस्तावनेंत विवाहसूक्तांतील ' देवकामा ' या शब्दाचा थोडासा इतिहास दिला आहे तो या दृष्टीनें वाचण्याजोगता आहे. भारतीय परंपरेंत ' देवृकामा ' असा कोठेंही पाठ नसतांना सेंटपिटर्सबर्ग-कोशानें दंडेलीनें तसा पाठ दिला आहे म्हणून आमच्याकडच्याही कित्येक ऋग्वेदाच्या प्रकाशकांनीं तोच पाठ मुकाट्यानें स्वीकारला आहे. प्रस्तुत कोषकारांची भारतीय परंपरांना अव्हेरून टाकण्याची प्रतिज्ञा लक्षांत घेण्याचें कारण काय ?

अशा काळीं जेथें आपला वेद काय, शाखा कोणती, सूत्र कोणतें हेंदेखील चांगल्या सुशिक्षित म्हणविणाऱ्यांनाही सांगतां येत नाहीं, इतकेंच नाहीं तर शाखा, सूत्र हें काय प्रकरण आहे हेंही ठाऊक नसतें, तेथें त्यांची समग्र माहिती देणारा एखादा ग्रंथ मराठींत असणें अत्यंत आवश्यक होतें. शालिवाहन शक १४८० च्या सुमारास लिहिल्या गेलेल्या सरस्वतीगंगाधराच्या श्रीगुरुचरित्रांत याविषयीं पुष्कळ माहिती आहे; परंतु श्रीगुरुचरित्र भक्तीनें वाचणारे जाणते लोकही या अज्ञात प्रदेशांतला आपला प्रवास कसाबसा संपवून हुश्श करतांना आढळतात. कारण ती माहिती समजून सांगणारे वैदिकही आतां दुर्मिळ होत आहेत. चरणव्यूहांतील माहितीचा व तिचा सर्वस्वीं मेळ आहे असें मात्र नाहीं. त्यावरून असें दिसतें कीं, या विषयासंबंधींहि पूर्वींपासून कांहीं मतांतरें असावींत. अशा परिस्थितींत मराठी वाचकांना ही माहिती उपलब्ध होत आहे ही गोष्ट अभिनंदनीय आहे.

वेदरक्षणाकरितां भारतीयांनीं मुख्य दोन यत्न केले. एक तर मंडल, सूक्त, अष्टक, वर्ग व अनुवाक, खंड, कांड, प्रश्न, छंद अशा निरनिराळ्या रीतीनें त्याची विभागणी करून त्यांतील गद्य भागाची तर ' पन्नास '

अक्षरांच्या परिमाणानें अक्षरसंख्याहि मोजून ठेविली. मंत्रांचा विध्युक्त कर्मांत विनियोग असल्यामुळें त्यांचेंहि रक्षणास साहाय्य झालें; परंतु मंत्र हें उच्चाराचें शास्त्र असल्यामुळें नुसतें असें रक्षण होऊनहि उपयोग नव्हता. त्याचा प्रत्येक स्वर ना स्वर शास्त्रोक्त रीतीनेंच उच्चारला गेला पाहिजे. म्हणून पठन करितांना कांहीं पद्धतशीर रीतीनें पदें तोडून साध्या क्रमानें अथवा तेच तेच शब्द पुन्हां पुन्हां मागेंपुढें घेऊन वेदाचें अध्ययन करण्याची परंपरा पडली. चोहोंकडून खिळे मारुन जशी एखादी गोष्ट भिंतीस पक्की खिळून टाकावी तशी ही व्यवस्था केली गेली म्हणूनच आज हजारों वर्षांपूर्वींचे शब्दोच्चार ऐकावयास मिळत आहेत. अशा तऱ्हेच्या वेदपठनास ' विकृति ' असें नांव आहे. संहिता म्हणजे काय, तिचीं पदें कशीं पाडलीं जातात आणि साध्या क्रमान्वयें तीं न म्हणतां जटा, माला, घन इत्यादि आठ प्रकारच्या विकृतींनीं कशीं म्हणावीं याची सुबोध माहिती प्रस्तुत पुस्तकानें सामान्य वाचकांसहि होऊं शकेल. वस्तुतः ' चरण ' आणि ' विकृति ' यांवरचे निरनिराळे ग्रंथ असतांही त्यांचा संग्रह एकत्र केला आहे हें फार चांगलें झालें आहे. या सर्व माहितीमुळें वेदवाङ्मयाची विशालता, सखोलपणा, भारतीयांची वेदाविषयीं आस्था आणि त्यांच्या प्रयत्नांची भव्यता उत्तम प्रकारें समजून येते. चरणव्यूहाचें फल सांगतांना ' अविद्यो लभते विद्यां ', ' जाति स्मरो भवति ', ' अव्रती व्रती भवति ', ' अब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति ' असें म्हटलें आहे. थोड्याशा वेगळ्या अर्थानें म्हणजे व्यक्तीच्या दृष्टीनें नव्हे तर सांस्कृतिक दृष्ट्या आपल्या जातीची आठवण हें वाचून विशेषतः महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांस तरी होईल व आपल्या कर्तव्याची जाणीव होऊन त्याच्याकरितां व्रतपालन करण्याची आणि आत्मसंयमन करण्याची त्याला बुद्धि होईल अशी आशा वाटते.

भाषांतरकारानें विकृतींचे नमुने दिलेले आहेत, त्यांचा उपयोग वैदिक मंडळींना तर चांगलाच होईल. इतरांच्या दृष्टीनें हा भाग अर्थातच केव्हांही दुर्बोधच असणार. विकृतींचा सांचा ठरला असतांना घनपाठांतच दोन प्रकार कां उत्पन्न झाले व ते केव्हां झाले असावे हा मोठा विचारार्ह प्रश्न आहे. अथर्वणवेदांचें विवरण करीत असतां भगवान् व्यासांबरोबरच भगवान् स्कंदाचाही आधार भाष्यकारानें दिला आहे. त्यावरून चोर हे स्कंदपुत्र आहेत आणि चोरांचा परमगुरु कार्तिकेय आहे, ही केवळ शूद्रकासारख्या कवींची कल्पना नसून त्यांत कांहीं तथ्य असावेंसें वाटतें. ' अरत्नी ', ' प्रादेश ' इत्यादि वैदिक परिमाणांचा वाचकांना नव्यानेंच बोध होईल. त्याचप्रमाणें वेदकालीन त्रैविद्यांना वेद-पठणाबरोबरच त्यांच्या त्यांच्या वेदाला अनुसरून आयुर्वेद, धनुर्वेद, गांधर्ववेद अशी कांहीं उपयुक्त विद्या नित्यकर्माचा अवश्य भाग म्हणून शिकावी लागे, हीहि माहिती प्रत्येक वेदाचे जे उपवेद दिले आहेत त्यांवरून समजून येईल. व्यक्तीची उपयुक्तता शक्य तितकी वाढविण्यावर त्या वेळीं किती कटाक्ष होता हें त्यावरून दिसून येईल.

आणखीहि एक फायदा यापासून होईल. नाहीं म्हटलें तरी ऋग्वेद, कृष्णयजुर्वेद, वाजसनीय संहिता इत्यादि निरनिराळ्या वेदपरंपरेंतील ब्राह्मण उघड नसले तरी अंतर्यामीं हा वेद मोठा का तो वेद मोठा, हा आधींचा का तो मागाहूनचा अशा नाना प्रकारच्या विकल्पनांनीं उच्च-नीच भाव बाळगतांना आढळतात आणि सूक्ष्म निरीक्षण करणाराला ब्राह्मणवर्गाच्या एकीकरणास त्याचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष अडथळे होत असलेले आढळून येतात. प्रणवरूपी एका बीजांतून निघालेल्या वेदाचे चार विभाग श्रीवेदव्यासांनीं केवळ लहरीप्रमाणें केले नसून कांहीं शास्त्रीय तत्त्वास अनुसरून केले आहेत हें ऋग्वेदाची क्रियाशक्ति, यजुर्वेदाची इच्छाशक्ति,

सामवेदाची ज्ञानशक्ति आणि अथर्ववेदाचें क्षुद्र कर्म असें म्हटलें आहे त्यावरून लक्षांत येईल आणि मनुष्य-जीवनास या चारी शक्तींच्या वाढीची जशी एकसारखी आवश्यकता असते त्याप्रमाणेंच या चार वेदांचें आहे. त्यांच्यांत उच्चनीच भाव नसून विराट्पुरुषास त्या सर्वांची सारखी आवश्यकता असल्यामुळें त्यांत उच्चनीच भाव शक्यच नाहीं हें मनांत बिंबून ब्राह्मणमात्रांत एकात्मता होईल तर मोठेंच श्रेय संपादिलें जाणार आहे.

हल्लीं ठिकठिकाणीं वेदशाळा चालविल्या जात आहेत त्यांना तर हा ग्रंथ बहुमोल आहे. त्यांच्या अभ्यासक्रमांत याची योजना करून वेदाभिमानी लोकांनीं वेदशास्त्रसंपन्न अयाचितशास्त्री यांच्या परिश्रमाचें चीज करणें अवश्य आहे. मला स्वतःला या विषयावर लिहिण्याचा कांहीं अधिकार नाहीं, परंतु वे. शा. सं. दासंभट्ट यांच्या विनंतीचा अव्हेर करणें अशक्य झाल्यामुळेंच हे चार शब्द लिहिण्यास मी प्रवृत्त झालों. ही अल्पशी वेदसेवा त्या वेदपुरुषास समर्पण करून या भाषांतराचें वेदाभिमानी जनतेनें चीज करावें अशी मी त्यांना नम्र विनंति करतों.

नागपूर,
मिति माघ वद्य ९ शके १८७५, —अप्रबुद्ध
दिनांक २७-२-१९५४.

— अनुक्रमणिका —

१. चरणव्यूहः (ऋग्वेदखण्डः)

(भागः चतुर्थः)

श्रीगणेशाय नमः। अथातश्चरणव्यूहं व्याख्यास्यामस्तत्र यदुक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति तत्र ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ[1] स्थानानि भवन्ति चर्चा श्रावकश्चर्चकः श्रवणीयपारः क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटः क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणमेतेषां शाखाः पंच भवन्त्याश्वलायनी सांख्यायनी[2] शाकला बाष्कला मांडूकेया[3]श्चेति तेषामध्ययनम्। अध्यायाश्चचतुःषष्टिर्मंडलानि दशैव तु। वर्गाणां परिसंख्यातं द्वेसहस्रेषळुत्तरे। सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशंकं विकल्पितम्। दश सप्तसु पठ्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम्। एकशत-सहस्रं वा द्वित्रिपंचाशत्सहस्रार्धमेतानि चतुर्दश वाशिष्ठानामितरेषां पंचाशीतिः क्रमकाले तु वेष्टव्यम् चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि तु द्विखण्डानां सहस्राणां द्वात्रिंशत् षोडशोत्तरा। चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वात्रिंशतंचाक्षरसहस्राणि द्वात्रिंशतं चाक्षरसहस्राणि ॥ १ ॥

ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च।
ऋचामशीतिः पादश्चैतत्पारायणमुच्यते ॥ १ ॥

पाठभेदाः— १ अष्टभेदाः २ शांखायनी ३ मांडूकायना

एकर्च एकवर्गश्च एकश्च नवकस्तथा ।
द्वौ वर्गौ तु द्वृचौ ज्ञेयौ ऋक्त्रयस्य[1] शतं स्मृतम् ॥ २ ॥
चतुर्ऋचां[2] पंचसप्तत्यधिकं च शतं तथा ॥
पंचऋचां[3] तु द्विशतं सहस्रं रुद्रसंख्यया ॥ ३ ॥
पंचचत्वार्यधिकं[4] तु षड्ृचां च शतत्रयम् ॥
सप्तर्चस्य शतं ज्ञेयं विंशतिश्चाधिका स्मृता ॥ ४ ॥
अष्टऋचां तु पंचाशत्पंचाधिकास्तथैव च ।
दशाधिकद्विसहस्राः पंचशाखा सुनिश्चिताः ॥ ५ ॥
वर्गाः संज्ञानसूक्तस्य चत्वारश्चात्रमीलिताः ।
एवं पारायणे प्रोक्ता ऋचां संख्येन न्यूनतः ॥ ६ ॥

---

१ न्यूनं तृचशतं स्मृतं २ चतुष्कं शतमेकं च चत्वारः सप्ततिस्तथा ३ पञ्चकानां द्वे सहस्रं तु द्वेसप्तोत्तरेशते ४ शतमूनविंशतिः (११९) सप्तकानां न्यूनाषष्टिरष्टकानां (५९) त्रीणि शतानि षट्कानां चत्वारिंशत्षट्चवर्गाः (३४६) ऋग्वेदसंहिता- सातवळेकरप्रथमावृत्ति पान- ८२८.

२. चरणव्यूहः (यजुर्वेदखण्डः)

यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति तत्र चरकानां द्वादशभेदा भवन्ति तत्र चरका आव्हरका कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाश्चारायणीया वारायणीया वार्तान्तवेया[1] श्वेताश्वततरा औपमन्यवः पाताण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति। तत्र मैत्रायणीयानां षड्भेदा[2] भवन्ति मानवा वाराहा दुंदुभाश्छागलेया हारिद्रवेयाः श्यामायनीयाश्चेति। तेषामध्ययनमष्टौशतं यजुः सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति। तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारोभवति षडंगान्यधीत्य षडंगवित् भवति। (तत्र षडंगानि) शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तंछंदोज्योतिषमिति षडंगानि। तत्र प्राच्योदीच्यनैर्ऋत्यांवाजसेनयानां पंचदशभेदा भवन्ति। काण्वा[3] माध्यंदिना श्यावीया स्थापायनीया कापालाः पौण्ड्रवत्सा

पाठभेदाः १ वार्तांतरेया २ सप्तभेदाः मानवा दुंदुभाश्चैकेया वाराहा हारिद्रवेया श्यामा श्यामायनीयाश्चेति ना. प्रत. ३ जबाला बौद्धायना काण्वा माध्यंदिनेयाः शाफेयास्तापनीयाः केपालाः पौण्डरवत्सा आवटिकाः परमावटिकाः पाराशरा वैणेया अद्धा बौधेयाश्चेति. चौ. प्र.

आवटिका परमावटिका पाराशर्या वैधेया वैनेया औधेया गालवा बैजवा कात्यायनीयाश्चेति। प्रतिपद मनुपद छंदो भाषाधर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपांगानि। यूपलक्षणं[1] छागलक्षणं प्रतिज्ञा-नुवाकसंख्या चरणव्यूहश्राद्धकल्पशुल्बकानि पार्षदमृग्यजूंषीष्ट-कापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्रक्रतुसंख्यानिगमा यज्ञपार्श्वहौत्रकं प्रसवोत्थानं कूर्मलक्षणनित्यष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति। द्वे सहस्रे शते न्यूने मंत्रे वाजसनेयके। ऋग्गणः परिसंख्यातमेतत्सर्वं-सशुक्रियम्॥ ब्राह्मणं च चतुर्गुणं॥ तत्र तैत्तिरीयकानां द्विभेदा-भवन्ति औख्याकांडिकेयाश्चेति। कांडिकेयानां पंचभेदा[2] भवन्ति आपस्तंबी[3] बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी औधेयी चेति तत्र कठानां उपगायतु चतुश्चत्वारिंशदुपग्रंथाः। मंत्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रि-गुणं यत्र पठ्यते। यजुर्वेदः स विज्ञयो अन्ये शाखांतराः स्मृताः। तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति॥ २॥

---

१ उपज्योतिषं सांगलक्षणं प्रतिज्ञानुवाकं परिसंख्या चरणव्यूहः श्राद्धकल्पः प्रवराध्यायश्च शास्त्रक्रतुसंख्यानुगमयज्ञपार्श्वानि हौत्रिकं पशवो-क्थानि कूर्मलक्षणं २ औखेया खांडिकेयाश्चेति ३ कालेता श्याट्यायनी हैरण्यकेशी भारद्वाजी आपस्तंबी चेति. चौ. प्रत.

३. चरणव्यूहः (सामवेदखण्डः)

सामवेदस्य किल सहस्रभेद आसीदनध्यायेष्वधीयानास्ते शक्रेणाभिहताः प्रनष्टाः शेषान्प्रवक्ष्यामि असुरायणीया वासुरायणीया वार्तांतरेयाः प्रांजलऋग्वैनविधा प्राचीनयोग्या राणायणीयाश्चेति । राणायनीयानां नवभेदा भवन्ति-राणायनीयाःशाठ्यायनीयाःसात्यमुद्गलाः खल्वला महाखल्वला लांगलाः कौथुमा गौतमा जैमिनीयाश्चेति । (प्रकारान्तरं)राणायणीयानां सप्तभेदा भवन्ति राणायनीयाः सात्यमुग्राः कालेया महाकालेया लांगलायनाः शार्दूला कौथुमाश्चेति । तत्र कौथुमानां षड्भेदा भवंति कौथुमा आसुरायणा वातायनाः प्रांजलिद्वैनभृतः प्राचीनयोग्या नैगमीया इति तेषामध्ययनम् । अशीति शतमाग्नेयं पावमानं चतुःशतं ॥ ऐंद्रं तु षड्विंशतिर्यानि गायन्ति सामगाः । तान्यधीत्य चण्डात् प्रचण्डतरो भवति शिष्टान्यधीत्य शिष्टाविंशतिको भवति । तत्र केचित् पुनरुक्तंतंत्रं सामतंत्रं संज्ञालक्षणं धातुलक्षणमिति विधीयन्ते ।

पाठभेदाः ओळ १ शतक्रतु वज्रेणा० चौ. प्रत. ओळ ९ प्रकारांतरेण वर्णितो भागः चौखम्बामुद्रितपुस्तके मूले विद्यते इतरत्र पुस्तके नास्ति परं भाष्ये तस्य व्याख्यान कृतं इति कृत्वा मूले पाठार्थं उध्दृतः ओळ

अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश ।
अष्टौ शतानि नवति दशतिर्वालखिल्यकम् ॥ १
सरहस्यं ससुपर्णं प्रेक्ष्यस्तत्रवालखिल्याः ।
सारण्यकानि सौर्याणि ह्येतत्सामगणं स्मृतम् ॥ २

---

१४ अष्टौ सामसहस्राणि छंदोगार्चिकसंहिता। गानानि तस्य वक्ष्यामि सहस्राणि चतुर्दश। अष्टौशतानि ज्ञेयानि दशोत्तरस्तथैव च । ना. प्र.

४. चरणव्यूहः (अथर्ववेदखण्डः)

अथर्ववेदस्य नवभेदा भवन्ति पैप्पला दान्ता प्रदान्ता औता जाबाला शौनका ब्रह्मपलाशा कुनखीवेददर्शी चारणविद्याश्चेति । तेषामध्ययनं पंचकल्पा भवंति । द्वादशैव सहस्राणि पंचकल्पानि भवंति कल्पे कल्पे पंचशतानि भवंति । नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शांतिकल्पश्चेति । सर्वेषामेव वेदानामुपवेदाभवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेदउपवेदो यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः सामवेदस्य गांधर्ववेद उपवेदोऽथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं चेत्याह भगवान् व्यासः स्कंदो वा । य इमे वेदाश्चत्वारस्तेषां एकैकस्य कीदृशं रूपं वर्ण विधोच्यते । ऋग्वेदः पद्मपत्रायताक्षः । सुविभक्तग्रीवः । कुंचितकेशश्मश्रुः श्वेतवर्णोवर्णेन कीर्तितं प्रमाणं तावत्तिष्ठन्वितस्तीः पंच यजुर्वेदः पिंगाक्षः कृशमध्यस्थूलगलकपोलः । ताम्रवर्णः कृष्णवर्णो वा । प्रादेशमात्रः षड्दीर्घत्वेन सामवेदो नित्यं स्रग्वी सुप्रयतः शुचिवासाः शमी दान्तो बृहच्छरीरः शमीदण्डी कातरनयनः कांचननयनो वा आदित्यवर्णो वर्णेन नवारत्निमात्रोऽथर्ववेदस्तीक्ष्णः प्रचण्डः कामरूपी विश्वकर्ता क्षुद्रकर्मा स्वशाखाध्यायी प्राज्ञश्च महानीलोत्पलवर्णोवर्णेन दशारत्निमात्र ऋग्वेदस्यात्रिगोत्रं सोमदैवत्यं गायत्री छंदो यजुर्वेदस्य काश्यपगोत्रं इंद्रदैवत्यं त्रिष्टुप् छंदः । सामवेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदैवत्यं जगतीछंदोऽथर्ववेदस्य बैजानगोत्रं ब्रह्मदैवत्यं अनुष्टुप् छंदः ॥ ४ ॥

टीपः— अस्मिन् चरणव्यूहग्रंथे भाष्यानुसारेण प्रतिखण्डे पाठो गृहीतः

५ चरणव्यूहः (पञ्चमः खण्डः)

॥ फलश्रुतिः ॥

य इदं वेदानां नामरूपगोत्रप्रमाणछंदोदैवतवर्णं वर्णयति। अविद्यो लभते विद्यां जातिस्मरोऽथ जायते जन्मजन्मवेदपारगो भवति अव्रती व्रती भवति। अब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति। नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥

य इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं श्रावयेत्स्त्रियम् ॥
पुमांसं जायते पुत्रमृषिभिर्वेदपारगम् ॥ १ ॥
य इदं चरणव्यूहं श्राद्धकाले पठेद्द्विजः।
अक्षय्यं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄंश्चैवोपतिष्ठते ॥ २ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत्स पंक्तिपावनः।
तारयेत् प्रभृतीन्पुत्रान् पुरुषान्सप्त सप्त च ॥ ३ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत्पर्वसु पर्वसु।
विधूतपाप्मा स स्वर्गी ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ४ ॥
यो नामानि पुरा वेद अमृतत्वं च गच्छति।
लोकातीतं महाशान्तममृतत्वं च गच्छति

ॐ नम इत्याह भगवान् पाराशर्यः। ॐनमः परमऋषिभ्यो नमः॥

तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं
चर्माम्बरं सुरमुनींद्रनुतं कवींद्रम्।
कृष्णात्विषं कनकपिंगजटाकलापम्।
व्यासं नमामि शिरसा तिलकं मुनीनाम् ॥ ५ ॥

॥ इति चरणव्यूहमूलं समाप्तम् ॥

श्रीचरणव्यूहभाष्यं भाषान्तरञ्च

ऋग्वेदवर्णनम्

प्रथमखण्डः

श्रीगणेशाय नमः ॥
श्रीसरस्वत्यै नमः ॥
श्रीकुलदेवतारेणुकायै नमः ॥
श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीगणेशं शारदां च रेणुकां कुलदेवताम् ।
विद्यागुरुं च पितरौ वासुदेवसरस्वतीम् ॥ १ ॥
मम साहाय्यकर्तारं वासुदेवाख्यशास्त्रिणम् ।
एतान् सर्वान् प्रणम्यादौ चरणव्यूहविवृतिम् ॥ २ ॥
अयाचितोपनामाहं दासो राजेश्वरात्मजः ।
महीदासकृतं भाष्यं प्रातिशाख्यं विलोक्य च ॥ ३ ॥
सामान्यजनबोधार्थं कुर्वे लौकिकभाषया ।

भाष्यकारकृतमंगलाचरणश्लोकप्रारंभः ॥

ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म नादबिन्दुकलान्वितम्[२] ।
त्रिदेवं त्रिमात्रं च स्फुटं विष्णुं सनातनम् ॥ १ ॥
तं सर्वज्ञं जगत्सेतुं परमात्मानमीश्वरम् ।
वन्दे नारायणं देवं निरवद्यं निरंजनम् ॥ २ ॥

---

२ कलात्मकम्.

कृष्णद्वैपायनं वन्दे गुरुं वेदमहानिधिम् ।
येन चरणव्यूहेषु शाखाभेदंमितं कृतम् ॥ ३ ॥
तच्छिष्यं शौनकगुरुं वेदज्ञं लोकविश्रुतम् ।
नत्वा तु शाकलाचार्यं तथैव चाश्वलायनम् ॥ ४ ॥
एवं परम्पराप्राप्तं बाळकृष्णं महागुरुम् ।
यस्य प्रसादात् व्याख्यामि चरणव्यूहसंज्ञकम् ॥ ५ ॥

अर्थः— नादबिन्दुकलारूपी ज्याच्या तीन माला (अ + उ + म्) व तीन देवता आहेत असें जें एकाक्षर ॐ ज्याला सनातन व्यापक ब्रह्म म्हणतात त्या जगदाधार, सर्वज्ञ, निर्लेप, स्वयंप्रकाश व समर्थ अशा परमात्म्याला आणि ज्यानें चतुष्पाद असलेल्या वेदांच्या शाखेच्या भेदांचें परिमाण (मापन) केलें, त्या वेदमहानिधि व्यासाला व व्यासशिष्य लोकप्रसिद्ध वेदज्ञ शौनकगुरु, शाकलाचार्य व आश्वलायनऋषि आणि त्याच परंपरेंतील माझे (महीदासाचे) गुरु बाळकृष्ण ह्यांना नमन करून, त्यांच्याच कृपेनें, मी चरणव्यूहग्रन्थाचें व्याख्यान करतों.

मूलसूत्रम्ः—अथातश्चरणव्यूहं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

भाष्यः—अथ शब्दो मंगले प्रस्तावे च । अथशब्दः पूर्वमेव मंगलार्थ इत्यर्थः अतः शब्दः हेत्वर्थः । चरणव्यूहः वेदराशेश्चतुर्विभागात् चरण उच्यते । तस्य व्यूहः समुदायः चतुर्वेदानां समुदायः तं व्याख्यास्याम इत्यर्थः ॥ कथमेकवेदः ? तदुक्तम् आरण्यके " सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः, प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यात् " (ऐ. अरण्यक २ खण्ड १०) इति तस्य चतुर्विभागाः

अर्थः— सूत्रारंभीं असलेल्या "अथ" शब्दाचे दोन अर्थ; १ मंगल व २ आरंभ. त्यापैकीं पहिलाच अर्थ म्हणजे मंगलार्थ समजावा. अतः म्हणजे म्हणून–वेदशाखांचा विस्तार श्रवण केल्यानें सर्व पातकांचा नाश होतो

पा. भे. १ वेद १ " सर्वेवेदा " यावरील विस्तृत टीप पान ४ वर मंत्रभाष्य लिहिलें आहे तेथें पाहावी.

कृताः। तथा चोक्तम् द्वादशस्कन्धे षष्ठाध्याये भागवते— "तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः। सव्याहृतिकान् सोंकारांश्चातुर्होत्रविचक्षणैः ॥ ४४ ॥ पुत्रानध्यापयत्तांस्तु ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मकोविदान्। ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥ ४५ ॥ ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः। चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौमहर्षिभिः ॥४६॥ क्षीणायुषः क्षीणसत्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्य कालतः। वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्यन्हृदिस्थाच्युतचोदिताः ॥४७॥ अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवाँल्लोकभावनः। ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ॥ ४८ ॥ पराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः। अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम्। ॥ ४९॥ ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ॥ चतस्रः संहिताश्चक्रे मंत्रैर्मणिगणा इव ॥५०॥ तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः। एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः॥५१॥ पैलाय संहितामाद्यां बव्हृचाख्यामुवाच ह। वैशम्पायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥ ५२ ॥ साम्नां जैमिनये प्राह, तथा छन्दोगसंहिताम्। अथर्वाङ्गिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥ ५३ ॥ पैलः स्वां संहितामूच इंद्रप्रमितये मुनिः। बाष्कलाय च सोप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥ ५४ ॥ चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गवे। पराशरायाग्निमित्रे इंद्रप्रमितिरात्मवान् ॥ ५५ ॥ अध्यापयत्संहितां स्वां मांडूकेयमृषिं कविम्। तस्य शिष्यो वेदमित्रः सौभर्यादिभ्य ऊचिवान् ॥ ५६ ॥ (इंद्रप्रमितिसुतो माण्डूकेयः माण्डूकेयसुतः शाकल्यः शाकल्यशिष्यः वेदमित्रः) शाकल्यस्तत्सुतः स्वां तु

म्हणून—आम्ही चरणव्यूहाचें व्याख्यान करतों. चरण म्हणजे वेद. कारण पूर्वी वेदराशि एक असून ऋगादि—मिश्रित चतुष्पाद होता म्हणून प्रत्येक वेदाला चरण ही संज्ञा प्राप्त झाली आहे. आतां चरणांचा म्हणजे वेदांचा व्यूह म्हणजे समुदाय होय. आतां एक वेद कसा ? असें म्हणाल तर ऐतरेय दुसरें आरण्यक खण्ड १० मध्यें सर्व वेद सर्व घोष (नाद) एकच, व्याहृति तीं प्राण, प्राणच ऋचा जाणावी असें वर्णन आहे; म्हणजे एक व्याहृतिरूप

पञ्चधा व्यस्य संहिताम् । वात्समुद्गुलशालीयगोखल्यशिशिरेष्व-
धात् ॥ ५७॥ जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।
बलाकपैजवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥ ५८ ॥ बाष्कलिः प्रति
शाखाभ्यो वालखिल्याख्यसंहिताम् । चक्रे बालाय निर्भज्य कासा-
रश्चैव तां दधुः ॥ ५९ ॥ बव्हृचाः ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः । श्रुत्वै-
तच्छंदसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६०॥ भागवत—स्कंध १२अ.६

भाष्यः—अस्यार्थः व्यासात्पैलः संहितां पदक्रमं च त्रिविधरूपं पठित्वा इंद्रप्रमितये ददौ इन्द्रप्रातिश्चतुर्धा जटान्तं व्यासं कृत्वा बाष्कलादिअग्निमित्रान्तषट्शिष्येभ्यः स्वसुताय माण्डूकेयाय च ददौ। माण्डूकेयशिष्यः वेदमित्रः तस्य पुत्रेभ्यः सौभर्यादिभ्यस्तैः स्वसुताय शाकल्याय ददौ ॥ शाकल्यः संहितापदक्रमजटादण्डरूपं पंचधा व्यासं कृत्वा वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेभ्यः ददौ शाकल्यशिष्यः जातूकर्ण्यः सनिरुक्तां संहितां बलाकपैजवैतालविरजेभ्यः ददौ। पूर्वोक्तबाष्कलपुत्रो बाष्कलिः पूर्वोक्तसर्वशाखाभ्यः उद्धृत्य वालखिल्यसंहितां चक्रे ॥ तां वालखिल्यसंहितां बालायनिप्रभृतयोऽधीतवन्तः इति पदेषु संहितात्वमितिकरणं वेष्टनं उदात्तनुदात्तस्वरितस्वराणां संधिः। एतत् छन्दसां व्यासं विस्तारं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत इत्यर्थः।

वेदाची प्राण म्हणून उपासना करावी असें विधान केलें आहे. त्या एका वेदाचे चार विभाग व्यासानें केले. हें श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध षष्ठाध्याय श्लोक ४४ ते ६० यांत सांगितलें आहे. तें असें:—

१ **मंत्रभाष्य** :— अग्निमीळे पुरोहितमित्यारभ्य 'यथावः सुसहासति' इत्यन्ताः समाम्नाता ऋचो याः सन्ति ता एता सर्वाः अप्येकैव व्याहृतिरेकशब्दात्मिकाः " तथा च ऋग्वेंदयजुर्वेदादयो सन्ति ये च घोषा (झ, भ, घ, ढ, धादयो) घोषयुक्तवर्णाः सन्ति ते एकैव व्याहृतिः। कोऽसौ एकशब्द इति स उच्यते, प्राण एव शब्देन सर्वशब्दजातमग्रहीत् प्राणशक्त्यैव

सर्वेषामुच्चार्यमाणतयाप्राणेऽन्तर्भावात् ॥ तस्मात् प्राण ऋगुपलक्षितं सर्व-शब्दजातं महर्षिजातं च प्राणस्वरूपमित्येव उपसितव्यम् ।

अर्थः— (ह्या श्लोकांच्या पूर्वीच्या श्लोकांत ब्रह्मदेवानें ओंकारापासून अक्षरसमाम्नाय निर्माण केला असें वर्णन आहे.) त्या अक्षरसमाम्नायाच्या साह्यानें भगवान् ब्रह्मदेवानें आपल्या चारही पुत्रांना चार मुखांनीं चार वेद व्याहृति व ओंकारसहित पढविले. ते पढविण्यांत ब्रह्मदेवाचा हेतु असा कीं, चार वेदांच्या चार ऋत्विजांकडून होणाऱ्या यज्ञाचें अनुष्ठान योग्य व्हावें. त्याचे पुत्र ब्रह्मज्ञानी ऋषीच होते. पुढें ते धर्मोपदेशक होऊन त्यांनीं आपल्या पुत्रांना त्या वेदांचा उपदेश दिला. ४४ ते ४५. अशा परंपरेनें चारी युगांत शिक्षणाचें व्रत घेतलेल्या शिष्यांनीं ते मिळविले. नंतर द्वापारयुगारंभीं त्या महर्षींनीं निराळी व्यवस्था केली. ४६. कालमहात्म्यामुळें लोक अल्पायुषी, अल्पबल व अल्पबुद्धि झालेले पाहून महर्षींच्या मनांत अन्तर्यामीरूपानें असणाऱ्या परमेश्वरानें प्रेरणा केली. त्या प्रेरणेनुसार ब्रह्मर्षींनीं वेदाचे विभाग केले. ४७. हे शौनकमुने, या वैवस्वत-मन्वंतरांत ब्रह्मदेव, शंकर इत्यादिक देवांनीं व इंद्रादि लोकपालांनीं लोकरक्षक भगवंताची धर्मरक्षणार्थ प्रार्थना केली. ४८. हे भाग्यशालि मुने, त्या विनंतीप्रमाणें परमेश्वरानें स्वतःच्या अल्पांशानें पराशर मुनीचा पुत्र म्हणून सत्यवतीच्या उदरीं अवतार घेतला व एका वेदाचे चार विभाग केले. ४९. रत्नांच्या राशींतून निरनिराळ्या जातींचीं रत्नें वेगवेगळीं करून त्यांचे वर्ग बनवावे त्याप्रमाणें ऋक्, यजु, साम अशा विविध प्रकारच्या मंत्रांनीं भरलेल्या वेदराशींतून व्यासानें निरनिराळ्या प्रकारचे मंत्र वेगळे करून चार (४) संहिता केल्या. ५०. हे शौनका, मग त्या विशालबुद्धि व समर्थ व्यासानें आपल्या चार शिष्यांना बोलावून चार संहितांपैकीं एकेक संहिता एकेकाला पढविली. ५१.

पा. भे. २ विवक्षया

भाष्यः— तथा च विष्णुपुराणे-ब्रह्मणा चोदितो व्यासो वेदान्व्यस्तुं प्रचक्रमे। अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदपारगान् ॥ १ ॥ ऋग्वेदश्रावकं पैलं सञ्जग्राह महामतिः। वैशंपायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत् ॥ २ ॥ जैमिनिः सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित्। सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽभूद्वेदव्यासस्य धीमतः ॥ ३ ॥

पहिली ‘ बव्हृच ’ किंवा ऋग्वेदसंहिता ही त्यानें पैलनामक शिष्याला, दुसरी यजुर्मन्त्रांची ‘ निगद ’ नांवाची संहिता वैशंपायनाला, तिसरी साममंत्रांची ‘ छंदोग ’ संहिता जैमिनीला व सुमन्तुनामक शिष्याला चवथी ‘ आंगीरसी’ नांवाची अथर्वसंहिता पढविली. ५३. (येथपर्यंतच्या भागवतश्लोकांचा अर्थ भाष्यकारानें दिला नाहीं. त्यामुळें आम्हीं त्या श्लोकांचें वरील भाषान्तर दिलें आहे.)

अर्थः— श्लोक ५४ पासून ६० पर्यंत मूळाप्रमाणें अर्थ न देतां महीदासानें “ अस्यार्थः ” असे शब्द देऊन जें विवरण केलें आहे तें असेंः— व्यासापासून पैलमुनीनें संहितापदक्रमरूप तिविध वेद शिकून इंद्रप्रमितीस दिला. त्यानें त्याचे चार प्रकार करून म्हणजे पूर्वींच्या अध्ययनांत जटाविकृतीची भर घालून बाष्कल, बोध्य, याज्ञवल्क्य, पराशर, अग्निमित्र या शिष्यांना व आपला पुत्र मांडूकेय अशा सहा जणांना शिकविला. मांडूकेयशिष्य वेदमित्र यानें इंद्रप्रमितीच्या सौभर्यादि पुत्रांना आणि शाकल्य नांवाच्या आपल्या मुलास तोच वेद पढविला. शाकल्यानें पांच प्रकार करून म्हणजे दण्डविकृतीची भर घालून वात्स्य, मुद्गल, शालीय, गोखल्य व शिशिर यांना तो शिकविला. शाकल्यशिष्य जातुकर्ण्य यानें निरुक्तासह संहिता, बलाक, पैंग्य, वेताल व विरज या शिष्यांना सांगितली. पैलशिष्य जो बाष्कल त्याचा पुत्र बाष्कलि. यानें पूर्वीं सांगितलेल्या सर्व शाखांतून, निराळे मन्त्र काढून **वालखिल्यसंहिता रचली.** त्या संहितेचें

चालायनि, भव्य, काशीर इत्यादिक शिष्यांनीं अध्ययन केलें. पदामध्यें इतिकरण (पदपाठांत जेथें पदाला इति शब्द जोडलेला असतो तें) वेष्टन[1] व उदात्त, अनुदात्त व स्वरित स्वरांचा संधि ह्यांना संहितात्वच आहे. अशा प्रकारचा वेदविस्तार श्रवण करून मनुष्य सर्व पापापासून मुक्त होतो.

मागें भागवतश्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणें विष्णुपुराणांतही सांगितलें आहे. ब्रह्मदेवानें प्रेरित केलेल्या व्यासानें वेदविभाग करण्यास आरंभ केला व वेदपारग चार शिष्य मिळविले. ऋग्वेदाध्येता पैल, यजुर्वेदाध्ययनकर्ता वैशंपायन, सामवेदाध्येता जैमिनि व अथर्ववेत्ता सुमन्तु.

भाष्यः— तथा च गृह्यसूत्रं "सुमन्तुजैमिनिवैशंपायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या" (आ. गृ. सू. आ. ३ खंड ४) इति जानंति बाहवी इत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तं माण्डूकगणसमुदायः। गर्गी वाचक्नवी इत्यारभ्य शांखायनमित्यन्तं शांखायनगणः। एतेषां कौषीतकिब्राह्मणं आरण्यकं शांखायनसूत्रं च। ऐतरेयम् इत्यारभ्य आश्वलायनमित्यन्ता आश्वलायनगणः एतेषां ऐतरेय ब्राह्मणं आरण्यकं आश्वलायनसूत्रं चेत्यर्थः।

मूलसूत्रः—तत्र यदुक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति।

भाष्यः—अस्मिन् ग्रन्थे यदुक्तं चातुर्वेद्यं तेन चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति।

मूलसूत्रः—तत्र ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति।

भाष्यः—इति स्पष्टार्थः "वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः" लगधज्यो. खण्ड ७

---

१. क्रमाचे वेळीं इतिकरण असलेलें व दुःखंड असलेलें पद किंवा अर्धर्चेच्या अन्तीं असलेलें पद पुनः इति लावून म्हणतात तें वेष्टन होय.

(भाष्य:—विष्णुपुराणे- आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्र-संमितः। ततो दशगुणः कृत्स्नो यज्ञोऽयं सर्वकामधुक् ॥ १ ॥ अत्रैवं मत्सुतो व्यासः अष्टाविंशतितमेंऽतरे। वेदमेकं चतुष्पादश्चतुर्धा व्यभजत् प्रभुः ॥ २ ॥ अस्यार्थः— आद्यो वेदो वेदविभागात्पूर्व-कालीनो वेदश्चतुष्पादः ऋगादिचतुष्टयरूपः शतसाहस्रसंमितः "दश[१] दश तच्छतं दशशतानि तत्सहस्रं तत्सर्वं" इति श्रुतेः। 'अनन्त-संख्याकः "अनन्ता वै वेदाः" ततो वेदात्प्रवृत्तः कृत्स्नोऽयं दशगुणः दशविधः "स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दशपूर्णमासौ चातु-र्मास्यानि पशुः सोमः "(ऐ. आ. २ खण्ड १५.) इति श्रुतेः।

अर्थः— वरीलप्रमाणें आश्वलायनगृह्यसूत्रांतही यांच्याच नांवाचा उल्लेख आहे. त्यांत अधिक खुलासा एवढाच कीं, जानन्ति बाहवीनांवा-पासून माण्डूकेयनांवापर्यंत माण्डूकशाखागण व गर्गी वाचक्नवी येथपासून शांखायननांवापर्यंत शांखायनगण, त्यांचे अध्ययनग्रन्थ कौषितक ब्राह्मण व त्याच नांवाचे आरण्यक व शांखायनसूत्र हे होत. ऐतरेययेथपासून आश्वलायनापर्यंत आश्वलायन गण त्यांचे अध्ययनग्रन्थ ऐतरेय ब्राह्मण व आरण्यक आणि आश्वलायनसूत्र हे होत.

या ग्रंथांत चातुर्वेद्य म्हणजे चारच वेद जे सांगितले आहेत त्या योगानें चार वेद पूर्ण ज्ञात होतात. चातुर्वेद्य शब्दाची व्युत्पत्तिः-**चत्वरः वेदा एव चातुर्वेद्यं (चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् स्वार्थेष्यञ्)**

अर्थः— (५ । १ । १२४) वेदांची म्हणजे वेदविभागांची प्रवृत्ति यज्ञासाठीं आहे, असें लगधकृत वेदांगज्योतिष्यांत सांगितलें आहे.

भाष्यः— (तथा च पञ्च वा एते महायज्ञा इत्युपक्रम)

"ब्रह्मयज्ञो, देवयज्ञः, पितृयज्ञो, भूतयज्ञो, मनुष्ययज्ञ" इति

---

१ अत्रान्तरे (पाठभेद)२—१० दशक म्ह. शंभर. १० शंभर. म्ह. सहस्र. सहस्र म्ह. सर्व अनन्त.

श्रुतेश्च । वैतानिका गार्ह्याश्च दशयज्ञाः । अत्रान्तरे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे द्वापरयुगे इति शेषः । मत्सुतो व्यासः कृष्णद्वैपायनश्चतुर्धा व्यभजत् (ऋगादिरूपेण चतुर्धा विभक्तवान्)) १

भाष्यार्थः-- विष्णुपुराणांत पराशराचेंही पुढील वचन आहे. तें असें:— वेदविभाग होण्यापूर्वी प्रथम वेद चतुष्पाद् म्हणजे ऋग्वेदादि चार मन्त्रांचा समूह होता, तो शतसाहस्र म्हणजे अनंत होता " अनंता वै वेदाः" अशी श्रुतीच आहे. त्या वेदापासून १० प्रकारचा संपूर्ण यज्ञ निर्माण झाला. त्यांमध्यें ५ (पांच) श्रौतयज्ञ व तसेच पांच (५) स्मार्तयज्ञ. श्रौतयज्ञांचीं नांवें. १ अग्निहोत्र, २ दर्शपूर्णमास, ३ चातुर्मास्य, ४ पशु आणि ५ सोम. स्मार्तयज्ञांचीं नांवें. १ ब्रह्मयज्ञ, २ देवयज्ञ, ३ पितृयज्ञ, ४ भूतयज्ञ व ५ मनुष्ययज्ञ. असे मिळून १० आहेत. या वैवस्वतमन्वन्तरांतील अठाविसाव्या युगांत माझा पुत्र कृष्णद्वैपायनव्यास यानें त्या वेदाचे ऋक्, यजु, साम, अथर्व असे संहितारूपी चार विभाग केले.

भाष्यः— ते यज्ञा द्विविधाः अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुताः । अग्नौ हूयमाना वैतानिकाः । अनग्नौ प्रहुताः नित्याभ्यासो ब्रह्मयज्ञः पारायणं च । अथ गृह्यसूत्रम् - यदृचोऽधीते पय आहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति यद्यजूंषि घृताहुतिभिर्यत्सामानि मध्वाहुतिभिर्यदथर्वांगिरसः सोमाहुतिभिर्यद् ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृताहुतिभिर्यदृचोधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा उपक्षरन्ति (आ. गृ. सू. अं. ३ खण्ड ३)

भाष्यार्थः-- ते यज्ञ दोन प्रकारचे. अग्नीमध्यें हवन केले जाणारे वैतानिक म्हणजे श्रौतयज्ञ. अग्नींत हवन न होणारे प्रहुत म्हणजे नित्य वेदा-

१ अयं धनुश्चिन्हान्तर्गतभाष्यभागः चौखम्बामुद्रिते पुस्तके विद्यते उपयुक्त इति कृत्वा भाषान्तरे गृहीतः ।

ध्ययन, ब्रह्मयज्ञ व पारायण हे होत. वेदाध्ययनाला यज्ञ म्हणण्याचें कारण 'यहचोधीते...स्वधाउपक्षरंति' या वचनांत जो पुरुष वेदांच अध्ययन करतो, तें त्याचें अध्ययन दुग्धाहुतीप्रमाणें देवतांची तृप्ति करतें. यजुर्वेदाचें पठन घृताहुतीप्रमाणें, सामाचें अध्ययन मधाच्या आहुतीप्रमाणें, अथर्ववेदाचें अध्ययन सोमाहुतीप्रमाणें, ब्राह्मण, कल्प, गाथा, नाराशंसी इतिहास व पुराण अमृताहुतीप्रमाणें देवांना संतुष्ट करतें, असें वर्णन करून या अध्ययनानें पितरांचीहि तृप्ति होते असें सांगतात. ऋक् मन्त्रांचें पठन यजमानाच्या पितरांस दुधाच्यां नद्यांच्या रूपानें पित्रन्न बनून प्राप्त होतें. यजुःपठन तुपाच्या नद्या, सामाध्ययन मधाच्या नद्या, अथर्ववेदाध्ययन सोमाच्या नद्या, ब्राह्मण, कल्प इत्यादिकांचें अध्ययन अमृताच्या नद्यांच्या रूपानें पित्रन्न बनून पितरांची तृप्ति करतें. ॥ ३ ॥

मूलसूत्रः—तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवन्ति ॥ ४ ॥ अष्टभेदा इति पाठान्तरम् ।

भाष्यः— तत्र ऋग्वेदस्य अष्टभेदा भवन्ति १ शाकलबाष्कलौ २ ऐतरेयब्राह्मणारण्यकौ ३ सांख्यायनमाण्डुकौ ४ कौषीतकीयब्राह्मणारण्यकौ इत्यष्टभेदाः अन्ये अष्ट भेदाः वेदा विकृतिशाखाश्च भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः । पृथक् नामाभिधानेन व्यासेन कथितं पुरा ॥ १ ॥ अष्टौ भेदेनाष्टस्थानेन वा विकृतिर्ग्राह्या विकृतीस्तु अग्रे वक्ष्यामः तस्मात् ब्रह्मयज्ञार्थें पारायणार्थें च ऋग्वेदस्य अध्ययनं कर्तव्यम् ॥ ४ ॥

भाष्यार्थः— ऋग्वेदाचीं स्थानें आठ आहेत. (पाठांतर आठ भेद आहेत असें आहे.) १ शाकल व बाष्कल या दोन संहिता. २ ऐतरेय ब्राह्मण व आरण्यक. ३ शांखायन व माण्डूकेय अशा दोन संहिता. ४ कौषीतकी ब्राह्मण व आरण्यक. पूर्वीं व्यासानें वेद, विकृति व शाखा असा त्रिविध

भेद पृथक् पृथक् म्ह. निरनिराळ्या प्रकारें सांगितला आहे. दुसरे कांहीं टीकाकार आठ भेद किंवा आठ स्थानें ह्या शब्दानें ' अष्टविकृति' घ्याव्या असें म्हणतात. या आठ विकृतींचीं लक्षणें पुढें सांगण्यांत येतील. त्रैवर्णिकानें ब्रह्मयज्ञासाठीं व पारायणाकरितां ऋग्वेदाचें अध्ययन करावें.

मूलसूत्रः— चर्चा श्रावकश्चर्चकः श्रवणीयपारः ॥ ५ ॥

भाष्यः— तदध्ययनं चतुष्पदेन वक्ष्यति ॥ चर्चा अध्ययनं तत्र पाणिनिसूत्रे चितिपूजि कथिकुम्बिचर्चश्च । एभ्यो अङ् स्त्रियां भावादौ । चिंतिं स्मृत्यां । पूजि पूजायां । कथि वाक्यप्रबंधे । कुबि आच्छादने । चर्च अध्ययने । चुरादय इति अष्टाध्यायीसूत्रोतालवोष्ठपुटव्यापारेण शब्दस्य श्रवणं क्रियते सा चर्चा । तदध्ययनस्य श्रावको गुरुः । तस्य चर्चकः शिष्यः श्रवणीयपारः श्रवणीयो वेदः तस्य पारः समाप्तिः । इति चतुष्पदेन अध्ययनं सूचितम् । अग्रे चतुष्पदेन चत्वारि पारायणानि सूचयति तत्पारायणं द्विविधम् । प्रकृतिविकृतिरूपम् । का प्रकृतिः । का विकृतिः । प्रकृतिः संहिता सा द्विविधा । रूढा योगा च ॥ रूढा यथा ' अग्निमीळे पुरोहितम् ' योगा यथा । अग्निमीळे ' इळेपुरोहितं ' इति प्रातिशाख्ये द्वितीय पटले भाष्यकारेण व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

भाष्यार्थः—तें अध्ययन चार पदांनीं सांगतात. १ चर्चा, २ श्रावक, ३ चर्चक, ४ श्रवणीयपार चर्चाशब्दाची व्युत्पत्ति–पाणिनीच्या सूत्रांत चिन्त्–आटवणें, पूज्–पूजा करणें, कथ्–सांगणें, चर्च–अध्ययन करणें, कुब्–झांकणें, चर्च–अध्ययन करणें या धातूपासून स्त्रीलिंगांत स्वार्थी अङ् प्रत्यय होऊन चर्चा शब्द तयार झाला आहे. त्याचा अर्थ तालु व ओंठ या दोन स्थानांच्या क्रियेनें (म्हणजे गुरुमुखांतून) शब्दाचें श्रवण म्हणजे अध्ययन. श्रावक म्हणजे अध्ययन सांगणारा. चर्चक म्हणजे शिष्य. श्रवणीय म्हणजे ऐकण्यास योग्य असा वेद. त्याचा पार म्हणजे समाप्ति, म्हणजे श्रवणीयपार. या चार

पदांनीं अध्ययन सुचविलें आहे. (तात्पर्य, अध्ययन पूर्ण होण्यासाठीं गुरु, शिष्य, वेदाध्ययन व त्याची समाप्ति या चार साधनांची आवश्यकता आहे.) पुढील चार पदांनीं चार पारायणें सुचविलीं आहेत. पारायण दोन प्रकारचें. १ प्रकृतिपारायण. २ विकृतिपारायण. आतां प्रकृति कोणती व विकृति कोणती तें सांगतांत. प्रकृति म्हणजे संहिता. ती दोन प्रकारची. रूढा व योगा. रूढ किंवा आर्षीसंहितेचें उदाहरण ' अग्निमीळे पुरोहितम् ' यौगिक संहितेचें उदाहरण ' **अग्निमीळे । इळे पुरोहितम् । पुरोहितं यज्ञस्य पुरोहितमिति पुरःऽहितम् ।** असें ऋग्वेद प्रातिशाख्य द्वितीय पटलांत भाष्यकारानें[1] सांगितले आहे. इत्यर्थ.

मूलसूत्रः— क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटः क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणम् ॥ ६ ॥

भाष्यः— अथ चतुष्पारायणं यथा । क्रमशब्द उभयसंहिता वाच्यः । स कथं । अनुलोमविलोमाभ्यां त्रिवारं हि पठेत् क्रमम् । विलोमे पदवत्संधिरनुलोमे यथाक्रमम् । यथाक्रमं यथासंहिता इत्यर्थः अन्यच्च वर्णक्रमः ' अक्षरसमाम्नाय एव' इत्यारण्यके ' कथमभिष्टुयात् इत्यक्षरशः । चतुरक्षरशः । पच्छः । अर्धर्चशः । ऋक्शः । इति ऐ. ब्रा. पं. ६ खण्ड २ ब्राह्मणम् " भूयांसि तु समाम्नानात व्यंजनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति (निरु. उ. प. ६ अ. १ ख. १३) इति नैरुक्ताः क्रमशब्दः संहितावाची कथम् ' पदप्रकृतिः संहिता, नि. पू. ६ खं. १७) इति नैरुक्तवचनात्सा क्रमरूपा इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थः— पारायण चार प्रकारचें. १ क्रमपार, २ क्रमपद, ३ क्रमजट, व ४ क्रमदण्ड क्रमशब्द दोन संहितांचा वाचक आहे. क्रमशब्दाचा संहिता हा

१. इकृश्तिपौ धातुनिर्देशे

अर्थ कसा म्हणाल तर व्याडीमहर्षीकृत जटापटलांत अनुलोम व विलोम किंवा व्युत्क्रम या रीतीनें दोन पदांचें त्रिवार पठन म्हणजेच जटासंज्ञक विकृति. ही विकृति म्हणतांना विलोमपठनाचे वेळीं पदाप्रमाणें संधि व अनुलोम म्हणण्याचे वेळीं ' यथाक्रम ' म्हणजे संहितेप्रमाणें संधि करावा असें वचन आहे. येथें यथाक्रम याचा अर्थ ' यथासंहिता ' असा केल्यामुळें क्रम म्हणजे संहिता. आतां जटापटलांत क्रम या शब्दाचा अर्थ संहिता कसा ? असें म्हणाल तर सांगतों ' पदप्रकृतिः संहिता ' या निरुक्तवचनानें संहिता ही पद आहे प्रकृति जीची (पदं प्रकृतिः यस्याः सा) अशी असते आणि ती संहिता क्रमरूपच होय. असें म्हटलें आहे. (याचें अधिक स्पष्टीकरण ऋक् प्रातिशाख्याच्या दुसऱ्या पटलांत आहे. तें असें–संहिता पदप्रकृतिः, पदान्तान्पदादिभिः संदधदेति यत्सा । कालाव्यवायेन...अशी कारिका आहे तिचा अर्थ " संहिता पदप्रकृतिः " हें अधिकारसूत्र आहे. ह्याची जरूर तेथें अनुवृत्ति येते. सूत्रार्थः– संहिता ही पदें किंवा पदपाठ जिला मूळ आधार आहे अशी असते. कारण पदें हीं सिद्ध असल्यामुळें त्यामध्यें षत्व, णत्व वगैरे वर्णविकार असत नाहींत. पदाची विकृति म्हणजे (बदललेलें रूप) असलेल्या संहितापाठांतच ते विकार दिसतात. आतां पुढच्या प्रातिशाख्य सूत्रांत संहितेचें लक्षण दिलें आहे. तें असें–

सूत्रार्थः— या सूत्रांत कालाचें व्यवधान म्हणजे अंतर न सोडतां पठन करणारा पहिल्या पदाच्या अंताला पुढील पदाच्या आद्यावयवाशीं जोडून म्हणत जातो तीच संहिता होय. ती संहिता आर्षी व क्रम अशी दोन प्रकारची आहे. मंत्रपाठ (मन्त्रद्रष्ट्या ऋषीनें प्रथम पाहिलेला) म्हणजेच आर्षीसंहिता होय. प्रातिशाख्याच्या दहाव्या पटलांत " **क्रमो द्वाभ्यां** " वगैरे कारिकांनीं सांगितलेलें विशेष प्रकारचें पठन तीच क्रमसंहिता होय. जसें पर्जन्याय प्र. म्ह. प्रगायत इति वस्तुतः अपौरुषेय वेदाचा ब्रह्मादिकांच्या मुखांतून संहितारूपानें आविर्भाव झाल्यावर अर्थद्रष्ट्या मुनींनीं नंतर वेदांचीं

खण्डें किंवा पदें पाडलीं असावीं. ह्या दृष्टीनें विचार केल्यास संहिता हीच पदांची प्रकृति म्ह. मूलावस्था दिसते. परंतु प्रातिशाख्य व शिक्षा वगैरे उच्चारणशास्त्रांत वर्णस्फोट, पदस्फोट व वाक्य वगैरे अवयवांच्या सिद्धीला आवश्यक असते म्हणून पद हीच संहितेची प्रकृति असें शास्त्रांत मानणें भाग पडतें. म्हणून शौनकानें हें प्रातिशाख्यसूत्र रचलें आहे. पाणिनीय शास्त्रांत " **परः सन्निकर्षः संहिता** " हें संहितेचें लक्षण दिलें आहे. त्याचा अभिप्राय हाच आहे. **क्रमपदः क्रमः संहिता तस्याः पदानि इति द्वे प्रकृतिपरायणे । द्वे विकृतिरूपे, विकृतिस्तु अष्टविधा भवति । तच्च । जटामालाशिखारेखाध्वजोदण्डो रथो घनः । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः ॥ १ ॥ इति आसां मध्ये जटादण्डयोः प्राधान्यम् । तत्कथम् । जटानुसारिणी शिखा, दण्डानुसारिणी माला, लेखा ध्वजो रथश्च । घनस्तु उभयानुसारित्वात् अस्याः नियमवाक्यानि व्याडीकृतजटापटले उदाहरणानि च तत्र जटावाक्यम् ॥ क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेव पूर्वम् । अभ्यस्य पूर्वं च तथोत्तरे पदेऽवसानमेवं हि जटाभिधीयते ॥ अस्यार्थः— क्रमे यथोक्ते सति 'क्रमो द्वाभ्यां' इत्याद्युक्तप्रकारे पदजातं पदद्वयं त्रयं वा द्विवारमभ्यसेत् द्विवारं पठेत् अभ्यासप्रकारः । उत्तरमेव पूर्वं । क्रमवत् पदद्वयं गृहीत्वा पूर्वं नाम प्रथमं उत्तरपदमभ्यसेत् । ततः उत्तरपूर्वपदयोः संधानद्वारा पूर्वं अभ्यस्योत्तरपदेऽवसानम् । एवं प्रकारेणाध्ययनं जटाभिधीयते कथ्यते उदाहरणेन दृश्यते । अग्निमीळ इळेऽग्निमग्निमीळे इत्यादि ज्ञेयम् ।**

भाष्यार्थ— क्रमपद याचा अर्थ क्रम म्ह. संहिता; तिचीं पदें म्हणजे क्रमपद. तात्पर्य, क्रमपार व क्रमपद या पदांनीं सांगितलेलीं हीं दोन प्रकृतिपारायणें समजावीं. क्रमजट व क्रमदण्ड हीं दोन विकृतिपारायणें होत. विकृति आठ प्रकारची. जटा, माला, शिखा, रेखा, ध्वज, दण्ड, रथ व घन. या आठ विकृतींत शिखा, जटेला अनुसरणारी, माला,

रेखा, ध्वज व रथ ह्या दण्डानुसारी होत. या विकृतीचें नियमवाक्य व्याडी-कृतजटापटलांत उदाहरणासह आहेत. तेथें ' क्रमेयथोक्ते 'हें जटानियमवाक्य आहे त्याचा अर्थ:— ऋक्प्रतिशाख्यपटलांतील[1] ' क्रमो द्वाभ्यां ' या कारिकेनुसार दोन पदांचा किंवा तीन पदांचा क्रम म्हणावा व तींच तींच दोन किंवा तीन पद पुनः दोन वेळ म्हणावींत. द्विवार म्हणण्याचा प्रकार असा, ज्या दोन पदांचा किंवा तीन पदांचा कम म्हटला आहे त्यांतील उत्तरपद म्ह. पुढचें पद प्रथम म्हणून नंतर पहिलें म्हणावें. नंतर पुन्हां पहिलें म्हणून पुढच्या पदावर अवसान (विश्रांति) घ्यावें ह्या प्रकारांस जटा हें नांव आहे. हि हें अव्यय निश्चयार्थी जाणावें. उ. **अग्निमीळे इळेग्निमग्निमीळे । इळे पुरोहितं पुरोहितमीळ इळे पुरोहितं इ. । दण्डलक्षणम् । क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरं । अर्धर्चादेव मुक्तोक्तः क्रमदण्डोऽभिधीयते ॥ २ ॥ मालालक्षणम् ॥ ब्रूयात् क्रमविपर्यासावर्धर्चस्यादितोन्ततः । अन्तं चादि नयेदेवं क्रममालेति गीयते ॥ ४ ॥ माला मालेवपुष्पाणां पदानां ग्रथिनी हि सा । आवर्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः ॥ ४ ॥ शिखालक्षणम् ॥ पदोत्तरां जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते । ॥ रेखालक्षणम् ॥ क्रमात् द्वित्रिचतुःपंच पदक्रममुदाहरेत् । पृथक् पृथक् विपर्यस्य लेखामाहुः पुनः क्रमात् ॥ ५ ॥ ध्वजलक्षणम् ॥ ब्रुयादादेः क्रमं सम्यगान्तादुच्चारयेद्यदि । वर्गे वा ऋचि वा यत्र पठनं स ध्वजः स्मृतः ॥ ६ ॥ रथलक्षणम् ॥ पादशोऽर्धर्चशो वापि सहोक्त्या दण्डवद्रथः ॥ ७ ॥ घनलक्षणम् ॥ जटामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पादानि पुनः पठेत् । अयं घन इति प्रोक्त इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् । अन्यच्च घनलक्षणम् । अन्तात् क्रमं पठेत् पूर्वं आदिपर्यन्तमानयेत् । आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिणः ॥ ८ ॥ इत्यष्टविकृतिलक्षणान्युक्तानि ।**

---

१ क्रमोद्वाभ्यामभिक्रम्य प्रत्यदायोत्तरं तयोः । उत्तरेणोपसंदध्यात् तथार्धर्चसमापयेत् । प्राति. प. १०

सूचनाः— भाष्यांतील दण्डादि आठ विकृतींचीं लक्षणें संस्कृतांत वर दिलीं आहेत. त्यांचा अर्थ व उदाहरणें येथें दिलीं नाहींत. तीं आम्हीं स्वतन्त्र दुसऱ्या भागांत मूळ संस्कृतकारिका, त्यांवरील संस्कृतविवरण व भाषांतरासह उदाहरणें दिलीं आहेत तीं पहावीं.

भाष्यः—अध्ययने १ संहितापारायणं २ पदपारायणं ३ जटापारायणं ४ क्रमदण्डपारायणं एतत्पारायणचतुष्टयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थः— अध्ययनांत १ संहितापारायण, २ पदपारायण, ३ जटापारायण, ४ क्रमदण्डपारायण अशीं चारच पारायणें आहेत.

मूलसूत्रः— एतेषां शाखाः पञ्चविधा भवान्ति ॥ ७ ॥

भाष्यः— एतेषां वेदपारायणानां पंचशाखा भवन्ति इत्यर्थः। ताः का इत्याह। अश्वलायनी, सांख्यायनी, शाकला, बाष्कला, माण्डूकेयाश्चेति ॥ ८ ॥ भाष्यः— इात प्रसिद्ध ः।

भाष्यार्थ— वर उल्लेखिलेल्या वेदपारायणांच्या शाखा पांच आहेत. त्या कोणत्या तें सांगतों; भाष्यार्थ :— १ आश्वलायनी, २ सांख्यायनी, ३ शाकला, ४ बाष्कला, ५ मांडुकेया ह्या प्रसिद्ध पांच शाखा होत.

मूलसूत्रः— तेषामध्ययनम् ॥ ९ ॥

भाष्यः— तेषां आश्वलायनादिशाखानां समानाध्ययनं सूचयाति

मूलसूत्रम्ः— अध्यायादि चतुःषष्टिर्मंडलानि दशैव तु ॥१०॥

भाष्यः— अध्यायाश्चतुःषष्टिः 'अग्निमीळे अयं देवाय' इत्यादि चतुःषष्टिरध्याया इत्यर्थः मंडलानि दशैव तु 'अग्निमीळे कुषुंभक' इत्याद्युपाकर्मप्रसिद्धानीत्यर्थः।

भाष्यार्थः— उपर्युक्त आश्वलायनादि शाखांचें समान म्हणजे सारखें अध्ययन किती व कोणतें तें सांगतों. अध्याय ६४ (चौसष्ट, 'अग्निमीळे

अ यंदेवाय, एताया, अयं वा, प्रमन्महे, इन्द्रो मदाय, द्वे विरूपे, इदं श्रेष्ठ' इत्यादि (परिशिष्ट १ पहा.) मंडलें (१०) दहा 'अग्निमीळे, कुशुंभक' इत्यादि उपाकर्मांत प्रसिद्ध असलेलीं.

मूलसूत्रम्:— वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सहस्रे षळुत्तरे। सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विंशकं विकल्पितम् ॥ १॥ दशसप्तसु पठ्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम् ॥ एकशतसहस्रं वा द्विपञ्चाशत्सहस्रार्धमेतानि चतुर्दश वासिष्ठानां इतरेषां पञ्चाशीतिः ।

भाष्यः— वर्गादि आऋचान्ता संख्या वालखिल्यैर्विना ज्ञेया॥ षडुत्तरसहस्रद्वयवर्गाः इत्यर्थः॥ 'सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विंशकं विकल्पितम्' 'दशसप्तसु पठ्यन्ते' सप्तदशाधिकसहस्रसूक्तानीत्यर्थः॥ 'संख्यातं वै पदक्रमम्' "एकशतसहस्रं वा द्विपञ्चाशत्सहस्रार्धमेतानि चतुर्दशपदानि वासिष्ठांना इतरेषां पञ्चाशीतिः"। एकलक्षद्विपञ्चाशत्सहस्रपंचशतचतुर्दश १५२५१४ वासिष्ठगोत्रीयाणां 'इंद्रोतिभिः' एकसप्ततिपदात्मको वर्गो नास्ति। इतरगोत्रीयाणां पञ्चाशीत्यधिकानि पदानि इत्यर्थः॥

भाष्यार्थः-- वर्गापासून ऋचेपर्यंतची संख्या (वर्ग, सूक्त व ऋचा) वालखिल्यमन्त्र (सहाव्या अष्टकांतील चौथ्या अध्यायाच्या १४व्या वर्गापासून ३१व्या वर्गापर्यंत) सोडून आहे. असें समजावें. वर्गसंख्या २००६, सूक्तसंख्या १०१७, पदसंख्या वासिष्ठगोत्रीयांची १५२५१४. कारण त्यांना तिसऱ्या अष्टकांतील तिसऱ्या अध्यायाचा तेविसावा 'इंद्रोतिभिः' हा ७१ पदांचा वर्ग नाहीं. इतर गोत्रीयांची पदसंख्या पूर्वोक्तसंख्येपेक्षां ७१ पदांनीं अधिक म्हणजे १५२५८५ आहे.

भाष्यः— अथ वालखिल्यसहित पदसंख्या उच्यते — लक्षैकन्तु त्रिपंचाशत्–सहस्रं शतसप्तकम् । पदानि च द्विनवतिः प्रमाणं शाकलस्य च ॥१॥ एकलक्षत्रिपंचाशत्सहस्रसप्तशतद्विनवतिश्चाधिकानि पदानीत्यर्थः १५३७९२ । पदानि वालखिल्यस्य ह्यर्कसंख्याशतानि च । अधिकानि तु सप्तैव वर्गा अष्टादश स्मृताः ॥ १ ॥ सप्ताधिकद्वादशशतपदानीत्यर्थः इत्याश्वलायनानाम् । शांखायनानां तु वालखिल्यसहितपदसंख्योच्यते । शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेकं सार्धं तु वेदे त्रिसहस्रयुक्तम् । शतानि सप्तैव तथाधिकानि चत्वारि त्रिंशच्च पदानि चर्चां ॥१॥ शाकल्यो मांडूकगणस्थः ॥ संहितापदानि एकलक्ष त्रिपंचाशत्सहस्रसप्तशतचतुस्त्रिंशदधिकानि १५३७३४ पदानीत्यर्थः ॥ पदानि वालखिल्यस्य रुद्रसंख्याशतानि च । षट्पंचाशत्वधिका वर्गाः सप्तदश स्मृताः ॥ एकादशशतषट्पंचाशदाधिकानि वालखिल्ये पदानीत्यर्थः । अष्टपंचाशत् पदात्मक ऋक्त्रयस्य 'यमृत्विजो' वर्गों नास्ति तत्तु हविष्पांतीय सूक्ते 'द्वे समीची' वर्गे त्रिऋचानंतरं 'एक एवाग्निऋक्' 'यमृत्विजोऽऋक्' खिलरूपेण पठंति । 'ज्योतिष्मन्त' ऋचाभावः । ऋक्त्रयस्य तेषामन्ते पदाभावत्वात् । अन्ते वर्गसमाप्तौ "यावन्मात्र" मृचं पठन्ति । एवं 'द्वे समीची' इति षड्ऋचो वर्गः । आश्वलायनानां चतुर्ऋचात्मको वर्गः । इत्याश्वलायनशांखायनशाखयोर्भेदो ऽध्ययने इत्यर्थः । यस्य मत्रस्य पदाभावः तस्य खैलिकत्वं सिद्धम् । तर्हि 'त्र्यंबकं यजामहे' इति मंत्रस्य पदाभावात् तस्य खैलिकत्वं सिद्धम् । न हि उमागानात् । उपलेखायां 'त्र्यंबकं' (५।४।३० प्रथमं) 'भद्रं नः' (७।७।२) 'प्रजापते' (८।७।४,) 'ऋतं च' (८।८।४०) इति पदक्रममुभयाभिगीतं अर्धर्चान्ते पदं गीतम् । तस्मात्पदकाले क्रमकाले च पठन्ति 'क्रमो द्वैपदशः' इति वचनात् अत्र द्वितीयपदं नास्ति । अर्धर्चान्ते समापनात् क्रमाभावः । तस्मात् पदकाले क्रमकाले च पठनं स एव पदक्रम इत्यर्थः ।

भाष्यार्थ:— आतां वालखिल्यसहित पदसंख्या सांगतों. शाकलाच्या संहितेंत वालखिल्यमन्त्रांच्या पदांची संख्या १२०७ व वर्गसंख्या १८ आहे. सांख्यायनशाखेच्या संहितेची वालखिल्यसाहित मन्त्रांची संख्या सांगतों. सांख्यायनशाखेच्या लोकांना मांडूकगणांतील शाकल्यऋषींनीं सांगितलेलीं वालखिल्यसहित संहितेचीं पदें १५३७३४ आहेत. केवळ वालखिल्यपदांची संख्या ११५६ व वर्ग १७ आहेत. कारण सहाव्या अष्टकाच्या चौथ्या अध्यायांतील २९ वा 'यमृत्विजो' हा ५८ पदांचा वर्ग त्यांच्या संहितेंत नाहीं; पण आठव्या अष्टकाच्या चवथ्या अध्यायांत जें 'हविष्पांत' सूक्त आहे त्यांतील 'द्वे समीची' या वर्गात तीन ऋचांनंतर 'एक एवाग्नि' 'यमृत्विजो' ह्या दोन ऋचा खिलरूपानें म्हणण्यांत येतात. 'ज्योतिष्मंत' ह्या ऋचेचा अभाव आहे म्हणजे त्यांना ती ऋचा नाहीं. मात्र 'द्वे समीची' वर्गातील तीन ऋचांना पदें नाहींत म्हणून अन्तीं म्हणजे वर्गसमाप्तीच्या वेळीं फक्त 'यावन्मात्रं' ऋचा म्हणतात. याप्रमाणें 'द्वे समीची' वर्ग सांख्ययनांना सहा ऋचांचा व आश्वलायनशाखीयांना चार ऋचांचा आहे. तात्पर्य, य प्रमाणें आश्वलायन व सांख्यायन या दोन शाखांचा अध्ययनभेद आहे. ज्या मंत्राला पदें नसतात तो मंत्र 'खिल'-संज्ञक समजावा. यामुळें अशी शंका येण्याचा संभव आहे कीं, 'त्र्यंबकं यजामहे' या मंत्रालाही पदें नाहींत म्हणून त्यास 'खिल' म्हणणें प्राप्त आहे; पण हा पूर्वपक्ष बरोबर नाहीं. कारण तें उमागान आहे. उपलेखा-ग्रंथांत 'त्र्यंबकं, भद्रं नः, प्रजापते, ऋतं च' या चार मंत्रांना उमागानामुळें अर्धर्चान्ती एकपदत्व आहे असें वर्णन आहे. शिवाय 'क्रमो द्वैपदशः' या प्रातिशाख्यवचनांत दोन पदांशिवाय क्रम संभवनीय नाहीं असें स्पष्ट म्हटलें आहे. आतां दुसरें पद नाहीं म्हणून वर सांगितलेल्या चार मंत्रांना क्रमाभाव आहे. करितां वैदिक पदपाठाचे समयीं व क्रमाध्ययनाचे वेळीं केवळ या मंत्रांचा पाठ करतात. तात्पर्य, पद व क्रम म्हणण्याचे समयीं केवळ संहितापठन हाच त्या त्या मंत्राचा पदक्रम होय.

मूलसूत्रम्:— क्रमकाले तु वेष्टव्यं चतुस्त्रिंशत् सहस्राणि ।

भाष्य:—षत्वे णत्वे च दीर्घत्वे आकारे सानुनासिके । त्रिचतुष्पंच-क्रमे अर्धर्चान्ते च वेष्टयेत् ॥ १ ॥ क्रमेण ज्ञातव्यानि उदाहरणानि सुषुमायातं, (२।२।१) मोषुणः (१।३।१६) वाजेषु सासहिर्भव (३।२।२२) आँ उपानसः (८।५।२६) न्याविद्धयदिलीविशस्य (१।८।१) अगादारैगुकृष्णा (१।८।१) निरुस्वसारमस्कृतोषसं (८।७।१४) अग्निमीळे० ऋत्विजमित्यृत्विजं इति । चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि ३४००० क्रमकाळे वेष्टनानीत्यर्थः ।

मूलसूत्रम्:— द्विखण्डानां सहस्राणां द्वात्रिंशत् षोडशोत्तरा ।

भाष्य:— षोडशोत्तर द्वात्रिंशत् सहस्राणि ३२०१६ द्विखण्डानी-त्यर्थः ।

मूलसूत्रम्:— चत्वारि शतसहस्राणि द्वात्रिंशच्चाक्षरसहस्राणि द्वात्रिंशत् चाक्षरसहस्राणि ।

भाष्य:— चतुर्लक्षद्वात्रिंशत (४३२०००) अक्षरसहस्राणीत्यर्थः । द्वात्रिंशच्चाक्षरसहस्राणि इत्यर्थसमाप्ते पुनर्वचनम् उक्तम् ॥ १ ॥

भाष्यार्थ :— क्रम म्हणण्याचे वेळीं वेष्टनें ३४००० आहेत. वेष्टन कोठें घ्यावें याविषयीं नियम असा आहे कीं, षत्व (संहिता करतेवेळीं स् चा ष् होणें) णत्व(न् चा ण् होणें) दीर्घत्व (पदाचा ऱ्हस्व स्वर दीर्घ म्हणणें) पदपाठांत 'आ' असें पद असून संहितेंत आँ असें त्यास अनुनासिकत्व येणें, त्रिक्रम, चतुष्क्रम व पंचक्रम म्हणण्याचे वेळीं व अर्धर्चेच्या शेवटचें पद म्हणून झाल्यावर पुनः त्या पदाला वेष्टन घ्यावें. वेष्टनांचीं क्रमानें पुढील उदाहरणें पहावीं.

(१) **षत्वोदाहरणम् 'सुषुमायातं'** या उदाहरणांत पदपाठांत 'सुसुम' असें आहे व संहितेंत स्‌चा ष् झाला आहे. त्यासाठीं क्रमाचे वेळीं इति लावून 'सुसुमेति सुसुम' असें वेष्टन करावें.

(२) **णत्वोदाहरणम्:-- 'मोषुणः'** या उदाहरणांत पदपाठांत 'नः' असें पद असून संहितेंत न्‌चा ण झाला आहे. त्यामुळें मध्यपदास वेष्टन घ्यावें लागतें. 'न इति नः' असें वेष्टन.

(३) **दीर्घत्वोदाहरणम्:-- 'वाजेषु सासहिर्भव'** येथें पदपाठांत 'ससहिः' असें असून संहितेंत सचा सा होऊन त्यास दीर्घत्व आलें आहे. त्यामुळें क्रम म्हणण्याचें वेळीं 'ससहिरिति ससहिः' असें वेष्टन करावें.

(४) **सानुनासिक आकारोदाहरणम्:- "आँ उपानसः"** येथें पदांत 'आ' असून संहितेंत 'आँ' असें अनुनासिक आलें आहे. म्हणून "एत्या" असें वेष्टन आहे.

(५) **त्रिक्रमोदाहरणम्:- "न्याविध्यदिलीबिशस्य"** येथें तीन पदांचा क्रम आहे. म्हणून मधलें 'अविध्यत्' असें जें पद आहे त्यास 'अविध्यादित्यविध्यत्' असें वेष्टन घ्यावें.

(६) **चतुष्क्रमोदाहरणम्:-- "अगादारैगुक्रृष्णा"** येथें चार पदांचा क्रम आहे. म्हणून मधल्या दोन पदांना 'अरैगित्यरैक्, 'ऊमित्यूँ' अशीं वेष्टनें क्रमांत येतात.

(७) **पंचक्रमोदाहरणम् :— "निरुस्वसारमस्कृतोषसम्"** येथें पांच पदांचा क्रम आहे. म्हणून मधली 'ऊं इति' 'स्वसारम्' 'अकृत' अशीं जीं तीन पदं त्यांना । ऊमित्यूँ । स्वसारमितिस्वसारम् । अकृतेत्यकृत । अशीं वेष्टनें क्रम म्हणतांना घ्यावीं.

(८) **अग्निमीळे० ऋत्विजमित्यृत्विजम् इति स्पष्टम्।** संहितेंत दुखण्डांची संख्या ३२०१६ आहे. अक्षरांची संख्या ४३२००० आहे. 'द्वात्रिंशच्चाक्षरसहस्राणि' ही द्विरुक्ति खण्डसमाप्ति झाली हें सुचविण्यासाठीं आहे.

भाष्यः—अथ पारायणे ऋक्परिमाणमुच्यते ॥ ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च । ऋचामशीतिः पादश्चैतत्पारायणमुच्यते ॥१॥ एतत् पारायणं वालखिल्यैर्विना संख्यातम्॥ वालखिल्यानि पारायणे न सन्ति । तदुच्यते— ऋग्वेदान्तर्गतवालखिल्यमेकादशसूक्तं सूक्तसहस्रं सप्तदशाधिकम्, इत्यत्र ऋचां दशसहस्राणि इत्येतत्संख्याव्यतिरिक्तानि वालखिल्यानीति प्रसिद्धिः । तत्र यज्ञानुष्ठाने ब्राह्मणे सूत्रे च श्रूयते । 'वालखिल्याः शंसंति प्राणा वै वालखिल्याः' (ऐ. ब्रा.६ पं. १८ खण्ड) इति। "अभिप्रवःसुराधसम् " इति। षट् वालखिल्यानां सूक्तानि (ऐ. आ. ५ खं. १०) इति ब्राह्मणे आरण्यके च । 'अथ वालखिल्या विरहेत् ' तदुक्तं षोडशिना इति सूत्रकारः ॥ श्रौतस्मार्तसर्वकर्मानुष्ठाने वालखिल्यप्रसिद्धिः । वेदपारायणे वर्ज्यमित्यर्थः शौनकाचार्यवचनात् ।

भाष्यार्थः—आतां पारायणांतील ऋक्संख्येचें परिमाण सांगतो. पारायणासाठीं १०५८० ऋचा व एक पाद (भद्रं नो अपिवातयमनः) अशी सख्या आहे. ही संख्या वालखिल्यसोडून आहे. पारायणांत वालखिल्यें नाहींत, म्हणजे वर्ज्य करावींत. ऋग्वेदामध्यें वालखिल्य ११ सूक्तें आहेत. १०१७ सूक्तसंख्या जेथें निर्दिष्ट आहे, तेथें ती संख्या वालखिल्यसूक्तरहित समजावी. कारण ' ऋचां दशसहस्राणि ' या कारिकेंत सांगितलेल्या संख्येवेगळीं वालखिल्यसूक्तें आहेत अशी प्रसिद्धि आहे. यज्ञानुष्ठानविषयक ब्राह्मण व श्रौतसूत्र यांत पुढील श्रुति आहेत. "वालखिल्याः शंसन्ति प्राणा वै वालखिल्याः " "अभिप्रवः सुराधसम्" षड् वालखिल्यानां सूक्तानि " वालखिल्या विहरेत् तदुक्तं षोडशिना" इति सूत्रकारः या श्रुतीवरून व शौनकाचार्यवचनावरून श्रौतस्मार्तयज्ञानुष्ठानकर्मांत वालखिल्यें घ्यावींत, वेदपारायणांत वर्ज्य समजावीं.

भाष्यः— यथा प्रैषाध्यायः कुन्तपाध्यायो निविदाध्यायः सुपर्णाध्यायश्चेति। तद्वद् वालखिल्याध्याय इत्यर्थः। वालखिल्यसहिता सर्वानुक्रमणीयमन्त्ररूपी ऋक्संख्योच्यते। द्विपंचाशदाधिकपञ्चशतदशसहस्राणीति १०५५२। वालखिल्यव्यतिरिक्तसंख्या तु द्विसप्तत्याधिकचतुःशतदशसहस्रऋक् १०४७२। एतत्संख्या नित्यद्विपदा नैमित्तिकद्विपदासहिता उक्ता॥ हवनाध्ययनाभ्यां समाना सा नित्यद्विपदा। आसां संख्या उपलेखायाम्। 'तच्च' साधुरसिक्न्यां, सिषक्तुन, उरौ देवा, उरौ देवा, विद्वेषांस्ययावाजं, महिराध, आवां सुम्ने, ते ते देवाय, रायस्कामः, प्रतिनः स्तोमं, स्वायुधासः, पितुर्न पुत्रः, सनोवाजेषु, गावो न यूथं, पवस्वसोममन्दयन्निति तिस्रः, परिसुवानो, नृभिर्येमानः, प्रत्यंचमर्कमनयन् शचीभिरिति द्विपदैकपदा द्वाविंशतिस्तासां सप्तदश (१७) द्विपदा, एकपदा पञ्च इति।

भाष्यार्थः— ज्याप्रमाणें प्रैषाध्याय, कुन्तप, निविद व सुपर्ण हे अध्याय त्याचप्रमाणें वालखिल्याध्याय आहे. वालखिल्यमंत्रधरून सर्वानुक्रमणीय मन्त्ररूपी ऋक्संख्या १०५५२ आहे व वालखिल्यमंत्ररहित ऋक्संख्या १०४७२ आहे.(वालखिल्य १८ वर्ग, ११ सूक्त, ऋचा ८०) ही संख्या नित्य व नैमित्तिक द्विपदागणनेंत धरून सांगितलेली आहे. हवन व अध्ययन या दोन क्रियांत समान म्हणजे एकसारखी म्हणण्यांत येणारी ती नित्यद्विपदा होय. त्या नित्यद्विपदेचीं प्रतीकें व संख्या उपलेखाग्रंथांत दिलीं आहेत. तीं येणेंप्रमाणें: —१ साधुर्नगृध्नु (अष्टक १।५।१४), २ असिक्न्यां (३।५।२३), ३ सिषक्तुन (४।२।१६), ४ उरौ देवा (४।२।१९), ५ उरौ देवा (४।२।२२), ६ विद्वेषांसि (४।५।१२), ७ अयावाजं (४।६।३), ८ महिराधः (४।७।३४), ९ आवां सुम्ने (५।१।१४), १० ते ते देवाय (५।२।२३), ११ रायस्कामः (५।३।१७), १२ प्रतिनः स्तोमं (५।३।२७), १३ स्वायुधासः

(५।४।२४), १४ पितुर्न पुत्रः (६।१।३४), १५ सनो वाजेषु (६।४।३), १६ गावो न यूथं (६।४।६), १७ पवस्वसोममंदयन् (७।२।१६) ह्यांतील ऋचा, २० परिसुवानः चक्षसे (७।५।१२), २१ नृभिर्ये मा नः (७।५।१५), २२ प्रत्यंचमर्कमनयन् (८।८।१५) (प्रतीकांच्या समोर दिलेले अंक क्रमानें अष्टक, अध्याय व वर्गसूचक समजावेत.) याप्रमाणें द्विपदा व एकपदा मिळून बावीस. त्यांपैकीं द्विपदा १७ व एकपदा ५ आहेत.

भाष्यः—हवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिक द्विपदा। ता आह वर्गरूपेण। पश्वानतायुं दश, रयिर्नदश, वनेषु दश, श्रीणन् दश, शुक्रः शुशुक्काँ दश, वनेमपूर्वी दश, अग्नेत्वन्नश्चत्वारि, अग्ने भव षट्, प्रशुकैतु दश, राजा राष्ट्राणां दश, कई व्यक्ता दश, बभ्रुरेको दश, परिप्रधन्वे दश, तं ते सोतारो द्वादश, इमानुकम् चत्वारि, आयाहि वनसा चत्वारि इति नैमित्तिकद्विपदा चत्वारिंशोत्तरशतामिति। हवने एकैका अध्ययने द्वे द्वे। आसामन्त्या एका उर्वरिता सा नित्यद्विपदा। उक्तं च परिभाषायां "विंशिका द्विपदा विराजस्तद्धमेकपदा। द्विर्द्विपदास्त्वृचः समामनन्ति। अयुक्ष्वंत्या द्विपदेव (परिभाषाखण्ड १२) इति। यस्य सूक्तस्य द्विर्द्विपदाः समामनन्ति तास्त्वृचः अध्ययने चतुष्पदा कृत्वेत्यर्थः। 'अयुक्ष्वन्त्या द्विपदैव' सूक्तस्य ऋचो युजो या न भवन्ति तास्वन्त्या नित्य द्विपदैव। एवं अध्ययने द्वावर्धर्चैऋगेव प्राधान्यम्॥

भाष्यार्थः—हवन व अध्ययन या दोन क्रियांत विपरीत म्हणजे वेगवेगळ्या रीतींनें म्हणण्यांत येते ती नैमित्तिकद्विपदा होय. त्या वर्गरूपानें सांगतों. पश्वानतायुं १० (१।५।९), रयिर्न, १० (१।५।१०), वनेषु १० (१।५।११), श्रीणन् १० (१।५।१२), शुक्रःशुशुक्कां १० (१।५।१३), वनेमपूर्वी १० (१।५।१४), अग्ने त्वन्न ४ (४।१।१६), अग्नेभव ६ (५।२।२३),

प्रशुक्रैतु १० (५।३।२५), राजा राष्ट्राणां १० (५।३।२६), कई व्यक्ता १० (५।४।२३), बभ्हरेको १० (६।२।३६), परि प्रधन्वे १० (७।५।२०), तं तेसोतारो १२, (७।५।२१), इमानुकं४ (८।८।१५), आयाहि वनसा ४ (८।८।३०), याप्रमाणें नैमित्तिक द्विपदा १४० आहेत. या नैमित्तिक द्विपदांची व्यवस्था अशी आहेः हवनक्रियेंत एक द्विपदा म्हणावयाची व अध्ययनांत (चर्चेंत) दोन म्हणावयाच्या. शेवटीं वर्गांत एकच शिल्लक राहिल्यास ती नित्याद्विपदा समजावी. उदाहरण (प्रथमाष्टकांतील 'प्रमन्महे' या पांचव्या अध्यायांत ९ व्या वर्गापासून १४ व्या वर्गाच्या शेवटापर्यंत ज्या नैमित्तिक द्विपदा आहेत त्यांची प्रारंभासून दोन दोन याप्रमाणें गणना करतां करतां शेवटीं "साधुर्नगृध्नु" ही एकच अर्धर्चा शिल्लक उरते, ती नित्याद्विपदाच होय. तिचा नामनिर्देश नित्यद्विपदेंत केला आहे. (पृ. २३ पहा) कारण परिभाषाखण्ड १२ यांत २० अक्षरांची द्विपदा. त्याच्या अर्धी म्हणजे १० अक्षरांचा एकपदा. अध्ययनांत दोन द्विपदांची ऋचा मानतात. त्या ऋचा अध्ययनांत दोन द्विपदेचे चार चरण करून घोकणें हा तात्पर्यार्थ. आतां ज्या सूक्ताच्या ऋचा समसंख्याक नसतात त्यांत शेवटीं जी उर्वारेत राहील ती नित्याद्विपदा होय. अशा रीतीनें अध्ययनांत दोन अर्धर्चांची एक ऋचा करून म्हणणेंच योग्य आहे.

भाष्यः— त्रीण्यर्धर्चायाः कथम्? तत्रापि द्वावर्धर्चावेका ऋचा। अर्धर्चा एका कर्तव्या। अध्ययनसंप्रदायबलात्। 'अनादेशेऽष्टाक्षरा पादाश्चतुष्पदाश्चर्चः' (परिभाषा खण्ड ३) इति परिभाषायाम्। अध्ययने त्रीण्यर्धर्चं ऋक् एवं संप्रदायो नास्ति। आसां परिमाणमाह। अग्निं होतारं पञ्च,सहि शर्धो न षट्,अयंजायत पञ्च,विश्वोविहायास्तिस्रः यंत्वं रथं पञ्च, प्रतद्वोचेयं षट्, पन्द्रयाह्युपनः पञ्च-इमान्तेवाचं चत्वारि, सनोनव्येभिर्वज्र्यम्। इंद्राय हि द्यौः सत, त्वया-

वयं षट्, अवर्मह एका, वनोति हि एका, आत्वाजुवो षट्, स्तीर्णं पञ्च, इमे वां सोमा एका, इमे ये ते सुवायो वा एका, प्रसुज्येष्ठं षट्, ऊतीदेवानां वर्ज्यम् । सुषुमायातं त्रीणि, प्रप्रपूषणश्चतुष्कं, अस्तु श्रौषट् चत्वारि, शचीभिर्नः वर्ज्यम् । वृषन्निद्र पञ्च, ये देवासो वर्ज्यम् । तत्रत्यऋर्यमेका, सखेसखायमेका, अयारुचा त्रीणि, एतास्त्रीणित्रीण्यर्धर्चा ऋचा, हवनीयाश्चतुर्नवतिसंख्या इति । त्रीण्यर्धर्चं ऋक्हवने । अध्ययने अर्धर्चद्वयेन ऋक् एका । अर्धर्चेनैकेवं ऋक्द्वये कर्तव्य इत्यर्थः ।

भाष्यार्थः—जेथें एका ऋचेंत तीन अर्धर्चा आहेत तेथें अध्ययन व हवनक्रियेसाठीं काय योजना करावी ? असा प्रश्न उपस्थित झाला तर त्याची व्यवस्था अशी : परिभाषेंत ' अनादेशेष्टाक्षरा पादाश्चतुष्पदाश्चर्चः ' असा नियम आहे. याचा अर्थ जेथें अमुक अक्षरांचा चरण असा उल्लेख नाहीं, तेथें आठ अक्षरांचा चरण व चार चरणांची एक ऋचा समजून अध्ययन करावें. असा अध्ययनसंप्रदाय रूढ असल्यामुळें अध्ययनांत तीन अर्धर्चांची एक ऋचा म्हणण्याचा संप्रदाय कोठेंही नाहीं. आतां तीन अर्धर्चांची मिळून एक ऋचा (सप्तपदा) अशा ज्या ऋचा संहितेंत आल्या आहेत त्यांची संख्या सांगतों. अग्निंहोतारं ७ (२।१।१२), सहिशर्धोन ६ (२।१।१३), अयं जायत ५ (२।१।१४), विश्वोविहाया ३ (२।१।१५), यं त्वं रथं ५ (२।१।१६), प्रतद्वोचेयं ६ (२।१।१७), एन्द्र या ह्युपनः ५ (२।१।१८), इमान्तेवाचं ४ (२।१।१९),(सनोनव्येभि ऋचा सोडून) इंद्रायहिद्यौः ७ (२।१।२०), त्वया वयं ६ (२।१।२१), अवर्मह १ (२।१।२२), वनोति १ (२।१।२२), आत्वाजुवः ६ (२।१।२३), स्तीर्णं ५ (२।१।२४), इमे वां सोमा १ (२।१।२५), इमे येते सुवायो १ (२।१।२५); प्रसुज्येष्ठं ६ (२।१।२६), (ऊतीदेवानां ऋचासोडून) सुषुमायातं ३ (२।२।१), प्रप्रपूषणः ४ (२।२।२), अस्तु श्रौषट् ४ (२।२।३),

(शचीभिर्नो ऋचा सोडून,) वृषन्निंद्र ५ (२।२।४) (ये देवासो ही ऋचा साडून.) तवत्यन्नर्यं १ (२।६।२८), सखे सखायम् १ (३।४।१२), अयारुचा ३ (७।५।२३) ह्या तीन तीन अर्धर्चांची एक ऋचा (म्ह. सप्तपदा) अशा ऋचांची संख्या हवनक्रियेंत ९४ आहे; अध्ययनक्रियेंत मात्र दोन अर्धर्चांची एक ऋचा व एक अर्धर्चेची एक ऋचा अशा दोन समजाव्या. (प्रत्येक प्रतीकांतील अंक क्रमानें अष्टक, अध्याय व वर्ग यांचे बोधक समजावे.)

भाष्यः—एकर्चस्य ऋग्द्वयं विराट्छंदो विना कथं भवति ? इत्याशङ्क्य उच्यते। विराट्छंदः सर्वच्छंदसि व्याप्तं वर्तते । उक्तं चारण्यके 'चत्वारः पुरुषा इति बाध्वः। शरीरपुरुषः, छंदःपुरुषो,वेद-पुरुषो, महापुरुष इति (ऐ. आर. ३ अ. २ खं. १) तस्योष्णिक्लो-मानि। त्वग्गायत्रीत्रिष्टुप्मांसमनुष्टुप् स्नावान्यस्थिजगतीपंक्तिर्मज्जा प्राणो बृहती (ऐ. आ. २, खंड ६) इति यान्येतानि विराट्चतुर्थान्ये-वमुहैवैवं विदुष एतदहः सर्वैश्छंदोभिः प्रतिपन्नं भवति। (ऐ. आ.१ खण्ड १२)इति प्राप्तो भवतीत्यर्थः। गायत्रीश्च पंक्तीश्च व्यतिषजति गायत्रो वै पुरुषः पांक्ताः पशवः इति ब्राह्मणम्।अत्रोदाहरणम्"पवस्व-सोमास्तिस्रो नित्यद्विपदा गायत्र्य इति सर्वानुक्रमण्यां " द्विपाद् वै पुरुषो वीर्यं त्रिष्टुप् विराड्भ्यामनयोर्द्वाविंशयोर्द्विपदयोरयं पुरुषः " अत्रोदाहरणानि-आवांसुम्ने. (५। १ । १४,) प्रत्यचमर्कमन-यन् (८ । ८ । १५,) परिसुवानश्चक्षसे(७ । ५ । १२) जगतीपादः इति । एवं सर्वव्याप्तो भवति इत्यर्थः- " छंदांसि जज्ञिरे " इति श्रुतिः । तथा च शतपथब्राह्मणे-किं छंदः। का देवता प्रतिष्ठे इति'। द्विप-दा छंदः, विष्णुर्देवता प्रतिष्ठे इति । यथा विष्णुः सर्वव्याप्तस्तथा विराट्छंद इत्यर्थः।

भाष्यार्थः—एका ऋचेच्या दोन ऋचा विराट्छंदावांचून कशा

टीपः-- १ विराट्छंदश्चतुःसंख्यापूरकः । येषां गायत्री त्रिष्टुप्

होतील ? अशी शंका घेऊन त्यांविषयींचा परिहार सांगतो. विराट्छंद सर्व छंदांत व्यापून आहे. ऐतरेयआरण्यकग्रंथांत १. शरीरपुरुष, २. छंदपुरुष, ३. वेदपुरुष व ४. महापुरुष. असे एकूण चार पुरुष आहेत. असें बाध्वाचें मत दिलें आहे. छंदपुरुषाचें वर्णन श्रुतीनें असें केलें आहे कीं, उष्णिक् हे त्याचे लोम (अंगावरील बारीक केंस), त्वचा गायत्री, मांस त्रिष्टुप्, स्नायु अनुष्टुप्, अस्थि जगती, मज्जा पंक्ति व बृहती प्राण हे सर्व छंद विराट्चतुर्थ आहेत. असें जाणणाऱ्यांस सर्व छंदांत विराट्छंद व्याप्त आहे असें समजून येतें. तसें गायत्रीछंद पंक्तिछंदांत ऐक्य पावतो; कारण "गायत्रो पुरुषः पांक्ताः पशवः" असा ब्राह्मण आहे. विराट्छंद गायत्रीछंदांत व्याप्त आहे, याचे उदा. पवस्वसोममंदयन्. या तीन ऋचा गायत्रीछंदाच्या असून विराट्छंदाच्याही आहेत असें सर्वानुक्रमणींत सांगितलें आहे. द्विपद् हा पुरुष, वीर्य हें त्रिष्टुप्. म्हणून त्रिष्टुप् व विराट् या दोन छंदांच्या बावीस द्विपदेचा हा पुरुष आहे. विराट्छंदांत दुसरे छंद व्याप्त आहेत, याचीं उदा० 'आवां सुम्ने', 'प्रत्यर्चमर्कमनयन्' या दोन द्विपदांमध्यें त्रिष्टुप्छंदाचा पाद असून विराट्छंदही आहे. 'परिसुवानश्चक्षसे' या द्विपदेंत विराट्छंद असून जगतीछंदाचा पाद आहे. तात्पर्य, या उदाहरणांनीं विराट्छंद सर्व छंदांत व्याप्त आहे असें सिद्ध होतें. त्याप्रमाणें शतपथब्राह्मणांतही "किं छंदः का देवता" छंद कोणता, देवता कोणती असा प्रश्न उपस्थित करून द्विपदाछंद, विष्णुदेवता असें उत्तर दिलं आहे. त्यावरून विष्णु जसा सर्वत्र व्याप्त आहे तसा विराट्छंद सर्व छंदांत व्याप्त आहे असें समजावें.

जगतीनां, तानि विराट् चतुर्थानीदृशानि यान्येतानि चत्वारि सन्ति तान्येतान्येव सकलान्येवाशिष्ट छंदो रूपाणि गायत्र्यादीनां स्तवन निष्पादकहेतुत्वेन मुख्यत्वात् छंदो रूपत्वोपचारः । एवमुहैव यथोक्त प्रकारेण गायत्र्यादीनां त्रयाणां अंतर्भावो विराट् सहितानां चतुर्णां सर्वछंदोरूपत्वोपचारः ।

भाष्यः— विराट्छंदस्तु चतुष्पदा । त्रीण्यर्धर्चायां पञ्चपदा ऋक् कर्तव्येति किं प्रमाणं । तत्रोच्यते-एकपाद्भूयो द्विपदो विचक्रमे, द्विपाद्‌त्रिपादमभ्येति पश्चात् । चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे संपश्यन् पंक्तीरुपतिष्ठमानः ॥ (अष्ट. ८ अ.६ व. २३) एकपदा द्विपदा नित्या । द्विपाद् त्रिपादमभ्येति । एकीभूता भवतीत्यर्थः । अस्योदाहरणम् । अग्निहोतारं मन्ये० दसम् । यऊर्ध्वया० कृपा (अ. २ अ.१ व. १२) अग्ने अर्धर्चा घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि०सर्पिषः (अ. २ अ. १ व. १२) इति द्विपदा । (चतुष्पदा तु 'पश्वानतायुम्' (१।५।९) । एकार्धर्चा त्रिपदा, एकार्धर्चा द्विपदा एका ऋक् पञ्चपदा अध्ययने । द्विर्द्विपदास्त्वृचः समामनन्ति, इत्यत्र समपादग्रहणात् । असमानपादा विरुद्धा तर्हि पंक्तिश्छंदो पञ्चपदा भवति । तस्य द्वितीयभेदो विराट् तस्मात् पञ्चपादत्वं प्राप्तम् । समपादो वा असमपादो वा विराट् छंद इत्यर्थः । अत्र श्रुतिः ॥ समौचिद्धस्तौ न समं विविष्टः, सम्मातराचिन्नसमं दुहाते ॥ (८।६।२३) इत्यनया ऋचा परिहारः । दक्षिणवामहस्तौ समौ कर्तृत्वेऽसमौ इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थः— विराट्छंद चार चरणांचा आहे. मग तीन अर्धर्चेच्या पांच चरणांची ऋचा करावी, याविषयीं प्रमाण काय ? असें म्हणाल तर सांगतो. याला 'एकपाद्भूयो०' हा मंत्र प्रमाण आहे. या मंत्राचा अर्थः- एक चरणाची द्विपदा नित्य असते. दोन चरणांची अर्धर्च तीन चरणांच्या अर्धर्चेत ऐक्य पावते. उदाहरण 'अग्निहोतारं' या अर्धर्चेचे तीन चरण व तिच्यापुढें असलेल्या 'यऊर्ध्वया' या अर्धर्चेचे दोन चरण एकत्र होऊन पांच चरणांची एक ऋचा व त्यापुढें 'घृतविभ्राष्टि' ही अर्धर्च दोन चरणांची आहे. यामध्यें पांच चरणांची एक ऋचा अध्ययनासाठीं समजावी. मुळांत 'पश्वानतायुं'(१।५।९) ही नैमित्तिक द्विपदा आहे; परंतु अध्ययनार्थ तिचे चारच चरण करावे. कारण "द्विर्द्विपदास्त्वृचः समामनन्ति" या परिभाषेंत

अध्ययनासाठीं समपाद ऋक्ग्रहण आहे. पंक्तिछंद पांच चरणांचा असल्यानें असमपाद होतो ही गोष्ट अध्ययननियमाला विरुद्ध दिसते अशी शंका येईल, तर पंक्तिछंदाचा दुसरा भेद विराट् आहे, म्हणून त्याला पंचपादत्व येतें. कारण विराट्छंद समपाद व असमपादही असतो. आतां अध्ययनक्रियेंत येणाऱ्या दोषाचा परिहार "समौचिद्धस्तौ" या श्रुतीनें होतो. त्या श्रुतीचा अर्थ—दोन हात सारखेच असतात; पण त्यांचें कर्तृत्व सारखें असत नाहीं. एका गाईच्या पोटीं दोन कालवडी जन्म पावतात, पण दूध सारखें देत नाहींत. व्यवहारांतील उदाहरणें:—दोन जुळीं मुलें सारख्या बलाचीं नसतात किंवा दोन जवळचे नातेवाईक सारखें दान देत नाहींत.

भाष्य:—अथाध्ययने ऋक्संख्योच्यते। षण्णवत्यधिकचतुःशतदशसहस्राणीति (१०४९६)। ताः नैमित्तिकद्विपदाश्चत्वारिंशदुत्तरशतसहिताःषट्षष्ट्यधिकपञ्चशतदशसहस्राणीति (१०५६६) "संज्ञानमुशनावदत्" सूक्तस्य पञ्चदशर्चैकीकृत्य (१०५८१) एवं पारायणे ऋक्संख्या। "ऋचां दशसहस्राणि" इति वचनस्य पूर्णा भवति इत्यर्थः। एका उर्वरिता सा "भद्रं नो अपि वातय मनः" (७।७।२) इति पादाधिक्यमनुक्रमणिकावृत्तावप्युक्तेः। भद्रं पुच्छमित्यारण्यके (ऐ. आ. ५।८)। (संज्ञानसूक्तंपरिशिष्टे पृथक् दत्तम्)। तत्पञ्चदशर्चात्मकम् अस्य ग्रहणे प्रमाणं आश्वलायनगृह्यसूत्रम् तच्च "समानीव इत्येका तच्छंयोरावृणीमह इत्येकेति"। तथा सांख्यायनस्य कौषीतकिसूत्रम्। अथोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भावे हस्तेन श्रवणेन वाऽक्षतसक्तूनां धानानां च दधिघृतमिश्राणां प्रत्यृचं वेदेन जुहुयात् इति हैक आहुः सूक्तानुवाकाद्याभिरिति वाऽध्यायार्धेत्येका कुषुंभकस्तदब्रवीदावदंस्त्वं शकुने भद्रमावद, गृणाना जमदग्निना, धामन्ते विश्वं भुवनमाधिश्रितं, गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि,

योनः स्वो अरणः, प्रतिचक्ष्वविचक्ष्वाग्नेयाहि मरुत्सखा यत्ते राजन् शृतं हविरिति द्वृचा तच्छंयोगावृणीमह इत्येका हुतशेषाद्धविः प्राश्नन्ति (कौ. सू. ४ अ. ५ खण्ड) इति । पञ्चशाखानां पारायणे तच्छंयोरावृणीमहे, इत्यत्र समाप्तिरेकवेदत्वात् । उक्तं च - ऋचां समूह ऋग्वेदस्तमभ्यस्य प्रयत्नतः । पठितः शाकलेनादौ चतुर्भिस्तदनन्तरम् ॥ १ ॥ सांख्याश्वलायनौ चैव मांडूका बाष्कलास्तथा । बव्हृचा ऋषयः सर्वे पञ्चैते ह्येकवेदिनः ॥ इति । सांख्या नाम शांखायन इति ॥

भाष्यार्थः— आतां अध्ययनाविषयीं ऋक्संख्या सांगतों. १०४९६ ऋचा ह्या नैमित्तिक द्विपदा १४० (दोन द्विपदेची एक ऋचा याप्रमाणें ७०) आणि संज्ञानसूक्त १५ ऋचा मिळून (१०४९६ + ७० + १५) १०५८१ ही पारायणाची ऋक्संख्या ' ऋचां दशसहस्राणि' या कारिकेंत दिल्याप्रमाणें पूर्ण होते. उर्वरित ऋचा म्ह. १ एकपाद ' भद्रं नो अपि वातय मनः ' हा अधिक धरण्यासाठीं सर्वानुक्रमणीच्या वृत्तींत सांगितलें आहे. त्याविषयीं 'भद्रं पुच्छं' ऐतरेयारण्यक पांचवें खण्ड ८ मध्येंही प्रमाण आहे. संज्ञानसूक्ताच्या १५ ऋचा आहेत. त्या परिशिष्ट १ मध्ये दिल्या आहेत. त्या पारायणांत घेण्याविषयीं, आश्वलायनगृह्यसूत्रांत प्रमाण आहे. तें असें:- उपाकर्मांत हवनासाठीं समाप्तीची ऋचा म्हणून समानीव ही एक व'तच्छंयोरा' ही एक घ्यावी. त्याचप्रमाणें सांख्यायनशाखेच्या कौषीतकी गृह्यसूत्रांतही आहे तें असें—औषधी उगवल्यावर, हस्त किंवा श्रवणनक्षत्रावर उपाकर्म करावें. त्यामध्यें अक्षतसक्तु[2] किंवा धाना[3] हे दहीं आणि तूप यांत मिसळून वेदमंत्रानें प्रतिऋचेला हवन करावें. हवनाकरितां मंत्र घ्यावयाचे तें सूक्त, अध्याय, अनुवाक् किंवा मण्डल यांची पहिली ऋचा घ्यावी, असें मांडू-

---

१ शाकलाः. २ जव. ३ साळी.

केय सांगतो. कौषीतकीच्या मतें 'अग्निमीळे' ही एक ' कुसुंभकस्तदब्रवीत् ०' आवदंस्त्वं शकुने भद्र०, ' गृणाना जमदग्निना० ' ' धामन्ते विश्वं भुवनं० ' ' गन्तानो यज्ञं०'; ' योनः स्वो अरणः० ' ' प्रतिचक्ष्वविचक्ष्व० '; 'आग्ने-याहि० ', ' यत्ते राजन्० ' ह्या दोन दोन ऋचा व शेवटीं ' तच्छंयोरा-वृणीमहे ' ही एक ह्या ऋचांनीं होम करावा नंतर शिल्लक उरलेला हविर्भाग ऋत्विज खातात. तात्पर्य, ऋग्वेदी पांचही शाखांच्या पारायणांत ' तच्छं-योरावृणीमहे ' या ऋचेनेंच समाप्ति व्हावी असें सांगितलें आहे. ऋचांचा समुदाय म्हणजेच ऋग्वेद. त्याचा प्रथम प्रयत्नानें शाकल नामक ऋषीनें अभ्यास केला, नंतर चार शाखांच्या लोकांनीं केला सांख्य (शांखायन) आश्वलायन, मांडूकेय, बाष्कल व बव्हृच (शाकल) हे पांच ऋषि एक-वेदीच आहेत. (वर्गसंख्याबोधक श्लोकांचीं प्रतीकें भाष्यांत आहेत.)

भाष्यः—अथ पारायणे वर्गसंख्योच्यते-'एकर्च एकवर्गश्च एकश्च नवकस्तथा '। एकर्च एकवर्गो " जातवेदसे " नवर्च एक-वर्गः ' अपोहिष्ठा इति '। ' द्वौ वर्गौ तु द्व्यृचौ ज्ञेयौ ' द्वौ वर्गौ द्व्यृचावित्यर्थः ' अग्ने त्वन्नो अन्तमः ' (अष्ट० ४ अ० १ वर्ग १६), ' आयाहि वनसा सह ' (अष्ट० ८ अ० ८ व. ३०) इति। ' ऋक्त्र-यस्य शतं स्मृतं तृचोवर्गाः शतमित्यर्थः। " उतत्यंचमसंनव-मित्यादि "। " चतुर्ऋचां पञ्चसप्तत्यधिकं च शतं तथा " चतुर्ऋच वर्गाः पञ्चसप्तत्याधिक शतमित्यर्थः। " यदङ्गदाशुषेत्वम्"इत्यादि। " पञ्चर्चं तु द्विशतकं सहस्रं रुद्रसंयुतम् " पञ्चर्च वर्गाः एका-दशाधिक द्वादशशतानीत्यर्थः। ' अग्निमीळे ' इत्यादि। ' पञ्च-चत्वार्यधिकं तु षड् ऋचां तु शतत्रयम् "। षडृचवर्गाः पञ्चचत्वा-रिंशदाधिकशतत्रयमित्यर्थः। " अश्विना यज्वरी रिष इत्यादि। सप्तऋचां शतं ज्ञेयं विंशतिश्चाधिका स्मृता"। सप्तर्चवर्गाः विंशत्य-धिकशतमित्यर्थः। ' यच्चिद्धि सत्यसोमपा ' इत्यादि। " अष्टऋचां तु पञ्चाशत्पञ्चाधिकास्तथैवच "। अष्टर्चवर्गाःपञ्च पञ्चाशदित्यर्थः।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् इत्यादि। एवं दशाधिकसहस्रद्वयवर्गाः। पञ्चशाखासु निश्चिताः "। पञ्चशाखानां पारायणे निश्चये-नेत्यर्थः। "वर्गाः संज्ञानसूक्तस्य चत्वारश्चात्रमीलिताः "। संज्ञानसू-क्तस्य चत्वारो वर्गाश्चात्रमिलित्वा दशाधिकसहस्रद्वयमित्यर्थः। 'एवं पारायणे प्रोक्ता ऋचां संख्ये न न्यूनतः " एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, वर्गस्य ऋक् न्यूनसंख्येन, दशर्चस्य पञ्चऋक् त्राण्यर्धर्चस्य, ऋक् कर्तव्येत्यर्थः। एवं चतुर्विधपारायणेऽपि ज्ञयम्।

भाष्यार्थः—एक ऋचेचा एक वर्ग " जातवेदसे ". दोन ऋचांचे दोन वर्ग ' अग्ने त्वन्न ' आणि ' आयाहि वनसा '. तीन ऋचांचे शंभर, ' उतत्यं चमसं नवं ' इ. चार ऋचांचे १७५ ' यदंगदाशुषे त्वं ' इ. पांच ऋचांचे १२११, ' अग्निमीळे ' इ. सहा ऋचांचे ३४५, ' अश्विनाय-ज्वरीरिषः ' इ. सात ऋचांचे १२०, ' यच्चिद्धिसत्यसोमपा ' इ. आठ ऋचांचे ५५, ' इंद्र विश्वा अवीवृधन् ' इ. नऊ ऋचांचा एक वर्ग, ' आपोहिष्ठा ' असे सर्व मिळून २०१० वर्ग. पांच शाखांच्या पारायणा-साठीं निश्चित वर्गसंख्या आहे. ही संख्या संज्ञानसूक्तांचे ४ वर्ग धरून आहे. शिवाय पारायणांत नैमित्तिक द्विपदा आणि सप्तपदा यांचे जे वर्ग आहेत त्यांतील ऋचांची संख्या न्यून (१० ऋचांची ५, तीन अर्धर्चेची १ एक) धरून सांगितलेली आहे. तात्पर्य, ऋक्गणना करण्याचे वेळीं, नैमित्तिक द्विपदा १४०, त्यांच्या ७० ऋचा व सप्तपदा ऋचा ९४घेतल्या आहेत. अशा रीतीनें क्रमादि चार पारायणांत हीच संख्या समजावी.

भाष्यः— 'समानीव' इति शाकलानां 'तच्छंयोरा' इति बाष्कलानामित्यत्र, बाष्कलशाखाध्ययनमनुक्रमाणिकावृत्तावुक्तम्। तच्च ' गौतमादौशिजः कुत्सः पारुच्छेपाद्दषेः परः। कुत्सा दीर्घतम-त्येवं बाष्कलाध्ययने क्रमः ' ॥ अस्यार्थः गौतमादौशिजः कुत्सः ' उपप्रयन्तो ' ' नासत्याभ्यां ' ' अग्निहोतारं ' ' इमंस्तोमं '

'वेदिषदे' एष बाष्कलक्रम इत्यर्थः। अत्रैव अष्टममण्डले सूक्तनवके अनुक्रम विपर्यासः। तच्च 'स्वादोरभक्षि०' सूक्तान्ते 'अभिप्रवः सुराधसं' 'प्रसुश्रुतमिति' सूक्तद्वयं पठित्वा। 'अग्न आयाह्यग्निभिरिति पठेत् ततः 'आप्रद्रव' अध्याये 'गौर्धयति' अनुवाका दशसूक्तात्मकः शाकलस्य। पञ्चदशसूक्तात्मको बाष्कलस्य। तत्रोच्यते गौर्धयति सूक्तानन्तरं 'यथामनौ सांवरणौ' 'यथामनौ विवस्वति' 'उपमन्त्वा' 'एतत्त इंद्र' 'भूरिदिंद्रस्य' इत्यन्तानि पञ्चसूक्तानि पठित्वा, 'आत्वा गिरो रथीरिव' इति पठेयुः। अन्ते संसमित्सूक्तानन्तरं पञ्चदशऋचात्मकं 'संज्ञानमुशनावदत्' इत्यादि 'तच्छंयोरावृणीमह' इत्यन्तं वेदसमाप्तिरिति बाष्कलाध्ययनम्। एवं अध्ययनाभावात् शाखाभाव इत्यर्थः। सूक्तसहस्रसप्तदशाधिकात् अष्टौ सूक्तानि बाष्कलस्याधिकानीत्यर्थः। 'प्रतिते' 'युवं देवा' 'यमृत्विजो' 'इमानि वां' इति चतुर्णां वालखिल्यसूक्तानां लोप इत्यर्थः। यस्तान् ऋग्विद्वेद चैवाप्यधीते, स नाकपृष्ठं भजते ह शश्वत्। अस्यार्थः-यः तान् ऋगर्थविद् वेद ततः हवने पारायणे च अधीते, स वेदिताऽध्येता च नाकपृष्ठं शश्वत्सदा भजते ह प्रसिद्धौ। इतः अमुं लोकमेत्य, तस्मात् न प्रच्यवते हीत्यर्थः।

भाष्यार्थः—'समानीव' (८।८।४९) ही शाकलांना व 'तच्छंयो' ही बाष्कलांना शेवटची ऋचा सांगितली आहे. तेथेंच बाष्कलशाखेचा अध्ययनक्रम सांगितला आहे, तो असा:—पहिल्या मंडलांतील उपप्रयन्तो, (१।५।२१) हा अनुवाक म्हणून झाल्यावर क्रमानें 'नासत्याभ्यां' 'अग्निहोतरं' 'इमं स्तोमं' 'वेदिषदे' हे अनुवाक म्हणावेत; नंतर सातव्या मंडलापर्यंत उर्वरित राहिलेले सर्व अनुवाक म्हणावे. पुढें आठव्या मंडलांत नवसूक्तांचा अनुक्रम बदलावा; तो असा:-'स्वादोरभक्षि' हें सूक्त संपल्यावर 'अभिप्रव' (६।४।१४) 'प्रसुश्रुतं' (६।४।१६) हीं दोन सूक्तें म्हणावीं नंतर अग्न आयाह्यग्नि (६।४।३२) सूक्त म्हणावें.

त्यानंतर 'आप्रद्रव' (अ. ६ अ. ५) अध्यायांत 'गौर्धयति' हा अनुवाक् शाखलशाखीयांना १० सूक्तांचा व बाष्कलांना १५ सूक्तांचा आहे. तो कसा तें सांगतों. 'गौर्धयति' (६।६।२८) सूक्तानंतर 'यथा मनौ सांवरणौ' (६।४।१८), 'यथा मनौ विवस्वति' (६।४।२०), 'उपमन्त्वा' (६।४।२२), 'एतत्तइन्द्र' (६।४।२४), 'भूरिदिंद्रस्य' (६।४।२६). हीं पांच सूक्तें म्हटल्यावर 'आत्वा गिरो रथीरिव' इत्यादि सूक्तें आठव्या अष्टकांतील आठव्या अध्यायांत असलेल्या 'संसमित्' सूक्तापर्यंत संपवून 'संज्ञानमुशनावदत्' हें पंधरा ऋचांचें सूक्त म्हणावें; म्हणजे 'तच्छयोरा' ही ऋचा समाप्तीला येते. ह्या प्रकारचा अध्ययनसंप्रदाय सध्यां प्रचारांत नाहीं; म्हणून बाष्कलशाखेचा अभाव आहे असें लोक म्हणतात. तात्पर्य, शाकलांच्या १०१७ सूक्तांहून ८ सूक्तें बाष्कलांना अधिक आहेत व 'प्रतिते' (६।४।२७), 'युवं देवा' (६।४।२८), 'यमृत्विजो' (६।४।२९), 'इमानि वां' (६।४।३०) हीं चार वालखिल्यसूक्तें त्यांना नाहींत, हें जाणून ऋग्वेद जाणणारा व अध्ययन करणारा जो कोणी हवन व पारायण या दोन क्रियेंत त्यांचा विनियोग करतो, तो निरंतर स्वर्गातच वास करतो; म्हणजे मृत्युलोकांत पुनः परत येत नाहीं.

भाष्यः— अथ पारायणफलं तदुक्तं आरण्यके। "यद्धि संधिं विवर्तयति, तन्निर्भुजस्य रूपमथ, यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति तत्प्रतृण्णस्य रूपमग्रऽउ एवोभयमन्तरेणोभय व्याप्तं भवत्यन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात्। स्वर्गकामः प्रतृण्णमुभयकाम उभयमंतरेणेति" अस्यार्थः। द्वयोः पदयोरक्षरयोर्वापि संधिस्तस्य अविच्छेदाध्ययनं तन्निर्भुजं संहितापारायणमुच्यते। शुद्धे द्वे पदे अक्षरेवा संधिम कुर्वतोच्चारणं, तत् प्रतृण्णं तत् पदपारायणम्। संहितापदाभ्यामुभाभ्यां व्याप्तमुभयमन्तरेण क्रमपारायणमित्यर्थः। तथा च

साति त्रिभिः कृत्वा स्वरास्वरं विजानाति मात्रा मात्रां विभजते, सा संहितेति। एवमेतां संहितां यो वेद संधीयते, प्रजया पशुभिर्यशसा, ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति। तस्मात् क्रमादृते द्वे पदे संहिता द्वैपदस्स्वरश्च न सिध्यति। द्वैपदासिद्धे उत्तरारंभः कर्तुं न शक्यते। अतश्च पदार्थेर्च ऋक्सूक्तसिध्यर्थं भगवता पाञ्चालेन स्थापितानां पारायणकर्मणां क्रमपारायणमुत्तमं भवति। अत्र श्लोकः— प्रागाथेन पुरा दान दृष्ट्वा कुद्धा महामुनिः। अर्थवन्तं क्रमं ब्रूयात् देवतायाश्च शास्त्रतः॥१॥ अतो ऋग्यजुषां बृंहणं, पदैः स्वरैश्चाध्यनं तथा त्रिभिः।

अतोऽपि अस्मादपि हेतोः क्रमः अर्थवान् भवति। क्रमेण कृत्वा ऋग्वेदपारायणे, ऋचां बृंहणं साधारणं भवति। इदमित्थमेव पाठ इति स्वरमात्रादिरूपेण, निश्चयो भवति। तथा यजुर्वेदपारायणे, यजुषां बृंहणं नाम साधारणं स्वरमात्रादिरूपेण, इदमित्थमेव पाठ इति निश्चयो भवति इत्यतिदेशः। इत्यलं प्रपञ्चेन।

भाष्यार्थः—आतां पारायणाचें फल ऐतरेयआरण्यकांत सांगितलें आहे तें असें:—दोन पदांचा किंवा अक्षराचा जो संधि त्याचा विच्छेद न करतां, म्हणजे आर्षीसंहितारूपानें जें पठन त्याला वैदिक ‘ निर्भुज ’ असें म्हणतात. निर्भुजपारायण म्हणजे संहितापारायण. दोन शुद्ध अक्षरांचे किंवा पदांचे संधि न करतां, जें वेगवेगळालें पठन त्याला वैदिकांची ‘ प्रतृण्ण ’ अशी संज्ञा आहे. प्रतृण्णपारायण म्हणजे पदपारायण. संहिता व पदें या दोहोंनीं युक्त असें जें पारायण त्यास ‘ उभयमन्तरेण ’ असे वैदिक नांव आहे. ‘ उभयमन्तरेण ’ पारायण म्हणजे क्रमपारायण. अन्नादिकांची म्हणजे ऐहिक फलांची इच्छा असेल, तर त्यानें ‘ निर्भुजपारायण ’ म्हणजे संहितापारायण करावें. स्वर्गकाम पुरुषानें प्रतृण्ण म्हणजे पदपारायण व दोन्ही फलांची इच्छा असणाऱ्यानें, उभयमन्तरेण म्हणजे क्रमपारायण करावें. ऐतरेय आरण्यकांत ‘ तथा च सति त्रिभिः कृत्वा ...

य एवमेतां संहितां वेद' असें जें वचन आहे, त्याचा अर्थ अशा प्रकारें तीन पारायणें करून ह्या संहितेला जो जाणतो म्हणजे अध्ययन व उपासना करतो तो उपासक संतति, पशु, कीर्ति, विद्यारूप ब्रह्मतेज व स्वर्गलोक मिळवून पुरुषाचें पूर्णायुष्य (१०० वर्षें) मिळवितो. क्रमावांचून दोन पद, संहिता व दोन पदांतील स्वर ह्यांची सिद्धि होत नाहीं म्हणजे ही संहिता हा स्वर असाच आहे, असा निश्चय होत नाहीं. तात्पर्य, द्वैपदाच्य असिद्धीमुळें पाद, अर्धर्चि, ऋचा व सूक्त यांचें अध्ययन बरोबर होणार नाहीं आणि त्यामुळें पुढील जटादि आठ विकृतींच्या अध्ययनास आरंभ होणार नाहीं. म्हणून भगवान् बभ्रुपुत्र पांचालानें सांगितलेल्या पारायणांत क्रमपारायणच उत्तम आहे. प्रागाथऋषीनें पूर्वीं शिष्यांना क्रमावांचून सांगितलेलें अध्ययन पाहून रागावलेल्या भगवान् पांचालानें देवता व शास्त्र यांच्या प्रसादामुळें क्रमच अर्थवान् आहे असें म्हटलें आहे. तसेंच प्रातिशाख्य पटल ११ पद्य १७ यांत द्वैपदांतल्या पदांनीं व स्वरांनीं ऋचांचे व यजूंचे चांगल्या रीतीनें धारण क्रमपाठानेंच होऊं शकतें असें सांगितलें आहे. त्याशिवाय संहिता, पदें व क्रम या तीन प्रकारच्या अध्ययनानें युक्त असें वेदाध्ययन सुसंपन्न होय. ह्याकरितां क्रमपठन अवश्य होय। क्रमाध्ययनाला फार महत्त्व आहे. 'नानृषिः कुरुते काव्यं नारुद्रः क्रमपाठकः' या सुभाषितांतही शिवांशाशिवाय क्रमपाठक वैदिक होत नाहीं असें म्हटलें आहे. ह्या अर्थवादवचनानेंही क्रमपाठाचें महत्त्व व्यक्त होतें. दुसरें उपोद्बलक प्रातिशाख्यवचन-पदक्रमविभागज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः। स्वरमात्राविशेषज्ञो गच्छेदाचार्यसंपदम् ॥ अर्थः--पद व क्रम यांचा विभाग जाणणारा, वर्णक्रमाचें स्वरूप व विभाग जाणण्यांत चतुर म्हणजे उदात्तादि स्वर, ऱ्हस्वादिमात्रा (उच्चारणकाल) ह्यांचें स्वरूप ओळखणारा वेदाभ्यासी ब्राह्मण आचार्यत्वाला प्राप्त होतो म्हणजे त्याला 'आचार्य' हें नांव शोभतें. 'संसदम्' असा पाठ घेतल्यास पूर्वोक्त ज्ञान संपादन केलेल्या

पुरुषानें आचार्यसमेंत जावें. एरव्हीं त्याला गुरुसमेंत पठनाची योग्यता येत नाहीं.

भाष्यः— अथ पारायणविधिः। अत्रादौ कलशस्थापनादि उक्तं, महार्णवे। तीर्थे देवालये गेहे प्रशस्ते सुपरिष्कृते। कलशं सुदृढं तत्र सुनिर्णिक्तं सुभूषितम् ॥ १ ॥ पुष्पपल्लवमालाभिश्चन्दनैः कुंकुमादिभिः। मृत्तिकायवसंमिश्रं वेदिमध्ये न्यसेत्ततः ॥२॥ पञ्चाशद्भिः कुशैः कार्यो ब्रह्मा पश्चान्मुखः स्थितः। स्नापितः स्थापितःकुंभे चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः ॥३॥ वत्सजान्वाकृतिं वेद मुत्तराग्रैः कुशैः कृतम् ब्रह्मोपधाने दत्वा तं ततः स्वस्त्ययनं पठेत् ॥ ४ ॥ प्रतिष्ठां कारयेत्पश्चात्पूजाद्रव्यमथोच्यते। यज्ञोपवीतं नैवेद्यं वस्त्रचन्दनकुंकुमैः ॥ ५ ॥ स्रग्धूपदीपताम्बूलैरेतैश्चापि पितामहम्। ब्रह्मजज्ञानमितिः वा गायत्र्या वा प्रपूजयेत् ॥ ६ ॥ उपाध्यायं च संपूज्य, यथापाठस्तथा पठेत् ॥ ततो होमादि वक्ष्यमाणं कृत्वा पठेदित्यर्थः। तत्रैव बौधायनः।

भाष्यार्थः--आतां पारायणविधि सांगतोंः--पारायणाच्या आरंभीं कलशस्थापनइत्यादि विधि महार्णव ग्रंथांत सांगितला आहे, तो असा--तीर्थ, देवालय किंवा सडासंमार्जनानें शुद्ध केलेलें घर इतक्या ठिकाणीं सुदृढ, घासून स्वच्छ केलेला, पुष्पमाला, चंदन, केशर इत्यादींनीं सुशोभित (तांब्याचा) कलश वेदीच्या मध्यभागीं ठेवावा. त्यांत माती यव मिसळून टाकावी. नंतर ५० दर्भांचा ब्रह्मदेव करून तो कलशावर पश्चिमेकडे तोंड करून बसवावा. त्याच्या उशाकडे उदगग्र य वत्सजान्वाकृतिवेद द्यावा. नंतर अग्न्युत्तारणपूर्वक प्राणप्रतिष्ठा करून वस्त्र, यज्ञोपवीत, चंदन, फुलें, माला, धूप, दीप, ताम्बूल वगैरे उपचारद्रव्यांनीं पूजा करावी. नंतर उपाध्यायब्राह्मणाची पूजा करावी. पुढें सांगण्यांत येणाऱ्या पद्धतीनें होमादि करून यथापाठ (ज्या शाखेचा जसा संप्रदाय असेल तसा) म्हणून पारायण करावें. त्याबद्दल बौधायन सांगतो —

भाष्यः—स्थंडिलं कल्पयित्वाग्निमुपसमाधाय, तं परिस्तीर्याज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जुहोत्यग्नये सोमाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ऋषिभ्यो ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः सामभ्यः श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै श्रियै ह्रियै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये कांडऋषयेऽग्नयेकांडऋषये विश्वेभ्यो देवेभ्यः कांडऋषिभ्यः संहिताभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो वारुणीदेवताभ्य उपनिषद्भ्यो हव्यवाहाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो वरुणेभ्यो ऽनुमत्यै स्विष्टकृते च पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा व्याहृतिभिश्च हुत्वा पुनः परिषिंचति। समाप्ते चैता यजुषा तर्पयति। अन्ते एता 'अग्निसोमाद्या यजुषा पदेन सह तर्पयेत्। यद्वा 'भूर्देवाँस्तर्पयामि' इत्यादि यजुषा तर्पयित्वा अग्न्यादींस्तर्पयेदित्यर्थः ॥ महार्णवे ॥ एवं ऋग्वेदस्य काण्डऋष्यादिवर्ज्यम् आस्विष्टकृतस्तेषां स्थाने शतर्चिभ्यो माध्यमेभ्यो गृत्समदाय विश्वामित्राय, वामदेवायात्रये भरद्वाजाय जमदग्नये गौतमाय वसिष्ठाय प्रागाथेभ्यः पावमानीभ्यः क्षुद्रसूक्तेभ्यो महानाम्नीभ्य इति। ततो वेदादिमारभ्य संततमधीयीत इत्याह बौधायनः।

भाष्यार्थः— यथाविधि स्थंडिल करून अग्नीची स्थापना करावी. नंतर परिस्तरण घालून आज्यानें अग्नि,सोम इत्यादि स्विष्टकृतापर्यंत ज्या देवता मूलग्रंथांत चतुर्थीविभक्ति लावून दिल्या आहेत त्या प्रत्येक मंत्रास स्वाहाकार लावून हवन करावें. नंतर व्याहृतींचा होम करावा आणि पर्युक्षण करून होम समाप्त करावा. नंतर त्याच मंत्रांनीं " यजुषा " पदासह अग्न्यादिदेवतांचें तर्पण करावें, किंवा यजुषा म्हणजे " भूर्देवाँस्तर्पयामि " इत्यादि मंत्रांनीं तर्पण करून अग्न्यादि देवतांचें तर्पण करावें. तात्पर्य, वरील तर्पणांपैकीं एक प्रकार स्वीकारावा. हा विधि भगवान् बौधायनांनीं सांगितला असून तेथ त्यांनींच ऋग्वेदीयासाठीं विशेष सांगितला, तो असा–मागें सांगितलेल्या विधानांत कांडऋष्यादि अग्नये कांडऋषये येथ-

पासून स्विष्टकृतापर्यंत ज्या देवता सांगितल्या आहेत त्या सोडून त्या ऐवजीं ' शतर्चिभ्यो...महानाम्नीभ्यः ' येथपर्यंत दिलेल्या देवता घ्याव्या व होमविधि समाप्त करावा. नंतर वेदाच्या आरंभापासून अखंड पारायण करावें.

भाष्यः— पुनर्महार्णवे " अथातः पारायणविधिं व्याख्यास्यामः " आसमाप्तेर्नाश्नीयात् यथाशक्ति वाऽपः पयः फलान्योदनं वा हविष्यमात्रमन्नमल्पं भुक्त्वा तदाऽशेषमधीयीत ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा दिश्युपनिष्क्रम्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्येध्मं प्रज्वाल्याज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जुहोत्यग्नये सोमायेन्द्राय प्रजापतये बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो........धारणायै सदसस्पतयेऽनुमतये श्रियै..........प्रजापतये कांडऋषये सोमाय कांडऋषयेऽग्नये कांडऋषये विश्वेभ्यो देवेभ्यः कांडऋषिभ्यः सांहितीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो याज्ञीकीभ्यो०...... महानाम्नीभ्यः इत्यन्तं प्राग्वत् । ततो वेदादिमारभ्य संततमधीयीत नास्याऽनध्यायो नास्यांतरा जननमरणे अशुचिः (आशौचं नेत्यर्थः) " नान्तरा व्याहरेन्नविरमेद्यावन्त मधीयीत" । यावत्पर्यन्तं पठेत् तावत्पर्यन्तं न विरमेन्नान्यच्च वदेदित्यर्थः । " यदन्तरा विरमेत् त्रीन् प्राणानायम्य प्रणवं वा प्रविधाय यावत्कालमधीयीत । ततः सर्वनिशान्तरं संग्रामारण्यसलिलं लोप्य परिदध्यात् " निशान्तरं सन्ध्या निशादीन् लोप्य विहाय समापयेदित्यर्थः । आद्यावन्ते च ब्राह्मणभोजनं दक्षिणां च दद्यात् ॥ इति महार्णवोक्तम् विधानम् ।

भाष्यार्थः— महार्णवग्रंथांतील पुनः पारायणविधि सांगतों असा आरंभ करून आरंभीं कांहीं नियम सांगितले आहेत ते असे : पारायणसमाप्तीपर्यंत भोजन करूं नये. शक्तीप्रमाणें पाणी, दूध, फळें, भात किंवा थोडें केवळ हविष्यान्न खाऊन संपूर्ण अध्ययन करावें. त्याकरितां गांवाबाहेर पूर्वेस किंवा उत्तरेस जाऊन शुद्धस्थानीं मागें सांगितल्याप्रमाणें होमविधि-

करितां स्थंडिलादि कर्म करावें. हवनांत मागें सांगितलेल्या देवतांपेक्षां कांहीं अधिक देवता सांगितल्या आहेत त्या व्याव्या. ऋग्वेद्यांनीं होमांत कांड-ऋष्यादि देवता न घेतां, त्यांच्या स्थानीं 'शतर्चिभ्यः...महानाम्नीभ्यः' पर्यंतच्या देवता घेऊन होम समाप्त करावा. त्यापुढचा विधि पूर्वोक्तच समजावा. नंतर हरिः ॐ म्हणून वेदपारायण आरंभावें व संतत म्हणजे खण्ड न पडूं देतां दररोज अध्ययन करावें. नियम–पारायणामध्यें अनध्याय दिवस वर्ज्य नाहीं. जननाशौच व मृताशौच नाहीं. पारायणांत विराम घेऊं नये व बोलूं नये. जर विराम किंवा भाषण होईल तर तीन प्राणायाम करून प्रणवाचें उच्चारण करावें. ठरलेल्या काळापर्यंतच अध्ययन करावें. रात्रीं किंवा संध्यासमयीं व तसेंच युद्धकाल व अरण्योदक या ठिकाणीं पारायणाची समाप्ति करूं नये. आरंभीं व शेवटीं ब्राह्मणास भोजन घालून दक्षिणा द्यावी असें महार्णवग्रंथांत विधान सांगितलें आहे.

भाष्यः–अथ कमलाकरः– थ एतेन विधिना वेदमधीयीत संततः पूतो भवति, मनःशुद्धिश्च भवति, वेदरूपो भवति इत्यर्थः। द्वाभ्यां पारायणाभ्यां ऋग्भिश्चाऽभोजन इहाधीते ऽ नृतेभ्यः प्रमुच्यते। त्रिभिर्बहुभ्यः पतनीयपातकेभ्यः शूद्रायां रेतः सिक्त्वा गंगाप्लुवन्निमज्यश्च भवति। चतुर्भिः शूद्रान्नभोजनात् स्त्रीसेवनाच्च, पञ्चभिरयाज्ययाजनात् अग्राह्यग्रहणात्। षड्भिर्ब्राह्मणस्त्रीलोहितकरणात् पशुहननात् सुवर्णस्तेयात् पतितसंयोगाच्च। सप्तभिः प्राजापत्यस्य हीनचरणात् यज्ञोपबन्धनाच्चाष्टभिश्चांद्रायणस्यान्तराचरणात् गुरुतल्पगमनाद्रजस्वलागमनाच्च। नवभिः सुरापानाद्दशभिः पूर्वजन्मेहजन्मकृतैः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते स्वर्गं लोकं गच्छति, इति अग्निष्टोमादिक्रतुभिरिष्टं भवति, पितॄन् स्वर्गं लोकं गमयति। वेदाध्यायी सदैव स्यादपाप्मा सत्यवाक्शुचिः। यं यं कामं कामयते तं तं वेदेन साधयेत्॥ असाध्यं नास्ति यत् किंचिद्ब्रह्मणो हि फलं महत्॥

भाष्यार्थः-- कमलाकर म्हणतो, जो या पारायणविधीनें पारायण (वेदाध्ययन) संतत करतो तो पवित्र होऊन त्याची अन्तःशुद्धि होते. तात्पर्य, तो वेदस्वरूप होतो. भोजन न करतां केलेल्या दोन पारायणांनीं, खोटें बोलण्याच्या पातकांतून मुक्त होतो. तीन पारायणांनीं पातित्य आणणाऱ्या अनेक पातकांपासून मुक्त होतो. चार पारायणें केल्यानें अभोज्यभोजन व परस्त्रीसेवन इत्यादि पातकें नाश पावतात. पांच पारायणांनीं अयाज्ययाजनअग्राह्यग्रहण इत्यादि पातकें नाश पावतात. सहा पारायणांनीं ब्राह्मणस्त्रीगमन, पशुहत्या, सुवर्णचोरी व पतितसंसर्ग इत्यादि पातकें नष्ट होतात. सात पारायणें केल्यानें, प्राजापत्यकृच्छ्र करीत असतां आलेली न्यूनता व यज्ञांत पशु बांधणें इत्यादि पातकें नाश पावतात. आठ पारायणांनीं चांद्रायणकृच्छ्रांत घडलेलीं पातकें नष्ट होतात. नऊ पारायणांनीं मद्यपानाचें पातक नाश पावतें. दहा पारायणें केल्यानें पूर्वजन्मांत व या जन्मांत घडलेलीं सर्व पातकें नाश पावतात व पारायण करणारा स्वर्गलोकांत जातो व अग्निष्टोमयज्ञाचें फळ मिळवतो. पितरांना स्वर्गास पाठवितो. तात्पर्य, वेदाध्ययन करणारा पापरहित, सत्यवचनी व शुद्ध राहून, जें जें इच्छितो तें तें त्यास वेदाच्या अध्ययनानें मिळतें. वेदाध्ययनाच फळ फार मोठें आहे. त्याला असाध्य कोणतीच गोष्ट राहत नाहीं.

भाष्यः— ऋग्विधाने-आदावेव तु सावित्र्या कर्म कुर्वीत शान्तये। पुष्टये पशुलाभाय, धनलाभाय भूतये ॥ १ ॥ एषा हि संहिता देवैः सर्वब्रह्ममयी निचृत् । उग्रेण तपसा दृष्टा विश्वामित्रेण धीमता ॥ २ ॥ होमांश्च जपयज्ञांश्च नित्यं कुर्वीत वै तया। सर्वकामप्रसिद्ध्यर्थं परं ब्रह्मेदमुच्यते ॥ ३ ॥ एषा वै प्रतिलोमोक्ता शत्रुपक्षविनाशिनी । अक्षरप्रातिलोमेयमभिचारेषु शस्यते ॥ ४ ॥ सर्वसंहितया प्रत्यृचं होम आज्येन तिलेन वा । ‘आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते’ इति ब्राह्मोक्तेः। सर्वपापहरो होम-

स्तिलैः सर्वत्र शस्यते । इति विष्णुधर्मोत्तराच्च । शातातपः- कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव वेदपारायणं तथा। तिलहोमसहस्रं च सममेत-चतुष्टयम् । इदं केवलम्। अन्ये चान्द्रमसम् ।इति कमलाकरभट्टकृतः वेदपारायणविधिः समाप्तः। व्याख्या चरणव्यूहस्य आद्यखंडस्य वै मया। यथामति विरचिता महादेवप्रसादतः ॥ १॥ इति चरणव्यूह-भाष्ये प्रथमखण्डः समाप्त ॥ इति प्रथमः ऋग्वेदखण्डः समाप्तः ॥

भाष्यार्थः— ऋग्विधानांत असें म्हटलें आहे कीं, ही गायत्रीरूप संहिता देवांनीं निर्माण केली आहे. म्हणून शांति, पुष्टि, पशु, धनलाभ व उत्कर्ष यासाठीं पारायणें करणें झाल्यास प्रथम गायत्रीनें कर्म (गायत्रीजप) करावें. ही बुद्धिमान् अशा विश्वामित्रऋषीनें घोर तप करून मिळविली आहे, म्हणून सर्व मनोरथपूर्तीकरितां ह्या गायत्रीमंत्राचें हवन व जप नित्य करावा. ही गायत्री विपरीत अक्षरांनीं म्हणून जप केला असतां शत्रुपक्षाचा नाश होतो. अभिचार म्हणजे जारणमारण व उच्चाटन या कर्मांत ही गायत्री अक्षरांच्या व्युत्क्रमानें म्हणणें अवश्य आहे. ब्रह्मपुराणांत असें सांगितलें आहे कीं, हवनांत द्रव्य सांगितलें नसल्यास, आज्य घ्यावें म्हणजे केवळ आज्यानें हवन करावें. सर्व ठिकाणीं तिलद्रव्याचा होम प्रशस्त आहे. कारण तो सर्वपापनाशक होय असें विष्णुधर्मोत्तरपुराणांत वचन आहे. शातातपऋषि म्हणतो, कृच्छ्र, अयुत १०००० गायत्रीजप, वेदपारायण व सहस्रसंख्याक तिलहोम या चार गोष्टी समसमान आहेत. म्हणजे या प्रत्येक क्रियेचें फळ पापनाश हें आहे. उपर्युक्त शातातपाचे वचनांत जो कृच्छ्रशब्द आहे तो प्राजापत्यकृच्छ्र या अर्थींच आहे. इतर ग्रंथकार त्याचा अर्थ-चांद्रायणकृच्छ्र असा करतात. याप्रमाणें कमलाकरभट्टकृत वेदपारायणविधि समाप्त झाला. याप्रमाणें चरणव्यूहाच्या प्रथमखंडाचें भाष्य यथामति विश्वेश्वराच्या कृपेनें समाप्त झालें. येथें चरणव्यूह प्रथमखण्डभाष्यभाषांतर समाप्त.

(चरणव्यूहद्वितीयखण्डः)

॥ यजुर्वेदवर्णनम् ॥

॥ अथ यजुर्वेदखण्डः ॥

यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरकानाम् द्वादश भेदा भवन्ति, चरका आह्वरकाः कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाश्चारायणीया वारायणीया वार्तान्तवेया श्वेताश्वतरा औपमन्यवः पाताण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति । तत्र मैत्रायणीयानाम् षड्भेदा भवन्ति, मानवा वाराहा दुन्दुभाश्छागलेया हारिद्रवेया श्यामायनीयाश्चेति । तेषां अध्ययनम्—

द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके ।
ऋग्गणः परिसङ्ख्यातस्ततो ऽन्यानि यजूंषि च ।

अष्टौ शतानि सहस्राणि चाष्टाविंशतिरन्यान्यधिकश्च पादमेतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलम् सवालखिल्यं सशुक्रियं ब्राह्मणं च चतुर्गुणम् । तत्र तैत्तिरीयकाणां द्विभेदा भवन्त्यौखेयाः खाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति । कालेता शाट्यायनी हैरण्यकेशी भारद्वाज्यापस्तम्बी चेति । तेषामध्ययनमष्टौशतयजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति, तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पद-

पारो भवति, तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति, षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति ।

त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह ।
यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षडङ्गानि ।

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चुक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥

तथा प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषाधर्मो मीमांसान्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि । तत्र परिशिष्टानि भवन्ति, उपज्योतिषं साङ्गलक्षणं यूपलक्षणं, छागलक्षणं प्रतिज्ञाऽनुवाकसङ्ख्याचरणव्यूहश्राद्धकल्पशुल्वकानि पार्षदमृग्यजूंषीष्टकापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्रक्रतुसङ्ख्या निगमा यज्ञपार्श्वहौत्रकं प्रसवोत्थानं कूर्मलक्षणमित्यष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति । तत्र कठानां योगा येन विशेषस्तत्र प्राच्योदीच्यनैर्ऋत्यवाजसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति, जाबाला बौद्धायनाः काण्वा माध्यन्दिनेयाः शाकेयास्तापनीयाः कपोलाः पौण्डरवत्सा आवटिकाः परमावटिकाः पाराशरा वैणेया वैधेया अद्धा बौधेयाश्चेति । तेषामध्ययनं लौकिकं प्रवचनीयाश्चेति ।

मन्त्रब्राह्मणकल्पानामङ्गानां यजुषामृचाम् ।
षण्णां यः प्रविभागज्ञः सोऽध्वर्युः कृत्स्नमुच्यते ॥ १ ॥

भाष्यम्:— अथ द्वितीयखण्डं व्याख्यायते— यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति अत्र शाखाभेदो ग्राह्यः। षट् अशीतिर्भेदा इत्यर्थः। तत्र चरकानां द्वादश भेदा भवन्तीति स्पष्टार्थः। ते के भेदाः।

चरकाः आव्हरकाः कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाः आरायणीया वारायणीया वार्तान्तवेयाः श्वेताश्वतरा औपमन्यवः पाताण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति। तत्र मैत्रायणीयानां षड्भेदा भवन्ति। मानवा दुंदुभा वाराहका छागलेया हारिद्रवेया (श्यामा) श्यामायनीयाश्चेति।

इति षट् मैत्रायणीयशाखागणा इत्यर्थः। मैत्रायणीयानां केचित् सप्तभेदा भवन्ति इति वदन्ति। 'श्यामा इत्याधिकं तदधिकमेव। मैत्रायणीयस्तु वाजसनेयवेदाध्यायी। मानवं कल्पसूत्रम्।

तेषामध्ययनमष्टोत्तरशतं यजुः सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति। तेषामध्ययने द्विचत्वारिंशत् अध्यायाः। अष्टशताधिकसहस्रमंत्रा इत्यर्थः। तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति। द्विवारपठनात् पदपारायणफलम् भवतीत्यर्थः। तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति। त्रिवारपठनात् क्रमपारायणफलं भवतीत्यर्थः। पदक्रमाध्ययनं पृथक् न भवतीत्यर्थः।

भाष्यार्थः— यजुर्वेदाचे ८६ भेद आहेत. भेद या शब्दानें शाखाभेद हा अर्थ घ्यावा. त्यांत चरकाचे १२ भेद–त्यांचीं नांवें १ चरक, २ आव्हरक, ३ कठ, ४ प्राच्यकठ, ५ कपिष्ठलकठ, ६ आरायणीय, ७ वारायणीय, ८ वार्तान्तवेय, ९ श्वेताश्वतर, १० औपमन्यव, ११ पातांडनीय, १२ मैत्रायणीय. मैत्रायणीय शाखेचे भेद ६. १ मानव, २ दुंदुभ, ३ हारिद्रवेय, ४ वाराह, ५ छागलेय (एकेय) व ६ शामायनीय. असे हे मैत्रायणीय शाखागण (भेद) आहेत.

कित्येक मैत्रायणीय शाखेचे सात भेद मानतात. त्यांच्या मतें ‘ श्यामा’ हा अधिक आहे; पण तो खरोखर अधिकच आहे. मैत्रायणीय शाखेचा मनुष्य वाजसनेय वेदाचें अध्ययन करणाराच असतो. मानव हें त्याचें कल्पसूत्र म्हणजे श्रौतसूत्र होय. त्याचे संहिताध्ययनाचे मन्त्र ११०८ आहेत. त्याचे ४२ अध्याय केले आहेत. संहितामंत्रांचें दोन वेळ पठन केलें म्हणजे तो वैदिक ‘ पदपार ’ या संज्ञेस योग्य होतो. तीन वेळ पठनानें त्याला ‘ क्रमपार ” ही संज्ञा मिळते. तात्पर्य, या शाखेस अनुक्रमें पद व क्रमपारायण केल्याचें फल मिळतें. कारण त्यांना (मैत्रायणीयांना) पदक्रमाध्ययन संहितेहून वेगळें नाहीं

भाष्यः—षडंगान्यधीत्य षडंगविद् भवति । ता शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यंगानि भवन्ति ।

प्राच्य-उदीच्यनैर्ऋत्येषु तिसृषु दिक्षु वाजसनेय-वेदोत्पत्तिरग्रे वक्ष्यामः । इतर देशेषु वेदशाखयोर्विभाग उच्यते । तच्च-विवाहे सोमे श्राद्धे च अग्न्याधाने तथैव च । एतैः स्वजातिभिः कुर्यादन्यथा पतितो भवेत् । महार्णवे-पृथिव्यां मध्यरेखा च नर्मदा परिकीर्तिता । दक्षिणोत्तरयोर्भागे शाखावेदाश्च उच्यते ॥ ॥ १ ॥ नर्मदा दक्षिणे भागे आपस्तंब्याश्वलायनी । राणायनी पिप्पला च यज्ञकन्याविभागिनः ॥ २ ॥ माध्यंदिनी सांख्यायनी, कौथुमी शौनकी तथा । नर्मदोत्तरभागे च, यज्ञकन्याविभागिनः ॥ ३ ॥ तुंगा कृष्णा तथा गोदा सह्याद्रिशिखरावधि । आ आन्ध्रदेशपर्यन्तं, बव्हृचश्चाश्वलायनी ॥ ४ ॥ उत्तरे गुर्जरे देशे वेदो बव्हृच ईरितः । कौषीतकी ब्राह्मणं च शाखा सांख्यायनी स्थिता ॥ ५ ॥ आंध्रादि-दक्षिणाग्नेयी गोदा सागर आवधि । यजुर्वेदस्तैत्तिरीय आपस्तंबी प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥ अध्वर्यूद्गातृहोतॄणां सन्ति सूत्राण्यनेकशः । यत्रास्ति योनिसंबंधः सूत्रज्ञानफलान्वितः ॥७॥ सह्याद्रिपर्वतारंभा-

द्दिशां नैर्ऋत्यसागरात् । हिरण्यकेशी शाखा च पर्शुरामस्यसन्निधौ ॥ ॥८॥ मयूरपर्वताच्चैव यावद्गुर्जर देशतः । व्याप्ता वायव्यदेशात्तु मैत्रायणी प्रतिष्ठिता ॥ ९ ॥ अंगवंगकलिंगश्च कानीनो गुर्जरस्तथा । वाजसनेयी शाखा च माध्यंदिनी प्रतिष्ठिता ॥ १० ॥ ऋषिणा याज्ञवल्क्येन सर्वदेशेषु विश्रुता । वाजसनेयवेदस्य प्रथमा काण्वसंज्ञका ॥ ११ ॥

भाष्यार्थः— सहा अंगांचें अध्ययन करून, वैदिक षडंगवेत्ता होतो. तीं षडंगें कोणतीं ? शिक्षा, ज्योतिष, छंद, व्याकरण, (अष्टाध्यायी) कल्प, (श्रौत व गृह्यसूत्र) व निरुक्त अशीं सहा आहेत. पूर्व, उत्तर व नैर्ऋत्य या दिशेंत, वाजसनेय शाखेचे लोक आहेत व त्यांचे भेद १५ आहेत. पूर्वोक्त तीन दिशांत, वाजसनेय वेदाची उत्पत्ति कशी झाली. ही गोष्ट पुढें सांगण्यांत येईल. येथें व इतर देशांत कोणत्या वेदाची कोणती शाखा आहे, कीं जिचा परस्पर यज्ञकन्यासंबंध आहे याचा विभाग सांगतों. विवाह, सोमयज्ञ, श्राद्ध व अग्न्याधान या कर्मांत त्या वाजसनेयांनीं स्वजातीशीं संबंध करावा. नाहीं तर तो पतित होतो, असें वचन आहे. शिवाय महार्णवग्रंथांत पुढील वचनें आलेलीं आहेत. ‘ भारतवर्ष ’ या संज्ञेनें प्रसिद्ध असलेल्या भूभागांतून मध्यभागीं नर्मदा नदीं वहात असल्यामुळें तिला ‘ पृथ्वीची मध्यरेखा ’ म्हटलें असावें. मध्यरेषेच्या दक्षिणोत्तर भागांत चार वेदांच्या कोणकोणत्या शाखा अस्तित्वांत आहेत, कीं ज्यांचा परस्परसंबंध विवाहादि कर्मांत होतों, तें सांगतों. मध्यरेषेच्या म्हणजे नर्मदेच्या दक्षिणेस यजुर्वेदाची आपस्तंबी. ऋग्वेदाची आश्वलायनी, सामवेदाची राणायनी व अथर्ववेदाची पिप्पला या चार शाखा असून, त्या शाखांचें अध्ययन करणारांत परस्पर यज्ञविवाहसंबंध होतो. नर्मदेच्या उत्तरेस माध्यंदिनी, सांख्यायनी, कौथुमी व शौनकी ह्या चार शाखा अनुक्रमें यजुर्वेद, ऋग्वेद, सामवेद व अथर्ववेद यांच्या असून त्यांचाही परस्पर संबंध (यज्ञ,

विवाह इ. कर्मांत) आहे. सह्याद्रिशिखरापासून कृष्णा, तुंगभद्रा व गोदावरी यांचे तीरीं आंध्र देशापर्यंत (तैलंगण) शाकल व आश्वलायन या दोन शाखा आहेत. नर्मदेच्या उत्तरेस गुर्जर देशांत ऋग्वेदच आहे. त्याची तिकडे सांख्यायनी शाखा व कौषीतकी ब्राह्मण आहे. आंध्रापासून दक्षिण-देशांत आग्नेयीकडे असलेल्या देशांत गोदासागरापर्यंत यजुर्वेदाची तैत्तिरीय व आपस्तंबी शाखा आहे. अध्वर्यु, उद्‌गाता व होता यांचीं कर्में सांगणारीं सूत्रें आहेत. जेथें ज्यांचा परस्पर विवाह व यज्ञसंबंध होतो तेथें त्या सूत्रांचें ज्ञान सफल आहे. सह्याद्रीपासून नैर्ऋत्येस असलेल्या समुद्रापर्यंत परशुराम-क्षेत्राचे सन्निध हिरण्यकेशी शाखा आहे. मयूरपर्वतापासून गुजराथच्या सर-हद्दीपावेतों मैत्रायणी शाखा असून वायव्यसरहद्दीपर्यंत तिचा प्रसार आहे. अंग (विहार) वंग (वंगाल) कलिंग (ओरिसा) कानीन (गौड) व गुजराथ देशांत वाजसनेय वेदाची माध्यंदिनी शाखा आहे. याज्ञवल्क्यानें शुक्ल यजुर्वेदाची जी प्रथम कण्वशाखा तिचा सर्व देशांत प्रसार केला.

भाष्यम्ः—व्यासशिष्यो वैशम्पायनो निगदाख्यं यजुर्वेदं पठित्वा शिष्यांश्चकार तच्च भागवते । वैशम्पायनशिष्या वै चरका-ध्वर्यवोऽभवन् । यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ॥ १ ॥ याज्ञ-वल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् कियत् । चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥ २ ॥ इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया । विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ॥ ३ ॥ देवरात-सुतःसोऽपि च्छर्दित्वा यजुषां गणम् । ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥ ४ ॥ यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाददुः । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्य-स्ततो ब्रह्मँच्छंदांस्यधिगवेषयन् । गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्क-मीश्वरम् ॥ ६ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच- 'ॐ नमो भगवते आदि-त्याय' इत्यारभ्य.......... 'अयातयामयजुःकाम उपसरामि' इत्यन्तं तुष्टाव । एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः । यजूं-

ण्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः ॥७॥ यजुंर्भिरकरोच्छाखा दश- पञ्चतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यंदिनादयः ।

भाष्यार्थः— आतां प्रसंगवशात् शुक्लयजुर्वेद कसा उत्पन्न झाला तें सांगतों. व्यासशिष्य वैशंपायनानें निगदाख्य यजुर्वेदाचें अध्ययन करून शिष्य केले. याचें वर्णन पुढीलप्रमाणें श्रीमद्भागवतांत आहे. वैशंपायनाचे ' चरकाध्वर्यु ' शिष्य होते. त्यांनीं गुरूचा ब्रह्महत्या नष्ट करणारें व्रत केलें. तेव्हां वैशंपायनाचा शिष्य याज्ञवल्क्य गर्वानें पुढें येऊन म्हणाला, ' गुरुजी, हे शिष्य दुबळे आहेत. त्यांच्या व्रताचरणानें काय होणार ? यास्तव तुम्हीं सांगितलेलें हें कठीण व्रत मीच करतों.' ही त्याचीं गर्वोक्ति ऐकून वैशंपाय- नास राग आला व तो म्हणाला, ' पुरे तुझा संबंध. तूं येथून चालता हो. माझा शिष्य असून ब्राह्मणाचा अपमान केलास त्या अर्थीं माझ्यापाशीं जें शिकलास तें सर्व टाकून दे ! ' याज्ञवल्क्य देवरातमुनीचा पुत्र होता. त्यानें गुरूच्या आज्ञेनुसार तत्काल यजुःसंहिता ओकून टाकली व तो तेथून निघून गेला. तो गेल्यावर ऋषींनीं यजुःसंहितेचीं टाकून दिलेलीं सर्व वचनें पाहिलीं. त्यांच्याविषयीं ऋषींस लोभ वाटला. त्यांनीं तित्तिरी पक्ष्यांचीं रूपें घेऊन तीं घेतलीं. त्यामुळें त्या सुंदर तैत्तिरीय शाखा झाल्या. शौनकमुने, याज्ञवल्क्य तेथून गेल्यावर वेदमंत्रांचा शोध करूं लागला. त्याला आपल्या गुरूजवळ नसलेले असे नवीन वेदमंत्र पाहिजे होते. त्यासाठीं त्यानें सूर्याची उपासना केली. याज्ञवल्क्यानें 'हे भगवन् सूर्यनारायणा, तुला नमस्कार असो' असा आरंभ करून पुष्कळ स्तुति केली व शेवटीं म्हणाला, ' मी तुझ्या चरणाला शरण आहें. करितां कोणाच्याही तोंडीं राहून शिळे झाले नाहींत असे नवीन यजुर्मंत्र मला पाहिजेत. ' सूत म्हणाले शौनका, याप्रमाणें याज्ञ- वल्क्यानें सूर्याचा स्तव केला असतां तो प्रसन्न झाला व त्यानें वाजीचे म्हणजे घोड्याचे रूपानें त्या ऋषीला नवीन असे यजुर्मंत्र दिले. त्या समर्थ याज्ञ-

वल्क्याला जे यजुर्मंत्र मिळाले त्यांच्या त्यानें (१५) पंधरा शाखा केल्या. त्या शाखांना वाजसनेयी शाखा म्हणतात. त्यांचा काण्व, माध्यंदिन इत्यादिकांनीं स्वीकार केला.

भाष्यम्— इत्यादि-ग्रंथपर्यालोचनया यजुर्वेदत्यागानंतरं देवरातसुतेन अब्राह्मणत्वभिया स्तुतेन सूर्येण वाजिरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यो वाजेन वेगेन वा सन्यस्तास्त्यक्ताः शाखा वाजसनेयी संज्ञाः। शाखारण्डत्वपरिहारार्थं चातुर्वैद्यत्वसंख्यासंरक्षणार्थं च वाजिरूपेण सूर्येणायातयामानि यजूंषि मुनये वृत्तानि। तैर्यजुर्भिरुपरतैः समुनिस्ताः वाजसनीः पञ्चदशशाखा अकरोत्। तस्माच्च मुनेः सकाशात् काण्वमाध्यंदिनादयः अध्ययनं चक्रुः। ते पञ्चदश भवन्ति।

भाष्यार्थः— वरील ग्रंथाचा विचार करतां यजुर्वेद टाकल्यानंतर देवरातपुत्र याज्ञवल्क्यानें आपणास अब्राह्मणत्व येईल या भीतीनें सूर्याचें स्तवन केलें. तेव्हां घोडयाच्या रूपानें 'वाजेभ्य' म्ह. मानेवरच्या केशांपासून वाजेन म्हणजे वेगानें टाकल्या म्हणून त्या शाखांना वाजसनेयी शाखा हें नांव प्राप्त झालें. शाखारण्डत्वदोष टाळण्याच्या निमित्तानें व वेदांची चार ही संख्या संरक्षण व्हावी म्हणून वाजीरूप सूर्यानें कधीं कोणास ठाऊक नसलेले म्हणूनच नवीन (अयातयाम) असे यजुर्मंत्र याज्ञवल्क्यमुनीला दिले. त्या मिळालेल्या मंत्रांनीं त्यानें पंधरा वाजसनेयी शाखा केल्यानंतर काण्व, माध्यंदिन इत्यादींनीं अध्ययन केलें. त्या शाखा पंधरा आहेत.

भाष्यम्ः— अथ प्रसंगाद्यजुर्वेदस्य शाखाप्रणयनविचारः किंचिदुच्यते। तत्र यजुर्वेद एव प्रथमः। तथा च विष्णुपुराणे। एक एव यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् इति। यज्ञोपयोगित्वरूपयोगात् सर्वोऽपि वेदो यजुर्वेद इत्युच्यते। यजुर्वेदस्य

शाखाभेदं सविस्तरमाह — यजुर्वेदतरोः शाखा सप्तविंशन् महामुने। वैशंपायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै ॥ १ ॥ शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात्। याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद्ब्रह्मरातसुतो द्विज ॥ २ ॥ शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिरतः सदा। ऋषिर्योद्य महामेरोः समाजे नागमिष्यति ॥ ३ ॥ तस्य वै सप्तरात्रात्तु ब्रह्महत्या भविष्यति। पूर्वमेवं मुनिगणैः समयो यः कृतो द्विज ॥ ४ ॥ वैशंपायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवांस्तदा। स्वस्रीयं बालकं सोऽथ पदाघृष्टमघातयत् ॥ ५ ॥ शिष्यानाह स भोः शिष्या ब्रह्महत्यापहं व्रतम्। चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा ॥ ६ ॥ अथाह याज्ञवल्क्यस्तु किमेतैर्बहुभिर्द्विजैः। क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थः— आतां प्रसंगानें यजुर्वेदशाखेच्या रचनेचा थोडा विचार सांगतों. प्रथम यजुर्वेदच होता; विष्णुपुराणांत एकच यजुर्वेद चार प्रकारांनीं कल्पिला असें म्हटलें आहे. कारण सर्व वेद यज्ञोपयोगी असल्यामुळें त्यांना यजुर्वेद ही संज्ञा होती. आतां यजुर्वेदाचा शाखाभेद सविस्तर सांगतों. व्यासशिष्य वैशंपायनानें यजुर्वेदवृक्षाच्या २७ शाखा केल्या आणि शिष्यांना दिल्या. त्यांनीं अनुक्रमानें त्या ग्रहण केल्या. वैशंपायनशिष्य याज्ञवल्क्य ब्रह्मरातपुत्र असून परम धर्म जाणणारा व गुरुसेवेंत तत्पर असा होता. एके वेळीं सर्व ऋषींनीं विचार करून असें ठरविलें कीं, मेरुपर्वतावर आपला मोठा समाज भरवावा. त्या वेळीं ठरल्याप्रमाणें त्या समाजांत जो ऋषि येणार नाहीं त्याला सात दिवसांतच ब्रह्महत्या घडेल. या नियमाचें एकट्या वैशंपायनानें उल्लंघन केलें. तेव्हां कर्मधर्मसंयोगानें सात दिवसांचे आंतच त्याचा भाचा त्याच्याच पायानें चिरडून मेला व त्यामुळें त्यास ब्रह्महत्या लागली. म्हणून त्यानें आपल्या सर्व शिष्यांना ब्रह्महत्यानाशक व्रत करण्याची आज्ञा केली. तेव्हां याज्ञवल्क्य पुढें येऊन म्हणाला, ' या निस्तेज ब्राह्मणांना व्यर्थ कष्ट देण्यांत काय अर्थ ? मी हें व्रत करतों.

भाष्यः— ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यम् महामुनिम्। मुच्यतां यत्त्वयाधीतं मत्तो विप्रावमानक ॥८॥ निस्तेजसो वदस्येनान् यत्त्वं ब्राह्मणपुंगवान्। तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभंगकारिणा ॥९॥ याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम् ॥ ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं द्विज ॥१०॥ पराशर उवाच। इत्युक्तो रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि सः। छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः ॥११॥ यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज। जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिर्यास्तु ततः स्मृताः ॥१२॥ ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः। चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम॥१३॥ याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः। तुष्टाव प्रयतः सूर्यं यजूंष्यभिलषंस्ततः ॥१४॥

भाष्यार्थः— गुरु रागावून म्हणाले, ‘ तूं ब्राह्मणाचा अपमान करणारा आहेस. कारण या श्रेष्ठ ब्राह्मणांना तूं निस्तेज म्हणतोस तर माझा आज्ञाभंग करणाऱ्या शिष्याचा काय उपयोग ? तेव्हां माझ्यापासून केलेलें अध्ययन टाकून दे ! ’ तेव्हां याज्ञवल्क्य म्हणाला, ‘ गुरो, मी तुमच्या ठिकाणीं असलेल्या भक्तीनें असें म्हणालों. असें असतां तुम्ही रागावलां तर तुमच्यापासून केलेलें अध्ययन मलाही नको. ’ पाराशर म्हणाले, असें बोलून त्यानें रक्तानें भरलेले असे मूर्तिमन्त यजुर्मन्त्र ओकून टाकलें व तो निघून गेला. याज्ञवल्क्यानें ओकून टाकलेले ते यजुर्मन्त्र ऋषींना ब्राह्मणरूपानें घेणें अनुचित वाटलें म्हणून त्यांनीं तित्तिरीपक्ष्यांच्या रूपानें पुनः घेतले म्हणून ते तैत्तिरीय झाले. वैशंपायनानें सांगितलेल्या (याज्ञवल्क्यव्यतिरिक्त) ज्या शिष्यांनीं ब्रह्महत्यानाशकव्रताचें आचरण केलें ते ‘ चरकाध्वर्यु ’ झाले. हे मैत्रेया, नंतर याज्ञवल्क्यानेंही प्राणायामतत्पर होऊन शुद्ध रीतीनें यजुर्मंत्र (वैशंपायनगुरूजवळ नसलेले) संपादन करण्याच्या इच्छेनें सूर्याची स्तुति केली.

भाष्यः— याज्ञवल्क्य उवाच । नमः सवित्रे द्वाराय मुक्तेरमिततेजसे । ऋग्यजुःसामरूपाय त्रयीधामात्मने नमः ॥ १५ ॥ इत्यादि । पराशर उवाच इत्यन्तां स्तुतिं कृत्वा । इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स वै रविः । वाजिरूपधरः प्राह व्रियतामभिवाञ्छितम् ॥ १६ ॥ याज्ञवल्क्यस्तदा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् । यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥ १७ ॥

भाष्यार्थः——याज्ञवल्क्य म्हणाला, 'मुक्तीचें द्वार, अमित तेजस्वी व ऋक्यजुःसामरूपी, यज्ञरूपी सूर्या, तुला नमस्कार असो' इत्यादि पाराशरवचनापर्यंत स्तुति केली. "नमः सवित्रे" इत्यादि श्लोकांनीं स्तुति केली असतां सूर्यानें प्रसन्न होऊन घोड्याच्या रूपानें 'वर माग' असें म्हटलें. तेव्हां याज्ञवल्क्यानें सूर्यास नमस्कार करून "माझ्या गुरूजवळ नसलेले (अयातयाम) असे यजुर्मन्त्र मला दे' असें म्हटलें.

भाष्यः— पराशर उवाच— एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः । अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥ १८ ॥ यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम । वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योऽश्वः सोऽभवद्यतः ॥ १९ ॥ शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् । कण्वाद्यास्तु महाभागा याज्ञवल्क्यप्रवर्तिताः ॥ २० ॥ तद्गुरुर्वैशम्पायनो यानि न वेत्ति तेषां व्यासेनानुपदिष्टत्वादिति भावः । वाजिनः समाख्याता वाजिरूपसूर्यप्रोक्तसंहिताध्यायित्वात् । इति वाजसनीयवेदोत्पत्तिः ।

भाष्यार्थः—तेव्हां सूर्यानें व्यासानें वैशंपायनऋषीला न सांगितलेले म्हणून त्यांना ठाऊक नसलेले असे यजुर्मंत्र दिले. त्या मंत्रांचें अध्ययन करणारे 'वाजी' झाले. कारण ते मंत्र सांगतांना सूर्य घोडा झाला होता. त्या वाजींचे काण्वादि १५ भेद याज्ञवल्क्यानें प्रसिद्ध केले. याप्रमाणें शुक्लयजुर्वेदाची उत्पत्ति झाली.

भाष्यः— ‘काण्वाः माध्यंदिनाः शाकेयाः स्थापायनीयाः कापालाः पौंडरवत्सा आवटिकाः परमावटिकाः पाराशर्या वैधेया वैणेया औधेया गालवा बैजवाः कात्यायनीयाश्चेति’ (पञ्चदश शाखा इत्यर्थः।)

‘प्रतिपदमनुपदं, प्रतिपदे अनुपदं अल्पपदं कर्तव्यमित्यर्थः। छंदः, छंदोरत्नाकरादि। भाषा शब्दपरिभाषा। धर्मः धर्मशास्त्रं मिताक्षरादि। मीमांसा प्रसिद्धा। न्यायस्तर्कः न्यायशब्देन काणादसूत्रम्। तर्कशब्देन गौतमसूत्रम् इति षडुपांगानि। उपज्योतिषं ज्योतिःशास्त्रम्। सांगलक्षणं सामुद्रिकादि। (यूपलक्षणं छागलक्षणं च यज्ञे प्रसिद्धम्)। प्रतिज्ञासूत्रम् खण्डत्रयात्मकम्। अनुवाकाध्यायः। वेदशाखापरिज्ञानार्थं चरणव्यूहसूत्रम्। श्राद्धसूत्रम् नवखण्डात्मकम्। श्रौतयज्ञार्थं मंडपरचनात्मकं शुल्बसूत्रम्। पार्षदपरिशिष्टसूत्रम्। ऋग्यजुर्निर्णयात्मकं ऋग्यजुःपरिशिष्टसूत्रम्। इष्टकापूरणपरिशिष्टसूत्रम्। गोत्रप्रवरनिर्णयार्थः प्रवराध्यायः। उक्थशास्त्रपरिशिष्टम्। क्रतुसंख्या। निगम यज्ञपार्श्व हौत्रक प्रसवोत्थान कूर्मलक्षणपरिशिष्टपञ्चकं। यज्ञेषु प्रसिद्धम्। एतानि परिशिष्टानि अष्टादशसंख्याकानि कात्यायनमहर्षिप्रणीतानि।

भाष्यार्थः—काण्व, माध्यंदिन इत्यादि या पंधरा शाखांचीं नांवें आहेत. प्रत्येक उपांगसंज्ञक पदाच्या मागें ‘अनु’ म्हणजे अल्प पद ठेवावें. उदाहरण, अनुच्छद, अनुभाषा इत्यादि. छंद म्हणजे छंदोरत्नाकर वगैरे. भाषा म्हणजे शब्दपरिभाषा. धर्म म्हणजे मिताक्षरादिधर्मशास्त्र. मीमांसा. पूर्वमीमांसा (जैमिनीकृत १२ अध्याय). न्याय म्हणजे काणादसूत्र. तर्क म्हणजे गौतमसूत्र. अशीं सहा उपांगें आहेत. १. उपज्योतिष म्हणजे ज्योतिःशास्त्र, २. सांगलक्षण म्हणजे सामुद्रिक इत्यादि. (यूपलक्षण व छागलक्षण यज्ञांत प्रसिद्ध आहेत.) ३. प्रतिज्ञासूत्र खंड तीन. ४. अनुवाकाध्याय ५. चरणव्यूह (वेदांच्या शाखांचें ज्ञान होण्यासाठीं) ६. श्राद्धसूत्र नवखंड.

७. श्रौतयज्ञमंडपरचनाकरण्यासाठीं शुल्बसूत्र. ८. पार्श्वदपरिशिष्टसूत्र. ९. ऋग्वेद व यजुर्वेदनिर्णयाकरितां ऋग्यजुः परिशिष्टसूत्र. १०. इष्टकापूरणपरिशिष्टसूत्र. ११. गोत्रप्रवरनिर्णयार्थ प्रवराध्याय. १२. उक्थशास्त्रपरिशिष्ट. १३. क्रतुसंख्या. १४. निगम, १५. यज्ञपार्श्व, १६. हौत्रक. १७. प्रसवोत्थान व १८. कूर्मलक्षण अशीं अठरा परिशिष्टें कात्यायनमहर्षींनी लिहिलीं आहेत. (हें भाषांतर चौखम्बामुद्रित असलेल्या पाठाप्रमाणें आहे.)

भाष्यः— द्वे सहस्रे शते न्यूने मंत्रे वाजसनेयके । इत्युक्तमेतत्सकलं सशुक्रियम् । ग्रंथाश्च परिसंख्यातं ब्राह्मणं च चतुर्गुणम् ॥ वाजसनेयके वेदे नवशताधिकसहस्रमंत्राः इत्यर्थः । सकलं एतत् सशुक्रियं (' ऋचं वाचं ' इति षट्त्रिंशदध्यायोक्तचतुर्विंशदृचात्मकसहितम् । मध्याह्ने शुक्लवर्णेन सूर्येण दत्तः स शुक्लयजुः परिसंख्यात इत्यर्थः । वेदोपक्रमणे चतुर्दशीयुक्तपौर्णिमाग्रहणात् शुक्लयजुः । प्रतिपदायुक्तपौर्णिमाग्रहणात् कृष्णयजुः इति वा (ऋक्संख्या पञ्चविंशत्युत्तरैकोनविंशतिः १९२५ खिलमंत्राः ' अग्निश्च ' इति षड्विंशत्यध्यायोक्ताः । यजुःसंख्या अष्टाविंशत्युत्तराष्टशतान्यष्टौ सहस्राणि)' ब्राह्मणं च चतुर्गुणं ' वेदचतुर्गुणं शतपथब्राह्मणमित्यर्थः । यजुर्वेदतरोरासन् शाखा एकोत्तरं शतम् । तत्रापि च शिवाः शाखा दशपञ्च च वाजिनाम् ॥ तत्रापि मुख्या विज्ञेया शाखा या कण्वसंज्ञिका । इति ग्रथान्तरे ।

भाष्यार्थ--वाजसनेयी वेदांत १९०० (२०००-१००) मंत्र आहेत. ते सर्व सशुक्रिय आहेत. सशुक्रिय म्हणजे शुक्लयजुर्वेदाच्या ३६ व्या अध्यायांत ' ऋचंवाचं ' इत्यादि चोवीस ऋचांसहित म्हणजे १९२४ आहेत. त्या वेदास शुक्लयजु म्हणण्याचीं कारणें दोन. माध्यान्हकालीं सूर्यानें दिला हें एक व दुसरें त्यांना उपकर्मासाठीं चतुर्दशीयुक्त पौर्णिमा सांगि-

तली आहे हें होय. ज्या शाखीयांना उपाकर्मासाठीं प्रतिपदायुक्त पौर्णिमा घ्यावी असा आदेश आहे ते ' कृष्णयजु ' होत. ग्रंथान्तरीं यजुर्वेदरूप वृक्षाच्या शाखा १०१ आहेत. त्यांपैकीं वाजीच्या १५ शाखा कल्याण-कारक असून त्या शाखेंत 'कण्वशाखा' प्रथम म्हणजे मुख्य सांगितली आहे.

भाष्यः— तत्र तैत्तिरीयकाणां द्विभेदा भवन्ति । औख्या खांडिकेयाश्चेति । खांडिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति । आपस्तंबी बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी औधेयीचेति । तेषामध्ययन-परिमाणम् । कांडास्तु सप्त विज्ञेयाः प्रश्नाश्चाधिक्यकाश्चतुः ॥ चत्वारिंशत्तु विज्ञेया अनुवाकाः शतानि षट् ॥ १ ॥ एकपञ्चाशद-धिकाः संख्या पञ्चाशदुच्यते । द्विसहस्रं चैकशतमष्टानवति चाधिका ॥ २ ॥ लक्षैकन्तु द्विनवतिसहस्राणि प्रकीर्तितम् । पदानि नवतिश्चैव तथैवाक्षर मुच्यते ॥ ३ ॥ लक्षद्वयं त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि शताष्टकम् । अष्टषष्ट्याधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम् ॥ ४ ॥ काण्डाः ७, प्रश्नाः ४४, अनुवाकाः ६५१, पन्नाशी २१९८, पदानि १९२०९०, अक्षराणि २५३८६८। शाखावाक्यान्ययुतानि सहस्राणि नवानि च । चतुःशतान्यशीतिश्च अष्टौ वाक्यानि गण्यते ॥ १ ॥ इति ब्राह्मणे अष्टौ वाक्यसंख्या १९४८० । इति तैत्तिरीयानिगदवेदाख्यसंख्योक्ता इत्यर्थः ।

भाष्यार्थः—तैत्तिरीय शाखेचे भेद दोन. १. औख्य, २. खांडि-केय. खांडिकेयाचे भेद पांच. १. आपस्तंबी, २. बौधायनी, ३. सत्या-षाढी, ४. हिरण्यकेशी व ५. औधेयी असे आहेत. त्यांचें अध्ययनाचें परिमाण पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. कांड ७, प्रश्न ४४, अनुवाक ६५१, पन्नासा २१९८, पदें १९२०९०, अक्षरें २५३८६८. ब्राह्मणग्रंथांतील आठ आठ वाक्यांची संख्या १९४८०. याप्रमाणें तैत्तिरीय शाखेच्या ' निगद ' वेदाची संख्या सांगितली.

भाष्यः—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते। यजुर्वेदः स विज्ञेयोऽन्ये शाखान्तराः स्मृताः॥ मंत्रश्च ब्राह्मणं च मंत्रब्राह्मणे तयोर्मन्त्रब्राह्मणयोः वेद इति संज्ञा। तदुक्तं 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इत्यृक्शाखीयप्रातिशाख्य भाष्यकारेणोव्वटेन आपस्तंबीय सामान्यसूत्रभाष्यकारेण कपर्दिना धूर्तस्वामिना च। तथा च सति मंत्रो नाम संहितामंत्रः। तादृङ्मंत्ररूपसंहितायाः मध्ये एव तदग्रे, ब्राह्मणत्वेन पठनमित्युभयथाऽपि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणपठनमिति स मंत्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं पठ्यते इत्यर्थः। एतादृशपठनं शाखायाः अध्ययनं स यजुर्वेदस्तच्च तैत्तिरीयशाखायामेवास्ति। तथाहि संपश्यामि "प्रजाऽअहमिहप्रजासोमानवीः" इति संहितामंत्रः॥ एतस्यैव ब्राह्मणं संहितायामेव तदग्रे एव संपश्यामि—"प्रजाअहमित्याह यावन्त एवेति" ब्राह्मणमित्युभयोरपि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणितं पठनं भवति। एतादृशमुदाहरणान्तरमाह—"इमामगृभ्णन्रशनामृतस्यपूर्व आयुषिविदथेषु" इति संहितामंत्रः। एतस्यैव ब्राह्मणं संहितायामेव तदग्रे एव संहितारूपेण वर्तते तत्कथम्? इत्यपेक्षायामाह "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इति ब्राह्मणम्। अनेयोरपि त्रिगुणत्वेन पठनं "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः" इति त्रिगुणत्वेन पठनं भवति। एते त्रिगुणाः कस्यामपि शाखायां न भवन्ति किन्तु गाथासंग्रथत्वात्। एवमन्यानि बह्वानि वाक्यानि सन्ति। अतः कारणात् अन्यानि शाखान्तराणि स्मृतानि। तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति। एतेषां शुक्लकृष्णयजुषां पठनं प्रवचनीयाः प्रतिवचनत्वेन च समाप्तमित्यर्थः॥ २॥

भाष्यार्थः— यजुर्वेदाचें लक्षण संहितामंत्र व ब्राह्मणमिश्रित जो वेद तोच कृष्णयजुर्वेद मुख्य होय. इतर शुक्लयजुर्वेदादि शाखा होत. 'मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' असें ऋक्शाखीय प्रातिशाख्यभाष्यकार उवटा-

चार्य व आपस्तंबसूत्रभाष्यकार कपर्दी व धूर्तस्वामी यांनीं वेदांचे वर जें लक्षण सांगितलें आहे त्याचें विवरण पुढीलप्रमाणें केलें आहे. मंत्र म्हणजे संहितामंत्र आणि तशा मंत्ररूपसंहितेमध्येंच त्याच्याच पुढें त्याचा ब्राह्मण म्हणजे त्या मंत्राचा कर्मामध्यें विनियोग सांगणारें वचन या दोहोंचें संहिता, पद व क्रमरूपानें त्रिगुणपठन म्हणजे अध्ययन ज्या शाखेंत आहे तिला मुख्य यजुर्वेद असें नांव आहे. अशा प्रकारचें अध्ययन फक्त तैत्तिरीय शाखेंतच आहे. त्याचें उदाहरण 'प्रजाअहमिहप्रजासो मानवीः' हा संहितामंत्र. त्यापुढेंच त्या मंत्राचा विनियोग सांगणारा ब्राह्मण 'प्रजा-अहमित्याह' हा आहे. या उभयांचें संहिता, पद, क्रम या रीतीनें जें पठन तें त्रिगुणपठन होतें. अशाच रीतींचें दुसरें उदाहरण सांगतों— "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्यपूर्व आयुषि विदथेषु" हा संहितामंत्र व त्यापुढें संहितेतच संहितारूपानें ब्राह्मण सांगितला आहे. तो कसा अशी आकांक्षा उत्पन्न होईल म्हणून सांगतों. "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानी-मादत्ते" हा ब्राह्मण दिला आहे. तात्पर्य, संहिता व ब्राह्मण या उभतांचेंही त्रिगुणत्वानें म्हणजे उदात्त, अनुदात्त, स्वरित या स्वरांत पठन हे त्रिगुण कोणत्याही शाखेंत नाहींत; कारण इतर शाखांचे ब्राह्मणादि ग्रंथ गाथारूप आहेत म्हणून त्या शाखा होत. या शुक्ल व कृष्ण यजुर्मंत्रांचें अध्ययन प्रतिवचनीयत्वानें आर्षीपाठानेंच समाप्त होतें हा इत्यर्थ होय. उदाहणार्थ अग्नये नु ब्रह्मन्नपः प्रणेष्याभि ब्रूउहि हा प्रैष व अग्निर्वृत्राणिजंघनत् ॐ प्रणय हें प्रातिवचन हे दोन्हीं आर्षीपाठ होत.

भाष्यः—अन्यान्यपि पुराणवाक्यानि संगृहीतानि—अग्नि-मींडे नमस्तुभ्यं इषेत्वोर्जे त्वसत्तनुः। अग्न आयाहि वीतये शंनो देवीस्वरूपवान् ॥ १ ॥ इषेत्वोर्जे यजुर्वेदशब्दः पुरुष एव च। नभश्च पूर्णिमा सूर्य-उदयव्यापिनी तथा ॥ २ ॥ संगृह्यमाणश्च यो वेदं प्रतिवर्षे व्रतं चरेत्। यातयामनिवृत्त्यर्थं छंदस्य च विशेषतः ॥ ३ ॥

तस्योष्णिक् छंदलोमेषु गायत्री च त्वचा स्मृता। मांसेषु त्रिष्टुभं विद्यात् अनुष्टुब् रुधिरः स्मृतः ॥ ४ ॥ अस्थिषु जगती चैव मज्जासु पंक्तिरेव च। प्राणेषु बृहती छंदो यजुर्वेदस्य लक्षणम् ॥५ ॥ एतदर्थे ऐतरेयश्रुतिः "शुक्लकृष्णकनीनिकेति" स यदि ह वाऽपि मृषा वदति य एवमेतं छंदसां छंदस्त्वं वेद" इत्यन्तम्।

भाष्यार्थः—दुसरीं संग्रहित केलेलीं पुराणवचनें अशीं आहेत. 'अग्निमीडे', 'इषेत्वोर्जे', 'अग्न आयाहि', 'शंनोदेवी' अशीं चार वेदांचीं प्रतीकें देऊन तो वेद स्वरूपवान् आहे, इतकेंच नव्हे तर तो 'लसत्तनुः' शोभिवंत शरीर धारण करणारा आहे. 'इषेत्वोर्जे' हा यजुर्वेदशब्द पुरुषवाचकच होय. यजुर्वेदाच्या 'यातयाम' निवृत्तिसाठीं या वेदाचा संग्रह करणाऱ्यानें प्रतिवर्षी श्रावणमास उदयव्यापिपूर्णिमा या दिवशीं व्रत (उपाकर्म) करावें. या वेदपुरुषाचें लक्षण पुढीलप्रमाणें आहे. त्याचे लोम (सर्व शरीरावर असणारी लव) उष्णिक् छंद, त्वचा गायत्रीछंद, मांस त्रिष्टुभ्, अनुष्टुप् रक्त, अस्थि जगती, मज्जा पंक्तिछंद, प्राणाचे ठिकाणीं बृहतीछंद आहे. याविषयीं ऐतरेय श्रुति आहे. 'शुक्लकृष्णकनीनिकेति'।

भाष्यः—पुण्याहवाचने मंत्रान् प्रोक्षणे कंकणस्य च। सभायां ब्रह्मयज्ञे च इषेत्वोर्जे यजुः पठेत् ॥ १ ॥ शांखायनो ब्रह्मयज्ञे इषेत्वोर्जे यजुः स्मरेत्। श्रौते स्मार्ते च पूर्ते च सर्वकर्मसु योजितः ॥ २ ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वांश्च सभायां कुण्डमण्डपे। ब्रह्मयज्ञे प्रतिसरे पठेद्वै स्वस्तिवाचने ॥ ३ ॥ अन्यत्र समुदायश्च प्रायश्चित्तसभासु ते। यजुर्वेदोपनिषदि मंत्राः शाकलकाः स्मृताः ॥ ४ ॥ उपदिष्टाः शौनकेन आत्मशिष्याय शाकले। तेषां शाकलमंत्राणां यजुःसंज्ञा समीरिता ॥ ५ ॥ यस्य वेदे शाकलमंत्राः तेषां यजुःसंज्ञा इत्यर्थः ॥ व्याख्या चरणव्यूहस्य यजुःखण्डस्य वै मया। विस्ता

रिता यथाबुद्धि महादेवप्रसादतः ॥ १ ॥ इति चरणव्यूहे द्वितीयखण्डव्याख्या समाप्ता । इति द्वितीयः यजुर्वेदखण्डः समाप्तः ॥

भाष्यार्थः—पुण्याहवाचन, कंकणप्रोक्षण, सभा व ब्रह्मयज्ञ यांमध्यें "इषेत्वोर्जे" यजु म्हणावा. शांखायनानें ब्रह्मयज्ञांत 'इषेत्वोर्जे' या यजूचें स्मरण करावें. याला श्रौत, स्मार्त, पूर्त इत्यादि कर्मांत त्याचाच विनियोग सांगितला आहे. ऋक्, यजु, साम व अथर्ववेदाचे सभा, कुण्डमंडप, ब्रह्मयज्ञ, प्रतिसरबन्ध, पुण्याहवाचन व इतरत्न प्रायश्चित्त वगैरे कर्मांत म्हणावयाचे मंत्र यजुर्वेदाच्या उपनिषदांत सांगितलेले आहेत. म्हणून त्या शाकलमंत्रांना "यजु" असें नांव दिलें आहे. तात्पर्य, ज्या ज्या वेदांत शाकलमंत्र असतील ते 'यजुःसंज्ञक' होत. याप्रमाणें चरणव्यूहाच्या दुसऱ्या खण्डाचें महीदासानें यथाबुद्धि विश्वेश्वरकृपेनें विवरण केलें आहे.

याप्रमाणें चरणव्यूहग्रंथांतील दुसऱ्या खंडाचें महीदासाच्या भाष्यासह भाषांतर समाप्त झालें.

चरणव्यूहप्रथमभागस्तृतीयखण्डः

सामवेदवर्णनम्

भाष्यः—अथ तृतीयखण्डो व्याख्यायते ॥

मूलसूत्रः—सामवेदस्य किल सहस्रभेदा आसन्ननध्यायेष्वधीयानास्ते शक्रेण वज्रेणाभिहताः प्रनष्टाः शेषान् प्रवक्ष्यामि ।

भाष्यः--सामवेदस्येति किलेति।प्रसिद्धौ सहस्रभेदा आसन्। सहस्रभेदमध्ये शक्रेण वज्रेणाभिहताः प्रनष्टाः "अनध्यायेष्वधीयाना म्रियन्ते विद्युता खलु" इति। शेषान् शाखापाठकान् वक्ष्यामः॥

भाष्यार्थः--आतां चरणव्यूहाच्या तिसऱ्या खंडाचें व्याख्यान करतों. सामवेदाचे १००० भेद होते. त्यांपैकीं अनध्यायदिवशीं जे अध्ययन करणारे होते त्यांना इन्द्रानें आपल्या वज्रानें नष्ट केलें. 'अनध्यायदिवशीं जे अध्ययन करणारे असतात ते विजेनें नाश पावतात असें पुराणवचन आहे. आतां उर्वरित शाखापाठक कोणते ते सांगतों.

मूलसूत्रः—आसुरायणीया, वासुरायणीया, वार्तान्तिरेयाः, प्राञ्जलऋग्वैनविधाः, प्राचीनयोग्याः राणायनीयाश्चेति । राणायनीयानाम् नवभेदा भवन्ति । राणायनीयाः, शाठ्यायनीयाः, सात्यमुद्गलाः, खल्वलाः, महाखल्वलाः, लांगलाः, कौथुमाः, गौतमाः, जैमिनीयाश्चेति । तेषामध्ययनम् ।

भाष्यार्थः—१. आसुरायणीय, २. वासुरायणीय, ३. वार्तान्तरेय, ४. प्रांजल ऋग्वैनविध, ५. प्राचीनयोग्य, ६. राणायनीय. त्यांत राणायनीय शाखेचे नऊ भेद आहेत. त्यांचीं नांवें १. राणायनीय, २. शाठ्यायनीय, ३. सात्यमुद्गल, ४. खल्वल, ५. महाखल्वल, ६. लांगल, ७. कौथुम, ८. गौतम व ९. जैमिनीय. त्यांचें अध्ययन.

मूलसूत्र—अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश। अष्टौ शतानि दशभिर्दशसप्तसु वालखिल्यकम् ॥ १ ॥ ससुपर्ण प्रेक्ष्य मेतत्सामगणं स्मृतम् ॥ प्रकारान्तरेण आह तत्र राणायनीयानां सप्तभेदा भवन्ति। १. राणायनीयाः, २. सात्यमुग्राः, ३. कालेयाः ४. महाकालेयाः, ५. लांगलायनाः, ६. शार्दूलाः, ७. कौथुमाश्चेति। तत्र कौथुमानां षड्भेदा भवन्ति। १ कौथुमाः, २. आसुरायणाः, ३. वातायनाः ४. प्रांजलैर्वैनभृतः, ५. प्राचीनयोग्याः, ६. नैगमीया इति। तेषां कौथुमादीनां अध्ययनम्। अशीतिशतमाग्नेयं पावमानं चतुःशतम्। ऐंद्रं तु षड्विंशतिर्यानि गायन्ति सामगाः। तान्यधीत्य चण्डात्प्रचण्डतरो भवति। शिष्टान्यधीत्य शिष्टात्रिंशतिको भवति। तत्र केचित् ऋक्तंत्रं सामतंत्रं संज्ञा धातुलक्षणमिति विधीयन्ते। अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश। अष्टौ शतानि नवति दशतिर्वालखिल्यकम्। सरहस्यं ससुपर्णप्रेक्ष्यं तत् सामदर्पणम्। सारण्यकानि सौर्याण्येतत्सामगणं स्मृतम् ॥ २ ॥

भाष्यः—अशीतिशतं आग्नेयं १८०, पावमानं चतुःशतं १०४, ऐन्द्रन्तु २६ षड्विंशति, यानि गायन्ति सामगाः तानि

सूक्तान्यधीत्य चण्डादुत्कृष्टात् ते चण्डतरा अत्युत्कृष्टा भवन्ति शिष्टानि व्यतिरिक्तानि अधीत्य पठित्वा शिष्टाऽऽविंशतिको भवति। शिष्टान् प्रामाणिकान् आविंशाति शिष्टेषु वा शिष्टभागाः प्रवेशयोग्याः शिष्टा अष्टाविंशतिगणानां पूरकाः सर्वश्रेष्ठो भवतीत्यर्थः। तत्र सूक्तेषु केचित् मंत्रतंत्रा इति मंत्राश्चतुर्धा विधीयन्ते। तदाहाचार्यः ऋक्तंत्रं, सामतंत्रं संज्ञालक्षणं, धातुलक्षणमिति। इदानीं सामसंख्यामाह। " अष्टौ सामसहस्राणि " इत्यस्यार्थो अंकतो ज्ञातव्य ८८१४।

भाष्यार्थः--८८१४ साममंत्र, याशिवाय अन्य सुपर्णप्रेक्ष्य व वालाखिल्य मिळून १७० मंत्र आहेत. दुसऱ्या प्रकारें राणायनीयाचे ७ भेद. त्यांचीं नांवें--१. राणायनीय, २. सात्यमुग्र, ३. कालेय, ४. महाकालेय, ५. लांगल, ६. शार्दूल, ७. कौथुम; त्यांत पुन्हां कौथुमशाखेचे सहा भेद. त्यांचीं नांवें १. कौथुम, २. आसुरायणीय, ३. वातायन, ४. प्रांजल-वैनभृत, ५. प्राचीनयोग्य व ६. नैगमीय. त्या कौथुमादि शाखांचें अध्ययन १८० अग्निसूक्तें, १०४ पवमानसूक्तें, २६ इंद्रसूक्तें. या सर्वांना सामगण अशी संज्ञा आहे. त्या सूक्तांचें अध्ययन करणारे अत्युत्कृष्ट होतात. याहून निराळ्या शिल्लक राहिलेल्या सूक्तांचें अध्ययन करणारा शिष्टाऽऽविंशतिक म्हणजे सर्वश्रेष्ठ होतो. त्या पूर्वोक्त सूक्तांत कांहीं मंत्रतंत्र आहेत. त्यांचे प्रकार--१. ऋक्तंत्र, २. सामतंत्र, ३. संज्ञालक्षण, ४. धातुलक्षण. आतां सामसंख्या सांगतों.

भाष्यः--अन्यशाखासंख्यामाह 'नवतीति' सुपर्णप्रेक्ष्यः कश्चित् शाखाभेदः तेन सहवर्तमानः ससुपर्णप्रेक्ष्यः सुपर्णप्रेक्ष्येण सहितः वालखिल्यः शाखाभेदो नवतिः नवतिसंख्याकाः दशतयः यस्मिन् स नवति दशातिः॥ दशतिरिति दशसंख्या-संज्ञा। दश-गुणानवतिरित्यर्थः अङ्कतः अपि ९००। 'सारण्यकानि, आरण्य-

केनोपनिषद्भागेन सह वर्तमानानि सौर्याणि सूर्यदैवत्यानि सूक्तानि। तत्र वालखिल्यशाखायामेव आरण्यकं सूर्यसूक्तं सुपर्णप्रेक्षवालखिल्यसूक्तानि मिलित्वा नवशतानीत्यर्थः। निगमयति एतत्पूर्वोक्तसामसमूहैः स्मृतं कथितम्। गणशब्दस्य क्लीबत्वं छांदसम्। आसां षोडशशाखानां मध्ये तिस्रः शाखा विद्यन्ते। तासु गुर्जरदेशे कौथुमी प्रसिद्धा। कर्णाटके जैमिनी प्रसिद्धा। महाराष्ट्रदेशे राणायनी प्रसिद्धा। अष्टौ सामसहस्राणि छंदोगार्चिकसंहिता। गानान्नि तस्य वक्ष्यामि सहस्राणि चतुर्दश ॥ १ ॥ अष्टौ शतानि ज्ञेयानि दशोत्तरस्तथैव च। ब्राह्मणं चोपनिषदं सहस्त्रित्रितयं तथा ॥ २ ॥ आसां शाखानामध्यापकाचार्यास्त्रयोदशसंख्याकाः। ते यथा—

भाष्यार्थः--अन्य शाखेची अध्ययनसंख्या सांगतों. सुपर्णप्रेक्ष्य म्हणून एक शाखाभेद आहे. त्यासह वालखिल्यशाखाभेदाच्या मंत्रांची संख्या 'नवतिदशति ९००' होय. नवति म्हणजे नव्वद ९०, दशति म्हणजे दशकड्या आहेत. ज्यामध्यें ती नवतिदशति ९०० होय; किंवा दुसरा अर्थ 'दशति' ही दहा संख्येची संज्ञा आहे. म्हणून दहा या संख्येनें गुणलेली नवति म्हणजे नव्वद ही संख्या म्हणजे ९०० होय. "सारण्यकानि सौर्याणि" यांचा अर्थ आरण्यक म्हणजे उपनिषद्भाग. त्यासह सौर्याणि म्हणजे सूर्यदेवताक सूक्तें. (सुपर्णप्रेक्ष्य व वालखिल्य या दोन शाखांपैकीं वालखिल्यशाखेंतच आरण्यक म्हणजे उपनिषद्भाग व सूर्यसूक्तें आहेत.) तात्पर्य, सुपर्णप्रेक्ष्य आणि वालखिल्य मिळून ९०० ही संख्या आहे. हा पूर्वीं सांगितलेला सामसमूह आहे असें म्हटलें आहे. गण शब्दाचें (गणं) असें नपुंसकरूप वैदिक आहे असें समजावें. वरील सामवेदाच्या सोळा शाखांपैकीं तीनच विद्यमान आहेत. गुजराथेंत कौथुमी, कर्नाटकांत जैमिनी, महाराष्ट्रदेशांत राणायणी. या शाखांचें अध्ययन आर्चिकसंहिता ८००० मंत्र त्यांचे सामगानमंत्र १४८१० आणि ब्राह्मणउपनिषद्भाग मिळून ३००० ग्रंथसंख्या आहे. या शाखांचे अध्यापकाचार्य तेरा आहेत. ते असे--

भाष्यः—राणायनी सात्यमुग्री दुर्वासा अथ भागुरिः। भारुंडो गौर्गुजवीर्भगवानौपमन्यवः ॥ १ ॥ दारालो गार्ग्यसावर्णी वार्षगण्यश्च ते दश। कुथुमिः शालिहोत्रश्च जैमिनिश्च त्रयोदश ॥ २ ॥ इत्येते सामगाचार्याः स्वति कुर्वन्ति तर्पिताः ॥ इति।

भाष्यार्थः--१. राणायनी, २. सात्यमुग्री, ३. दुर्वासा, ४. भागुरि, ५. भारुंडि, ६. गौर्गुजवी, ७. भगवानौपमन्यु, ८. दाराल, ९. गार्ग्यसावर्णि, १०. वार्षगण्य, ११. कुथुमी, १२. शालिहोत्र, १३. जैमिनि. ह्यांचें ब्रह्मयज्ञांत तर्पण केलें असतां ते संतुष्ट होऊन कल्याण करतात.

भाष्यः—अन्येऽपि भागवतद्वादशस्कंधसप्तमाध्याये पञ्चसप्ततिपद्यमारभ्य अध्यायसमाप्तिपर्यन्तोक्ताः सामवेदप्रवर्तकास्ते यथा। जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमन्तुस्तनयो मुनेः। सुमन्वांस्तत्सुतस्ताभ्यामेकैकां प्राह संहिताम् ॥७५॥ सुकर्मापि च तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान्। सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो द्विजः ॥ ७६ ॥ हिरण्यनाभः कौसल्यः पौष्यंजिश्च सुकर्मणः। शिष्यौ जगृहतुश्चान्य आवन्त्यो ब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥ उदीच्याः सामगाः शिष्या आसन् पञ्चशतानि च। पौष्यंज्यावंत्ययोश्चापि तांश्चोदीच्यान् प्रचक्षते ॥ ७८ ॥ लौगाक्षिर्लांगलिः कुल्यः कुशीदः कुक्षिरेव च। पौष्यंजिशिष्या जगृहुः संहितास्ते शतं शतम् ॥७९॥ कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशति संहिताः। शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषा आवन्त्य आत्मवान् ॥ ८० ॥ भागवत द्वादश स्कं. अ. ७. अस्यार्थः सामगस्य जैमिनेः पुत्रः सुमन्तुर्नाम तस्य सुमन्तोः सुतः सुमन्वान् नाम सुमन्तु-सुमन्वभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह। (७५) सुकर्माऽपि जैमिनेः शिष्यो महानति प्रज्ञावान् सामवेदाख्यतराः साम्नां सहस्रसंहितारूपं भेदं चक्रे। (७६) कोसलपुत्रः हिरण्यनाभश्च पौष्यंजिश्च सुकर्मणः शिष्यौ सामशाखां जगृहतुः। अन्यः आवंत्यः उदीच्यश्च साम्नां शाखां जगृहतुः ॥ पौष्यंज्यावन्त्ययो-

अपि सामगाः पञ्चशतानि शिष्या आसन् । (७७।७८) तेषां समुदितानां नामानि लौगाक्षिरित्यादीनि । पौष्यञ्जिशिष्या लौगाक्ष्यादयो साम्नां शतं शतं संहिता जगृहुः । हिरण्यनाभस्य शिष्यो नाम्ना कृतश्च चतुर्विंशति संहिताः स्वशिष्येभ्य ऊचे । शेषा अन्याः संहिता आत्मवानवानावन्त्यः स्वशिष्येभ्यः ऊचे इत्यर्थः ॥ व्याख्या चरणव्यूहस्य सामखण्डस्य वै मया । विस्तारिता यथाबुद्धि महादेवप्रसादतः । इति चरणव्यूहे तृतीयखण्डव्याख्या समाप्ता । इति तृतीयः सामखण्डः समाप्तः ।

भाष्यार्थः--दुसरेही सामवेदप्रवर्तक आचार्य भागवत द्वादशस्कंध अध्याय सातमध्यें ७५ श्लोकापासून अध्यायसमाप्तिपर्यंत सांगितलेले आहेत. ते असे – सामगायक जैमिनी. त्याचा पुत्र सुमन्तु, त्या सुमन्तूचा पुत्र सुमन्वान्. या दोन पुत्रपौत्रांनीं क्रमानें एक एक संहिता घेतली. त्या जैमिनीचा अतिबुद्धिमान् शिष्य सुकर्मा यानें सामवेदवृक्षाच्या सामांचे १००० भेद केले. सुकर्माचे शिष्य दोन. कोसलपुत्र हिरण्यनाभ आणि पौष्यंजि. ह्यांनीं त्या सामशाखेचा अभ्यास केला. दुसरा आवन्त्य व उदीच्य यांनींही त्या सामशाखा घेतल्या. आवन्त्य व पौष्यंजि ह्यांचे ५०० शिष्य होते. पौष्यंजीच्या शिष्यांत लौगाक्ष्यादिक (लौगाक्षि, लांगल, कुल्य, कुमीद व कुक्षि) शिष्यांनीं प्रत्येकीं १००–१०० संहितांचा अभ्यास केला. हिरण्यनाभशिष्य कृत नांवाचा होता. त्यानें आपल्या शिष्यांना २४ संहिता पढविल्या. उरलेल्या सामवेदाच्या दुसऱ्या संहिता आवन्त्यानें आपल्या इतर शिष्यांना शिकविल्या.

याप्रमाणें चरणव्यूहांतील तिसऱ्या खंडाचें व्याख्येसह भाषांतर समाप्त झालें.

॥ चरणव्यूहचतुर्थखण्डः ॥

॥ अथर्ववेदवर्णनम् ॥

मूलसूत्रः— अथर्ववेदस्येति— ' अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति, नव शाखा भवन्तीत्यर्थः । पैप्पला, दान्ता, प्रदान्ता, औता, जाबाला, शौनका, ब्रह्मपलाशा, कुनखीवेददर्शी, चारणविद्याश्चेति ।

भाष्यः— तानाह पैप्पला, दान्ता, प्रदान्ता, औता, जाबाला, शौनका, ब्रह्मपलाशा, कुनखीवेददर्शी चारणविद्याश्चेति ।

मूलसूत्रः— ' तेषामध्ययनं, (द्वादशैव सहस्राणि) पञ्चकल्पानि भवन्ति, कल्पे कल्पे पञ्चशतानि भवन्ति । नक्षत्रकल्पो, विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शांतिकल्पश्चेति ।

भाष्यः— तेषामध्ययनं द्वादशैव सहस्राणि मंत्राणाम् । कीदृशानि पञ्चकल्पानि भवन्ति । यत्र बहुवचनं ते बहवः । यत्र एकवचनं स एकः । तेषामध्ययनं शाखया उच्यते । द्वादशसहस्राणि मंत्राणां कीदृशानि । एकस्मिन् कल्पे कल्पे पञ्चशतानि मंत्राणाम् । कल्पानाह—नक्षत्रकल्पः विधानकल्पः विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शांतिकल्पः । इति पञ्च कल्पाः ।

भाष्यार्थः—अथर्ववेदाचे नवभेद म्हणजे नवशाखा आहेत. त्यांचीं नांवें मूळांत व भाष्यांत स्पष्टच आहेत. त्यांचें अध्ययन १२००० मंत्र

आणि पांच कल्प आहेत. प्रत्येक कल्पांत ५०० मंत्र आहेत. कल्पांची नांव—१. नक्षत्रकल्प, २. विधानकल्प, ३. विधिविधानकल्प, ४. संहिताकल्प व ५. शांतिकल्प.

मूलसूत्रः—सर्वेषामेव वेदानां उपवेदा भवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदो यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः सामवेदस्य गान्धर्ववेदोऽथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं चेत्याह भगवान् व्यासः स्कंदो वा ।

भाष्यः— तत्र वेदानां चत्वार उपवेदा भवन्ति । यथा ऋग्वेदस्योपवेद आयुर्वेदः चिकित्साशास्त्रम् । यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेदो युद्धशास्त्रम् । सामवेदस्योपवेदो गान्धर्ववेदः सङ्गीतशास्त्रम् । अथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं नीतिशास्त्रं, शस्त्रशास्त्रं, विश्वकर्मादिप्रणीतशिल्पशास्त्रम् । इति भगवान् व्यासः स्कंदः कुमारोवाऽह ।

भाष्यार्थः सर्वच वेदांचे उपवेद आहेत. ऋग्वेदाचा उपवेद आयुर्वेद म्हणजे चिकित्साशास्त्र, यजुर्वेदाचा उपवेद धनुर्वेद म्हणजे युद्धशास्त्र. सामवेदाचा उपवेद गान्धर्ववेद म्हणजे गायनशास्त्र. अथर्ववेदाचा उपवेद अर्थशास्त्र, नीतिशास्त्र, शस्त्रशास्त्र व विश्वकर्म्यानें रचलेलें शिल्पशास्त्र हे होत. याप्रमाणें भगवान् वेदव्यास किंवा कुमार (कार्तिकेय) यानें सांगितलें आहे.

मूलसूत्र—य इमे चत्वारस्तेषां एकैकस्य कीदृशं रूपं वर्णविधोच्यते ।

भाष्यः— य इमे चत्वारो वेदा उक्ताः तेषां मध्ये एकैकस्य कीदृशं रूपं आकारः तत्तद्वर्ण सितासितादि विधा प्रकारश्चोच्यते ।

अर्थः—वर जे चार वेद सांगितले त्यांपैकीं एकेकाचें स्वरूप, आकार, वर्ण, विधा म्हणजे प्रकार कसा आहे तो सांगतों (ह्यापुढें सर्व गोष्टी उपासनेसाठीं सांगितल्या आहेत.)

मूलसूत्र— ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः सुविभक्तग्रीवः कुञ्चितकेशश्मश्रुः श्वेतवर्णो वर्णेन कीर्तितं प्रमाणं तावत्तिष्ठान्वितस्तीः पञ्च-यजुर्वेदः पिंगाक्षः कृशमध्यस्थूलगलकपोलस्ताम्रवर्णः कृष्णवर्णो वा प्रादेशमात्रः षड्दीर्घत्वेन, सामवेदो नित्यं स्रग्वी सुप्रयतः शुचिवासाः शमी दान्तो बृहच्छरीरः शमीदण्डी कातरनयन आदित्यवर्णो वर्णेन नवारत्निमात्रःअथर्ववेदस्तीक्ष्णः प्रचण्डः कामरूपी विश्वकर्ता क्षुद्रकर्मा स्वशाखाध्यायी प्राज्ञश्च महानीलोत्पलवर्णो वर्णेन दशारत्निमात्रः ।

भाष्यः— तत्रादौ ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः पद्मपत्रं कमलदलं तद्वद्दक्षिणी नेत्रे यस्य सः। सुविभक्तग्रीवः रेखात्रयांकिता ग्रीवा यस्य सः। कुञ्चितकेशश्मश्रुः कुञ्चिता वलीमन्तः केशाः शिरसिजाः श्मश्रूणि मुखरोमाणि यस्य सः। श्वेतवर्णो वर्णेन। श्वेतः वर्णो यस्य सः। कीर्तितं प्रमाणं तावत्तिष्ठन्वितस्तयः पञ्च साकल्येन पञ्चवितस्तयो भवन्ति । ह्येतत्प्रमाणमृग्वेदस्य कीर्तितमुक्तम् वितस्तिशब्दो द्वादशांगुलात्मकः। सार्धहस्तद्वयप्रमाणमित्यर्थः ॥

भाष्यार्थः— ऋग्वेदाचें स्वरूप सांगतों. कमलासारखे डोळे, तीन रेखायुक्त मान, कुरळे केंस व श्मश्रु, श्वेतवर्ण म्हणजे पांढराशुभ्र वर्ण, पांच वीति देहाची उंची. (१२ अंगुलें म्हणजे वीत हें प्रमाण धरून मोजलें तर उंचीचें प्रमाण अडीच हात असा तात्पर्यार्थ.)

भाष्य:— यजुर्वेदस्वरूपमाह-यजुर्वेदः पिङ्गाक्षः, पिङ्गे पीते अक्षिणी यस्य सः। कृशमध्यस्थूलगलकपोलः कृशं मध्ये कटिप्रदेशो यस्य सः। स्थूलौ गलकपोलौ यस्य सः। ताम्रवर्णः ताम्रवत् आचरितो रक्तो वर्णो यस्य सः। यद्वा कृष्णो वर्णो यस्य सः। दीर्घत्वेनोच्चत्वेन षट् प्रादेशमात्रं प्रमाणं यस्य सः। प्रादेशस्तु प्रदेशिन्या इत्यभिधानोक्तेः। अंगुष्ठप्रदेशिन्योर्विहितत्वात् प्रमाण-प्रादेशाः दशांगुलः। तादृशाः षट् प्रादेश : प्रमाणं षष्ठ्यंगुलं सार्ध-हस्तद्वयमित्यर्थः॥ सामवेदस्वरूपमाह-सामवेदो नित्यं स्रग्वी स्रजो माला यस्य सन्तीति स्रग्वी। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (अष्टा० ५ पा. २ सू. १२१) इति सूत्राद्विनिप्रत्ययः। नित्यं पुष्पमालाधारी। 'सुप्रयतः' यमनियमवान्। 'शुचिवासाः' शुचि शुद्धं वासो वस्त्रं यस्य सः शुद्धवस्त्रधारी। शमः शांतिरस्यास्तीति शमी शांतमनाः। दान्तो नियतबाह्येन्द्रियः। बृहन्महच्छरीरं यस्य सः। शमीतरोर्दंडो यस्य सः शमीदण्डी। कातरेऽल्पे अक्षिणी द्वे नेत्रे यस्य सः। काञ्चननयनो वा। आदित्यस्य भानोर्वर्ण इव वर्णो यस्य सः। श्वेतवर्णो वा। नवारत्निप्रमाणं यस्य सः। सार्धचतुष्टयहस्त-दीर्घः इत्यर्थः। अथर्ववेदस्वरूपमाह— तीक्ष्णः उग्रः। प्रचण्डः क्रोधी। कामरूपी कामेन रूपाणि यस्य सः स्वेच्छारूपधारी। विश्वस्य आत्मा जीवनम्। विश्वस्य कर्ता स्रष्टा च उपनिषद्बाहुल्यात्। क्षुद्र-कर्मा क्षुद्राणि कर्माणि यस्य सः अभिचारकृत्याप्रयोजकमंत्रबाहु-ल्यात्। स्वशाखाध्यायी अथर्वणि विशेषः प्राज्ञश्च। महानीलोत्पल-वर्णो वर्णेन श्यामकमलमिव वर्णो यस्य स श्यामसुंदरः। दश अर-त्नयः अकनिष्ठिकहस्ताः प्रमाणं यस्य पञ्चहस्तप्रमाण इत्यर्थः।

भाष्यार्थः–यजुर्वेदाचें स्वरूप सांगतो. घारे डोळे, मध्यभाग कृश, गळा व गाल मोठे (स्थूल) लाल रंग किंवा काळा रंग (यजुर्वेदाचे शुक्ल व कृष्ण असे दोन भेद मानले आहेत त्यामुळें) उंची सहा प्रादेश. प्रादेश म्हणजे दहा अंगुलें. तसे सहा प्रादेश म्हणजे ६० अंगुलें म्हणजे अडीच हात समजावी.

अंगठा व तर्जनी जमिनीवर पसरले असतां त्यांच्यामधील अंतरास प्रादेश अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे. वरील अंतर १० अंगुलें असतें.

सामवेदाचें स्वरूप सांगतों. सामवेद नित्यपुष्पमालाधारी, यमनियम आचरणारा, शुद्ध वस्त्र परिधान करणारा. शांत मनाचा, बाह्येंद्रियनिग्रही, स्थूलशरीरी, शमीवृक्षाचा दण्ड ज्याच्या हातांत आहे असा, सुवर्णाप्रमाण डोळे आहेत ज्याचे असा, शुभ्रवर्णी अथवा सूर्याच्या वर्णाप्रमाणें ज्याचा वर्ण आहे असा, उंची नवारत्नि म्हणजे साडेचार हात.

अथर्ववेदाचें स्वरूप सांगतों. उग्र, रागीट, स्वेच्छारूपधारी, विश्वाचें जीवन, विश्वाची उत्पत्ति करणारा, हलकट कामें करणारा, (कारण या वेदांत अभिचारकृत्याचे म्हणजे जारणमारणउच्चाटन' इत्यादि मंत्र पुष्कळ आहेत.) स्वशाखेचें अध्ययन करणारा, प्राज्ञ व नीलकमलाप्रमाणें ज्याचा वर्ण आहे म्हणजे श्यामसुंदर. उंची दहा अरत्नि म्हणजे पांच हात.

भाष्यः— अथ वेदानां गोत्रदेवताछंदांस्याह— ऋग्वेदस्य आत्रेयसगोत्रम् । आत्रेयाः सगोत्राः समानगोत्रा यस्य तत् । अत्रिगोत्र ऋग्वेद इत्यर्थः । सोमदैवत्यं सोमः देवता यस्य तत् । गायत्री छंदो यस्य तत् । एवं अग्रेऽपि व्याख्यातव्यम् । अथ यजुर्वेदस्य काश्यपगोत्रं इंद्रदैवत्यं त्रिष्टुप् छंदः । अथ सामवेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदैवत्यं जगतीछंदः । अथर्ववेदस्य वैतानसगोत्रं ब्रह्मदैवत्यं अनुष्टुप् छंदः ॥ १ ॥ इति चरणव्यूहे चतुर्थखण्डव्याख्या समाप्ता ॥ इति चतुर्थः अथर्ववेदखण्डः समाप्तः ॥

भाष्यार्थः—प्रत्येक वेदाचें गोत्र, देवता व छंद सांगतों. १. ऋग्वेद, अग्निगोत्र, सोमदेवता, गायत्रीछंद. २. यजुर्वेद--काश्यपगोत्र, इंद्रदेवता, त्रिष्टुप्छंद, ३. सामवेद--भारद्वाजगोत्र, रुद्रदेवता, जगतीछंद. ४. अथर्ववेद--वैतानस (बैजान) गोत्र; ब्रह्मादेवता, अनुष्टुप्छंद. याप्रमाणें चरणव्यूहग्रंथांतील चवथ्या खण्डाचें भाष्यासह भाषांतर पूर्ण झालें.

॥ फलस्तुतिखण्डः पञ्चमखण्डः ॥

मूलः— य इदं वेदानां नामरूपगोत्रप्रमाणच्छंन्दोदैवत-वर्णं वर्णयति । अविद्यो लभते विद्यां जातिस्मरोऽथ जायते जन्म जन्म वेदपारगो भवत्यव्रती व्रती भवत्यब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति । नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥

भाष्यः—अथ चतुर्वेदस्य फलस्तुतिमाह— य इदमिति । यः पुमानिदं वेदानां नाम रूपं गोत्रं प्रमाणं छंदो दैवत्यं वर्णं वर्णयति ॥ नामादीनां द्वंद्वैकवद्भावः १ नाम ऋग्वेदादि २ रूपं पद्मपत्राक्षादि ३ गोत्रमात्रेयादि ४ प्रमाणं पञ्चवितस्त्यादि ५ छंदो गायत्र्यादि ६ दैवत्यं सोमादि ७ वर्णं श्वेतादि च इत्यादि यो जानाति सः अविद्यो विद्याहीनः सन् विद्यां लभते प्राप्नोति । 'जातिस्मरोऽथ जायते' अथ जन्मान्तरे उत्तमजातिर्जायते पूर्वजातिं स्मरति जन्म जन्म प्रतिजन्मनि वेदपारगः वेदपाठी भवति 'अव्रती व्रती भवति' व्रतहीनोऽपि व्रतवान् भवति । ब्रह्मचर्यहीनो ब्रह्मचर्यफलं प्राप्नोति। शौनकाचार्याय नमः । इति पदावृत्तिर्ग्रंथसमाप्त्यर्थम् ।

भाष्यार्थः—जो पुरुष वेदांचीं ऋग्वेद इत्यादि नांवें, कमलनेत्र इत्यादि रूप, आत्रेयादि गोत्र, पांच वीति इत्यादि प्रमाण, गायत्री इत्यादि छंद, सोम इत्यादि देवता, श्वेतादि वर्ण यांचें वर्णन करतो म्हणजे जाणतो तो विद्याहीन असला तरी त्याला विद्या मिळते. दुसऱ्या जन्मांत उत्तम जन्म घेऊन पूर्वजन्माला स्मरतो म्हणजे त्याला पूर्वजन्म आठवतो. प्रत्येक जन्मांत वेदपाठी होतो. व्रताचरण न करतां व्रताचें फळ मिळवितो. ब्रह्म-

चर्य न राखतां ब्रह्मचारीपणाचें फळ मिळवितो. ग्रंथकर्त्यानें " नमः शौनकाय " असें दोनदां म्हटलें आहे तें ग्रंथसमाप्ति झाली हें सांगण्याकरितां आहे.

मूलः—य इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं श्रावयेत् स्त्रियम् ॥
पुमांसं जायते पुत्रमृषिभिर्वेदपारगम् ॥ १ ॥
य इदं चरणव्यूहं श्राद्धकाले पठेद्विजः ।
अक्षय्यं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄंश्चैवोपतिष्ठते ॥ २ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत्स पंक्तिपावनः ।
तारयेत् प्रभृतीन् पुत्रात् पुरुषान् सप्त सप्त च ॥ ३ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत् पर्वसु पर्वसु ।
विधूतपाप्मा स स्वर्गी ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ४ ॥
यो नामानि पुरा वदे अमृतत्वं च गच्छति ।
लोकातीतं महाशान्तममृतत्वं च गच्छति ॥ ५ ॥
ॐ नम इत्याह भगवान् पाराशर्यः ॐ परमऋषिभ्यो नमः ॥
तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं चर्माम्बरं सुरमुनींद्रनुतं कवीन्द्रम् ।
कृष्णात्विषं कनकपिंगजटाकलापं व्यासं नमामि शिरसा
तिलकं मुनीनाम् ॥ १ ॥

॥ इति चरणव्यूहे पञ्चमखण्डः ॥ वासुदेवार्पणमस्तु ॥

भाष्यः— श्रवण-पठनफलमाह-य यदमिति । यः पुमान् इदं चरणव्यूहं गर्भिणी स्त्रियं श्रावयेत् सा स्त्री पुमांसं पुरुषलक्षणोपेतं पुत्रं जनयेत् । यः द्विजः श्राद्धकाले इदं चरणव्यूहं पठेत् तच्छ्राद्धं पितृन् प्राप्नोति तर्पयतीत्यर्थः । य इदं चरणव्यूहं प्रत्यहं पठेत्स

पंक्तिपावनो भवति। यस्यां पंक्तौ स द्विज आस्ते तां सर्वां पङ्क्तिं पावयतीत्यर्थः। स च पुत्रात्प्रभृतीन् पुत्रादिकान् सप्त सप्त च पित्रादींश्च आत्मानं चैव पञ्चदशपुरुषान् तारयति। य इदं पर्वसु पर्वसु अष्टमीभूतदर्शपौर्णमासी संक्रान्तिषु च पठति स धूतपाप्मा (धूतो दूरीकृतो पाप्मा पापं येन सः) सः स्वर्गवासी शुचिः पवित्रः सन् ब्रह्मभावाय गच्छति। " कर्मणि च " इति चतुर्थी। ब्रह्मभावं प्राप्नोतीत्यर्थः। इति चरणव्यूहपञ्चमखण्डव्याख्या समाप्ता॥ इति पञ्चमः फलश्रुतिखण्डः समाप्तः॥

त्रिदशांगधरामितेगतेऽब्दे मधुमासे दशमीतिथौ सुधांशौ। महिदासबुधः परोपकृत्यै चरणव्यूहमिदं व्यकारि काश्याम्॥ १॥ विद्वद्भिः प्रार्थितेनेयं महिदासद्विजन्मना। चरणव्यूहविवृत्तिर्विधिना तु मया कृता॥ २॥

भाष्यार्थः—जो पुरुष हें चरणव्यूह गरोदर स्त्रीला ऐकवितो ती स्त्री पुरुषलक्षणांनीं युक्त अशा पुत्राला जन्म देते. जो ब्राह्मण श्राद्धसमयीं याचा पाठ करतो त्याचें तें श्राद्ध पितरांना पोंचतें म्हणजे पितरांची तृप्ति करतें. जो दररोज हें म्हणतो तो पंक्तिपावन होतो म्हणजे तो ज्या पंक्तींत असतो त्या सर्व पंक्तीला पवित्र करतो. एवढेंच नव्हे तर पुत्रापासून पुढील सात पिढ्या व आपल्या मागच्या पूर्वजांच्या ७ पिढ्या व आपली स्वतःची पिढी अशा १५ पिढ्यांना पवित्र करतो. जो हें चरणव्यूह अष्टमी, चतुर्दशी, अमावास्या, पौर्णिमा व संक्रांति या प्रत्येक पर्वाचे दिवशीं म्हणतो तो निष्पाप होऊन स्वर्गांत राहून पवित्र होत्साता ब्रह्मभावाला प्राप्त होतो म्हणजे मोक्ष मिळवितो.

वेदशास्त्राभ्यासानें ज्याची बुद्धि शुद्ध झाली आहे असा चर्माम्बरधारी कविश्रेष्ठ, देव, मुनी व इंद्र यांनीं ज्याची स्तुति केली आहे असा, कृष्णकान्ति, पिंगटवर्ण जटाकला आहे ज्याचा असा जो व्यास त्यांना मी

नमस्कार करतो. ही चरणव्यूहाच्या पांचव्या खण्डाची व्याख्या समाप्त झाली.

हें चरणव्यूहभाष्य काशींत राहणाऱ्या मी महीदासपंडितानें विद्वज्जनांच्या प्रार्थनेवरून शास्त्रसंप्रदायाला अनुसरून शके १६१३ चैत्रमासीं दशमीतिथि सोमवार या दिवशीं परोपकारार्थ काशीक्षेत्रांतच लिहिलें. ॐ तत्सत् कृष्णार्पणमस्तु.

द्वितीयो भागः

जटावल्लिग्रन्थोक्तमालादिलक्षणकारिकाव्याख्या

मूलकारिकाः— ब्रूयात्क्रमविपर्यासावर्धर्चस्यादितोन्ततः।
अन्तं चादिं नयेदेवं क्रममालेति कीर्तिता ॥ १ ॥

विवरणम्:-- क्रमप्राप्तमालालक्षणमाह—

अर्धर्चस्य आदितः अन्तं यावत् क्रमं ब्रूयात्। अन्ततश्चादिं यावत् विपर्यासं ब्रूयात् एवं उक्तक्रमे सति क्रममाला भवतीत्यर्थः। कीर्तितेति पदेन अस्या अध्यनादित्वमुक्तम् ॥ प्रयोजनादि जटोक्ता पदशोधकत्वलक्षणमेव ज्ञातव्यम् ॥ यथा

स नः। भव सूपायनः। नः पितेव। सूपायनोऽग्ने। पितेव सूनवे पितेवेति पिताऽइव। अग्ने सूनवे। सूनवेऽग्ने। सूनवे पितेव। अग्ने सूपायनः। पितेव नः। सूपायनो भव। सूपायन इति सुऽउपायनः। भवेति भव। नः सः। सचस्वानः। स्वस्तये नः। नः स्वस्तये। स्वस्तय इति स्वस्तये। नः सचस्व ॥

अर्थः--अर्धर्चेच्या आरंभींच्या पदापासून अन्तापर्यंत म्हणजे शेवटच्या पदापावेतों क्रम म्हणून नंतर अन्तापासून आदिपदापर्यंत विपर्यास म्हणजे व्युत्क्रम म्हणावा. याप्रमाणें म्हटलें असतां क्रममाला ही विकृति होते. मूळ कारिकेंत जे "कीर्तिता" पद आहे त्यानें या विकृतीचें अनादित्व सांगितल आहे. प्रयोजन जटा या विकृतींत पदशोधकत्व हें जें सांगितलें आहे तेंच येथें समजावें. उदाहरणार्थ मुळांत दर्शविल्याप्रमाणें.

विवरणम्:— ननु दर्शपूर्णमासयोः इध्माबर्हिषोवत् आद्यन्तयोः प्रत्येकं क्रम विपर्याससंप्राप्तेः अयुक्तमुदाहरणं इति चेत् 'युवोरनाकौ' इतिवत् लक्षणशास्त्रत्वेन यथाक्रममन्वयात्। अन्यथा तत्रापि तथा स्यात्।

अर्थ:—शंका- दर्श व पूर्णमास या दोन्ही यागांत इध्मा व बर्हि या दोहोंची प्राप्ति आहे, त्याप्रमाणें या विकृतींत क्रम व विपर्यास हे दोन्ही आद्यन्तीं प्रत्येक पदास असले पाहिजेत; पण वर निर्दिष्ट केलेल्या उदाहरणांत आदिपदास क्रम व अन्त्य पदाला विपर्यास दाखविला आहे, म्हणून हें उदाहरण अयुक्त म्हणजे अयोग्य होय. या शंकेचें समाधान इध्माबर्हिषीप्रगाणें हें प्रयोगशास्त्र नसून "युवोरनाकौ" या सूत्राप्रमाणें लक्षणशास्त्र आहे म्हणून क्रम व विपर्यास यथाक्रम म्हणजे यथासंख्य करावयास पाहिजेत म्हणजे आदितः (पहिल्या पदापासून) क्रम, अन्ततः (शेवटच्या पदापासून) विपर्यास. असें न केलें तर वरील अष्टाध्यायीसूत्रांत अव व अक हे प्रत्यय यु आणि वु या दोन्हींना करण्याचाच प्रसंग येईल.

विवरणम्— विपर्यासे वेष्टनस्य प्रपाठशास्त्राभावात्। पितेवेत्यादिषु न तत् कार्यम्। अत एव जटायां संक्रमवेलायामेव कृतम्। क्रमधर्मत्वात्। अत एव विपर्यासेनार्धर्चसमाप्तावपि वेष्टनं न कार्यम्। क्रमधर्मयोगेन कदाचित् विपर्याससमाप्त्यनन्तरं समाप्तिः स्यात्। तत्राह अन्तं चादिं नयेत्-इति। अत्र यथोक्तक्रमेण क्रमं प्रथमत आरभ्य वेष्टनादि कृत्वा विपर्यासं तत आरभ्य क्रममन्त नीत्वान्त्यपदं वेष्टयित्वा पश्चात् विपर्यासं समापयेत्तत्तु न वेष्टयेदिति सकलस्य तात्पर्यम्। एतस्या विकृतेर्मालेत्येव नामधेयम्। जटामालेत्यत्रोद्देशावसरे तथैवोक्तत्वात्। अत्र क्रममालेति कथनम् एतस्याः क्रमपूर्वत्वप्रातिपादनार्थम्।

अर्थः—विपर्यासाच्या वेळां वेष्टन म्हणण्याचा प्रपाठशास्त्रांत अभाव आहे. यामुळें विपर्यासाचे समयीं 'पितेव' वगैरे पदांत वेष्टन म्हणूं नये. जटापाठाचे वेळीं क्रमधर्म म्हणूनच संक्रमाच्या वेळींच तें केलेलें असतें. करितां या विकृतींत विपर्यास म्हणत म्हणत अर्धर्चा समाप्त झाली तरी देखील शेवटच्या पदास वेष्टन घेऊं नये. कदाचित् क्रमधर्मसंबंधानें विपर्यास संपल्यावर समाप्ति होते असें कोणीं म्हटलें तर मूळकारिकेंत 'अन्तं चादिं नयेत्' असा स्पष्ट निर्देश आहे असें उत्तर द्यावें. तात्पर्य, या विकृतींत सांगितल्याप्रमाणें प्रथम पहिल्या पदाचा क्रम आरंभून पदाला वेष्टन असेल तर तेंही घ्यावें नंतर शेवटच्या पदापासून विपर्यास आरंभावा. याप्रमाणें प्रत्येक पदाचा क्रम अन्तापर्यंत नेऊन अन्त्य पदाला वेष्टन घ्यावें. मग विपर्यास संपवावा. विपर्यासाच्या पदास वेष्टन घेऊं नये. या विकृतीस 'माला' हेंच नांव आहे. 'जटा-माला' या उद्देश कारिकेंत 'माला' हाच शब्दप्रयोग आहे. येथें क्रममाला म्हणण्याचें कारण ही विकृति क्रमपूर्व आहे असें प्रतिपादन करण्यासाठीं समजावें.

विवरणम्— अमुमेवार्थं कुसुममालादृष्टान्तेनोपपादयति। माला मालेव पुष्पाणां पदानां ग्रथिनी हि सा। आवर्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः॥ सा प्रसिद्धा माला यथा पुष्पाणां ग्रथिनी तथेयं पदानां ग्रथिनीत्यर्थः। अत एव ग्रंथिसाम्यात् मालेति समाख्यायते तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाणां आवृत्तिर्भवतीत्यस्य कोर्थः? प्रथमं क्रमःतदनन्तरं व्युत्क्रमः पुनश्च क्रमः। एवं प्रकारेण समग्र अर्धर्चेषु भिन्नेषु पदेषु आवर्तते न तु जटावत् एकत्र। नतु क्रमानर्थक्यं द्वयोरेवावृत्तत्वात्। अथवा क्रमः व्युत्क्रमः संक्रमः तेषां मेलनं तानि तस्यां आवर्तन्ते सन्ति आ निरर्थको निपातः। आ ईषद्वा एकदेशे मध्ये तानि भवन्ति इत्यर्थः। मेलनस्य मध्ये जायमानत्वात्। अतोपि सादृश्यम्।

अर्थः— हाच अर्थ कुसुममालादृष्टान्तानें स्पष्ट करतो. प्रसिद्ध अशी पुष्पमाला ही ज्याप्रमाणें फुलांना गुंफणारी असते त्याप्रमाणें ही पदांना गुंफणारी म्हणून ग्रंथिसाम्यामुळें हिलाहि माला असें नांव आहे. तीमध्यें क्रम, व्युत्क्रम व संक्रम या तीन प्रकारच्या संधींची आवृत्ति होते. याचा अर्थ प्रथम क्रम, नंतर व्युत्क्रम, पुनः क्रम याप्रमाणें संपूर्ण अर्धर्चेत हे भिन्न पदांत येतात. जटप्रमाणें हे तीन एकत्र येत नाहींत. या कारिकेंत क्रम, व्युत्क्रम व संक्रम असे तीन प्रकार आहेत; परंतु क्रमाला आनर्थक्य येऊं नये म्हणून दोहोंचीच आवृत्ति आहे. त्यामुळें संक्रम व्यर्थ होतो म्हणाल तर सांगतों 'आवर्तन्ते' या क्रियापदांत असलेला 'आ' हा निपात निरर्थक समजून 'वर्तन्ते' या क्रियापदाचा 'आहेत' एवढाच अर्थ घ्यावा किंवा आ म्हणजे ईषद् असा अर्थ करून क्रम, व्युत्क्रम, संक्रम या तीहींचा मेळ एकदेशांत म्हणजे अर्धर्चेच्यामध्यें कोठे तरी भिन्न पदांत होत असतो, म्हणूनच मालेचें सादृश्य समजावें.

मूलकारिका:— पदोत्तरां जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते॥

विवरणम्:— एकं पदं उत्तरं अधिकं यस्यां सा पदोत्तरा ताम्। जटापूर्त्यनंतरमेव पदं ग्राह्यम् अन्यथा तेन विपर्यासे जटात्वव्याघातात्। यथा उदा० १ सनो नः स सनः पितेव। २ नः पितेव पितेव नोनः पितेव सूनवे। ३ पितेव सूनवे सूनवे पितेव पितेव सूनवेऽग्ने पितेवेति पिताऽ इव इत्यादि द्रष्टव्यम्॥ अर्धर्चान्ते पदोत्तरजटा न संभवति इति कृत्वोत्तरार्धर्चस्य आद्यं पदं ग्राह्यमिति चेत् न, जटायां अर्धर्चेऽवसानस्यावश्यकत्वात्। क्रमे तु अर्धर्चेऽवसानस्य 'संधिर्नार्धर्चयोर्भवेत्' इत्यनेन प्राप्तत्वात्। शिखायां उत्तरपदग्रहणेऽपि 'पितरा पुनः पुनः पितरा पितरा पुनः सत्यमंत्रा' इत्यादौ पुनरित्यस्य पूर्वं वेष्टनं न भवति। किन्तु सत्यमंत्रा इत्यत्र पदोत्तरजटासिद्धौ भवति। वेष्टनस्य जटायामन्तर्भूतक्रमांगत्वेन प्राप्तत्वात्।

अत एव पदात् उत्तरा पदोत्तरेत्यर्थो न, सर्वपदानां जटाव्याप्तिर्न स्यात्। तत्श्चैकवारं पुनः पठिते पितरेत्यत आरभ्यैव आवर्तनीयम्। पुनरित्यत आरभ्योत्तरपदं आवर्तनीयम्। विकृतीनां पदशोधकत्व-लक्षणप्रयोजनानुरोधेन तत्पुरुषापेक्षया दुर्बलो बहुव्रीहिराश्रितः॥

अर्थ:--एकपद आहे उत्तर म्हणजे अधिक जिच्यामध्यें ती पदोत्तरजटा होय. तात्पर्य, जटा पूर्ण झाल्यावरच एक पद अधिक घ्यावें (असें न करतां दोन पदांचा क्रम झाल्यावर एक पद अधिक घेतलें तर व्युत्क्रमाचे वेळीं जटात्व नष्ट होईल.) म्हणजे श्रेष्ठ लोक तिला शिखा म्हणतात. उदाहरण मुळांत वर लिहिल्याप्रमाणें समजावें. यावर शंका अशी- अर्धर्चेच्या शेवटीं पदोत्तरजटा संभवनीय नाहीं म्हणून उत्तरार्धांतील पहिलें पद घ्यावें असे कोणी म्हणेल तर तें बरोबर नाहीं. कारण जटेंत अर्धर्चेवर अवसानाची आवश्यकता आहेच. क्रमकालीं तर ' संधिर्नार्धर्चयोर्भवेत् ' या प्रातिशाख्यावचनावरून अवसानाची प्राप्ति आहेच. शिखा या विकृतींत ' पितरा पुनः पुनः पितरा पितरा पुनः सत्यमंत्राः " या उदाहरणांत पुढील पदांचें ग्रहण झालें असलें तरी ' पुनः ' पदाला या ठिकाणींच वेष्टन नाहीं तर " पुनः सत्यमंत्रा " याची पदोत्तरजटा अर्थात् शिखा पूर्ण झाल्यावरच करावें. कारण जटेंतील अंतर्भूत जो क्रम त्याच्या अंगत्वानें वेष्टनाची प्राप्ति आहे. म्हणूनच पदात् उत्तरा पदोत्तरा असा अर्थ नाहीं. तसा केल्यास सर्व पदांना जटाव्याप्ति येत नाहीं. म्हणून एक वेळ ' पुनः पितरा ' येथून आरंभ करून शिखेची द्वयी म्हणावी. नंतर ' पुनः सत्यमंत्रा ' याची शिखा म्हणून ' पुनः ' यास वेष्टन घ्यावें. विकृतीचें पदशोधन हेंच प्रयोजन असल्यानें त्यास अनुसरून तत्पुरुषाच्या अपेक्षेनें दुर्बल अशा बहुव्रीहीचा आश्रय केलेला आहे.

लेखां लक्षयतिः-- मूलकारिकाः - क्रमाद्द्वित्रिचतुः पञ्च पदक्रममुदाहरेत। पृथक् पृथक् विपर्यस्य लेखामाहु पुनः क्रमात्॥

विवरणम्:— क्रमेण द्वित्रिचतुः पञ्चपदानां क्रममुदाहरेत् । तथैव एकैकं पृथक् पृथक् विपर्यस्य पुनस्तस्य तस्य क्रमलक्षणोक्तक्रमं कृतं चेत् एका लेखासंज्ञिका विकृतिर्भवति । एतदुक्तं भवति । आदौ द्विपदक्रमं पठित्वा तं विपर्यस्य पुनः क्रममुक्त्वा उक्तरीत्या त्रिपदमुक्त्वा तथैव विपर्यस्य तेषां त्रयाणां क्रमलक्षणेन क्रममुक्त्वा एवं चतुःक्रमपञ्चक्रमावुक्त्वा एका लेखा भवति । एवमेव पुनर्द्विपदादिक्रममारभ्य यथावसरं अध्यायादि समापनीयम् । तद्यथा–१ यदङ्ग । अंगयत् । यदङ्ग । अंगदाशुषेत्वम् । त्वं दाशुषेंग । अंगदाशुषे । दाशुषे त्वम् । दाशुषेत्वमग्नेभद्रं । भद्रमग्ने त्वं दाशुषे । दाशुषे त्वम् । त्वमग्ने । अग्ने भद्रम् । त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । करिष्यसि भद्रमग्नेत्वम् । त्वमग्ने । अग्ने भद्रम् । भद्रं करिष्यसि । अग्ने भद्रं करिष्यसि । करिष्यसि भद्रमग्ने । अग्ने भद्रम् । भद्रं करिष्यसि । भद्रं करिष्यसि । करिष्यसि भद्रम् । भद्रं करिष्यसि । करिष्यसीति करिष्यसि । तवेत्तत्सत्यमंगिरः । अंगिरः सत्यं तदित्तव । तवेत् । इत्तत् । तत्सत्यम् सत्यमंगिरः । अंगिर इत्यंगिरः ॥ इत्यादि

अर्थः— लेखेचें लक्षण सांगतों. क्रमानें दोन, तीन, चार व पांच पदांपर्यंत क्रम म्हणावा. त्या प्रत्येक द्विपदादि क्रमाचा वेगवेगळा विपर्यास (व्युत्क्रम) करून पुनश्च त्यांचा त्यांचा क्रमलक्षणोक्त क्रम म्हणावा. म्हणजे लेखा (रेखा) विकृति होते. या लक्षणावरून असें सांगितलें आहे कीं, आरंभीं दोन पदांचा क्रम त्याचा विपर्यास, व पुनः क्रम म्हणावा. नंतर तीन पदें, त्यांचा विपर्यास व पुनः क्रम. याचप्रमाणें चार पांच पदें म्हणून पुरीं झालीं म्हणजे एक लेखाविकृतीची द्वयी संपते. नंतर पुनः दुसऱ्या लेखेस दोन पदांच्या क्रमापासून अवसर असेल त्याप्रमाणें ऋचा, वर्ग, सूक्त व अभ्यास संपवावा. उदाहरणार्थ मुळांत दर्शविल्याप्रमाणें.

विवरणम्:-- ननु जटावत् ' यदङ्गाङ्गयद्यदङ्ग इति विलोमानुलोमयोः संधिः कुतोऽत्र नास्ति इति चेत् "विलोमे पदवत्सन्धिः इति यत् तस्य प्रमाणाभावात् । विवक्षितस्तु सन्धिर्भवति इति शास्त्रात्संधिमकृत्वैव पाठसम्प्रदायाच्च । क्रममुदाहरेत् इति विशेषवचनावसानस्यैव प्राप्तत्वाच्च ।

अर्थः—या विकृतींत जटेप्रमाणें विलोमानुलोम संधि कां नाहीं अशी शंका येईल म्हणून तिचें समाधान असें कीं, 'विलोमे पदवत् संधि' हें जें प्रमाण आहे त्या प्रमाणाचा येथें अभाव आहे. शिवाय " सा विवक्षामपेक्षते " या शास्त्राप्रमाणें संधि करणें वक्त्याच्या इच्छेवर असतें. तसेंच संधि न करतांच विकृति म्हणण्याचा शिष्टसंप्रदाय आहे आणि मूळलक्षणकारिकेंत " क्रममुदाहरेत " असें विशेषवचन असल्यामुळें अवसानाची प्राप्ति आहेच.

विवरणम्:-- न च पूर्वार्धे चतुःपदक्रमादिना समाप्ते तावतैव लेखासमाप्तिः नोत्तरार्धे पञ्चपदक्रम आरंभणीयः किन्तु द्विपदादिक्रममारभ्य लेखांतरं संपादनीय मालादिषु दर्शनात् इति वाच्यम् । तत्र " अर्धर्चस्यादितोन्ततः " इत्यर्धर्चग्रहणात् तथैव । इह तु तदग्रहणान्न पूर्वमेव समाप्तिः । शिखायां तदग्रहणे जटापदात् अर्धर्चसमाप्तिरित्युक्तम् । लेखायां ' पुनः क्रमात् ' इत्यनेनेव सिध्यति ।

अर्थः—प्रथम अर्धर्चेंत चार पदांचा क्रम होऊन लेखासमाप्ति होत नसेल तर येथेंच अर्धर्चेवर लेखा समाप्त करावी. उत्तरार्धर्चेंतील पदांनीं पंचपदक्रम आरंभूं नये तर द्विपदादि क्रम आरंभून दुसरी लेखा म्हणावी. कारण मालाविकृतींत अर्धर्चेवर समाप्ति दिसते अशी कोणी शंका घेईल तर त्या शंकेचें समाधान असें— ही शंका बरोबर नाहीं. कारण

मालाविकृतींत " अर्धर्चस्यादितोन्ततः " असा स्पष्ट उल्लेख आहे. येथें तर तसा उल्लेख नाहीं. म्हणून पूर्वअर्धर्चेवर समाप्ति करणें योग्य नाहीं. आतां शिखा या विकृतींतही अर्धर्चग्रहण नाहीं. करितां शिखेची अर्धर्चेवर समाप्ति होणार नाहीं अशी शंका घ्याल तर तिला उत्तर असें कीं, येथें ' जटा ' हें पद असल्यानें अर्धर्चेवर शिखेची समाप्ति आहे हें सिद्धच आहे. लेखालक्षणांत ' पुनः क्रमात् ' असा स्पष्ट निर्देश आहे म्हणून लेखेची अर्धर्चेवर समाप्ति होत नाहीं या म्हणण्याची सिद्धि होते.

विवरणम्:-- यत्र अर्धर्चे त्रिपदादि पठित्वा पदद्वयं शिष्टम् तत्र तत्पदद्वयं विपर्यस्य क्रमधर्मेण अर्धर्चं समाप्य उत्तरार्धर्चे पद-चतुष्टयादि आरंभणीयम्। तत्रापि पदचतुष्टयाभावे तावतैव विपर्यासादि कृत्वा यत्र पदचतुष्टयं लभ्यते तावत् गन्तव्यम्। तथा सति सर्वत्र लेखासत्वात् तस्याः पदशोधकत्वम्। अर्धर्चेऽवसानेन क्रमस्वरूपाबाधश्चेत्येतदुभयमनुगृहीतव्यम्। अन्यथा इतरत् बाध्येत ॥

अर्थः--लेखा-विकृति पठन करीत असतां ज्या अर्धर्चेंत तीन पदांचा क्रम व पृथक् विपर्यास म्हणून दोन पदेंच शिल्लक उरतात तेथें दोन पदांचा विपर्यास म्हणावा. नंतर क्रमधर्मानें क्रम म्हणून अर्धर्चा संपवावी व पुढच्या अर्धर्चेंतील चार पदें घेऊन लेखा आरंभावी. तेथेंही चार पदें नसतील तर जेवढीं पदें असतील तेवढ्याच पदांचे क्रमविपर्यास करून ज्या अर्धर्चेंत चार पदें मिळतील तेथपर्यंत जावें. असें केलें असतां सर्वत्र लेखाविकृतीचें अस्तित्व राहून तिला पदशोधकत्व येतें व अर्धर्चेवर अवसान घेणें ह्या क्रमस्वरूपाचा बाध होत नाहीं अशा दोन्हीं गोष्टी साधतात. असें न केलें तर क्रमस्वरूपाला बाध येतो.

विवरणम्:— ब्रूयाद्द्वित्रिचतुरित्यादिना यत्र त्रिक्रमादिकमस्ति तत्र द्विपदादिक्रमेणैव विपर्यासादि कृत्वा क्रमधर्मेण त्रिक्रमादिना वक्तव्यम् इति सिध्यति। तद्यथा। मोषुणः॥ मोषु सुमो मोषुणः मो इति मो स्विति सु इत्यादि क्रमोपमर्दकत्वे न कर्तव्यम्। द्विपदत्युपलक्षणम्। अन्यथा प्रधानीभूतं पदशोधनं बाध्येत इति।

अर्थः— द्विचतुः इत्यादिक वचनानें जेथें त्रिक्रमादिक आहे तेथें लेखाविकृतींत दोन, तीन या पदांच्या क्रमानेंच क्रमविपर्यासादि करून क्रमधर्माप्रमाणें त्रिक्रम, चतुःक्रम व पंचक्रम म्हणावा. उदाहरण- मोषुणः मोषु। सुमो ।मोषुणः। मो इति मो। स्विति सु इत्यादि क्रमाचा उपमर्द होऊं देतां कामा नये. " आदौ द्विपदं पठित्वा " हें उपलक्षण समजावें. नाहीं तर विकृतीचें मुख्य प्रजोजन (फल) जें पदशोधकत्व तें नष्ट होईल.

ध्वजमाह — मूलकारिका:— ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगन्तादुत्तारयेद्यदि। वर्गे व ऋचि वा यत्र पठनं स ध्वजः स्मृतः॥

विवरणम्:— आदितः क्रमलक्षणोक्तं क्रमं ऋक्समाप्त्यन्तं आवर्गसमाप्ति वा ब्रूयात्। ऋगन्तात् वर्गान्ताद्वा सम्यक् क्रममेवोत्तारयेत्। चरममादिं कृत्वा एकैकं पठेदिति यत् स ध्वजाकृतिर्भवति इदमुक्तं भवति। ऋगादौ वर्गादौ वाद्यमेकं क्रमं पठित्वा तदन्त्यं पठित्वा पुनर्द्वितीयं तत उपान्त्यं ततः तृतीयं पठित्वेत्यादि क्रमेण ऋग्वर्गो वा पठ्यते स ध्वजः स्मृतः। यथा-अयं देवाय। रत्नधातम इति रत्नऽधातमः। देवाय जन्मने। अकारि रत्नधातमः। जन्मने स्तोमः। आसयेत्यासया। स्तोमो विप्रेभिः। विप्रेभिरासया। विप्रेभिरासया। स्तोमो विप्रेभिः। आसयेत्यासया। जन्मने स्तोमः अकारि रत्नधातमः। देवाय जन्मने। रत्नधातम इति रत्नऽधातमः। अयं देवाय। एवं वर्गे ऊहनीयम्॥

अर्थः--ऋचेच्या किंवा वर्गाच्या आरंभीं असलेल्या पदांचा क्रम म्हणावा. नंतर त्या ऋचेच्या किंवा वर्गाच्या अंत्यपदाचा क्रम म्हणावा. नंतर दुसऱ्या पदांचा क्रम म्हणून उपान्त्य पदाचा क्रम म्हणावा याप्रमाणें पुढे तिसऱ्या वगैरे पदांचा क्रम म्हणावा. ऋचा किंवा वर्गसमाप्तिपावेतों म्हणणें. या विकृतीस ध्वज असें नांव आहे. उदाहरण वर मुळांत समग्र दिलें आहे तें पहावें.

विवरणम्ः--ननु रत्नधातम इत्यत उत्तारणं न संभवति एकपदस्य क्रमत्वाभावात् इत्युक्तं प्राक् इति चेत् न क्रमधर्मवेष्टनस्य क्रमत्वेनात्रसंग्रहात् अन्यथा क्रमशोधकत्वं न स्यात् अत एव ऋगादौ तथैवोपपद्यते। "ऋत्यकः" इत्यनेन वर्गेव ऋचि वा इत्यत्र प्रकृतिभावः ह्रस्वता जाता।

अर्थः— अन्तापासून क्रम म्हणण्याचे वेळीं "रत्नधातम" या पदाचें उलट म्हणण्याचे वेळीं वेष्टन म्हणणें संभवत नाहीं. कारण एका पदाला क्रमत्व नाहीं असें पूर्वीं सांगितलें आहे म्हणाल तर तें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण क्रमधर्म जें वेष्टन त्याचा क्रम म्हणूनच येथें संग्रह केला आहे. वेष्टनाला क्रमत्व मानलें नाहीं तर क्रमशोधन हें प्रयोजन व्यर्थ होतें म्हणून ऋचेच्या आरंभीं वेष्टन म्हणणें युक्तच आहे. या कारिकेंत पाणिनीच्या "ऋत्यकः" या सूत्रानें 'वर्गेवऋचि' या ठिकाणीं मूलकारिकेंत प्रकृतिभाव होऊन वाचा व होऊन ऱ्हस्वता आली आहे.

दण्डं लक्षयति। मूलकारिकाः— क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरम्। अर्धर्चादेव मुक्तोक्तः क्रमदण्डोऽभिधीयते॥

विवरणम्ः— आदौ क्रममुक्त्वा तमेव विपर्यस्य पुनश्च क्रममुक्त्वा उत्तरपदजातं अर्धर्चपरिसमाप्तिं यावत्। एव मुक्तेन प्रकारेण एकैकक्रममुक्त्वा विपर्यस्य आदिपर्यन्तं पुनरादितः क्रम-

मुक्त्वा यद्भवति स क्रमदण्डः। तद्यथा—सनः। नः सः। स नः। नः पितेव। पितेव नः सः। स नः। नः पितेव। पितेव सूनवे। सूनवे पितेव नः सः। स नः। नः पितेव। पितेव सूनवे। सूनवेऽग्ने। अग्ने। सूनवे पितेव नः सः। स नः। नः पितेव। पितेव सूनवे। सूनवेऽग्ने, अग्ने सूपायनः। सूपायनोऽग्ने सूनवे पितेव नः सः। स नः। नः पितेव। पितेव सूनवे पितेवेति पिताऽइव। सूनवेऽग्ने। अग्ने सूपायनः। सूपायनो भव सूपायन इति सुऽउपायनः। भव सूपायनोऽग्ने सूनवे पितेव नः सः। सः नः। नः पितेव इत्यादि भवेति भवेत्यन्तं क्रमः समापनीयः।

अर्थः — आरंभीं क्रम म्हणून त्याचा विपर्यास व पुनः क्रम म्हणावा. नंतर पहिले पद सोडून दुसऱ्या व तिसऱ्या पदाचा क्रम म्हणावा. नंतर शेवटच्या पदापासून प्रथमपदापर्यंत म्हणून क्रमधर्माप्रमाणें पहिल्या पदापासून शेवटच्या पदापर्यंत क्रम म्हणावा. याप्रमाणें पुढें राहिलेलीं पदें अर्धर्चेच्या समाप्तिपर्यंत या सांगितलेल्या रीतीनेंच म्हणावींत. म्हणजे ह्या विकृतीस ‘ क्रमदण्ड ’ किंवा ‘ दण्डक्रम ’ असें म्हणतात. उदाहरण वर मूळांत दर्शविलें आहे. त्याप्रमाणें समजावें.

विवरणम्:—उक्तोक्तवचनेन पठितानामपि पुनः पाठः। क्रम इत्यनेन त्रिक्रमादिकं अस्ति तत्र तथैव पठनीयम्। वेष्टनमपि क्रमावृत्त्या पुनरावर्तनीयम्। अत्र विपर्यासे लेखावज्जटाधर्माः स्युः। कुत्रचित् ‘उक्तोक्ति’ पाठः स्पष्टः। उक्तोक्तिपाठस्य तु उक्तस्य या उक्तिस्तथेत्यर्थः। ‘क्रमदण्डोऽभिधीयते’ इत्यनेन क्रमदण्ड इत्यस्या विकृतेः संज्ञा न दण्ड इत्युक्तम्। एवं सति लक्षणावसरे ‘सहोक्त्या दण्डवद्रथ’ इत्यत्र च अस्या दण्डपदेन व्यवहारः कृतः। स ‘नामैकदेशेन’ सत्याभीमादिशब्दवत् लाक्षणिकः। लोके क्रमदण्डं पठति इत्यादौ अस्याः क्रमदण्डवाच्यत्वावगमात्। संज्ञासंज्ञिसंबंधस्य व्यवहाराधीनत्वात्।

अर्थ:— ' उक्तोक्त ' या वचनानें म्हटलेल्या पदांचा पुनः पाठ आहे असें समजावें. क्रमशब्दकारिकेंत असल्यानें जेथें त्रिक्रमादिक येतील तेथें तसाच पाठ करावा. वेष्टनसुद्धां क्रमाच्या आवृत्तीमुळें पुनः पुनः म्हणावें. या विकृतींत विपर्यासाच्या वेळीं लेखेप्रमाणें जटाधर्म आहेतच. मूलकारिकेंत कोठें ' उक्तोक्ति ' असा पाठ आहे त्याचा अर्थ स्पष्ट आहे. या विकृतीस क्रमदण्ड हेंच नांव आहे. लक्षणाच्या वेळीं ' रथकारिकेंत ' ' सहोक्त्या दण्डवद्रथः ' असा दण्डपदानें व्यवहार केला आहे. तो नामैकदेशानें. सत्या म्हणजे सत्यभामा, भीम म्हणजे भीमसेन या शब्दाप्रमाणें लाक्षणिक समजावा. लोकांमध्यें " क्रमदण्डं पठति " असा वाक्यप्रयोग आहे. त्यावरून ह्या विकृतीला क्रमदण्ड असेंच नांव दिसतें. " संज्ञासंज्ञिसंबंध " म्हणजे शब्दार्थसंबंध हा लोकव्यवहारावर अवलंबून आहे.

रथमाहः—मूलकारिका । पादशोर्धर्चशो वापि सहोक्त्या दण्डवद्रथः ।

विवरणम्:—पादयोरर्धर्चयोर्वा सह पाठे क्रमदण्डवत् कृते रथसंज्ञिका विकृतिर्भवति। तद्यथा उदा० पादशः-हिन्वंति सूरम्। सूरं हिन्वंति हिन्वंति सूरम् । स्वसारो जामयः। सूरमुस्त्रयः। उस्त्रयःसूरं हिन्वंति । हिन्वंति सूरम् । सूरमुस्त्रयः। जामयःस्पतिं । पतिं जामयः स्वसारः। स्वसारो जामयः । जामयस्पतिं । पतिमिति पतिम् । एवं अर्धर्चयोरपि ऊहनीयम् । यद्यपि पादार्धर्चयोर्विकल्पेन पाठो विहितस्तथाप्यर्धर्चपाठे क्लेशाधिक्येनातिरात्रे षोडशीग्रहणवत् फलाधिक्यं द्रष्टव्यम् ॥

अर्थ:— दोन चरणांचा किंवा अर्धर्चेचा बरोबर क्रमदण्डाप्रमाणें पाठ केला म्हणजे " रथ ") संज्ञक विकृति होते. उदाहरण वर मूळांत दिलें आहे. या विकृतीचा पादशः व अर्धर्चशः पाठ सांगितला आहे. त्यांपैकीं

अर्धर्चे पाठांत श्रमाधिक्य असल्यामुळे अतिरात्रांतील षोडशी ग्रहणाप्रमाणे फलाधिक्य जाणावे.

घनं लक्षयति:—मूलकारिका–अन्तक्रमं पठेत् पूर्वं आदिपर्यंतमानयेत्। आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिणः ॥ १ ॥ विवरणम्—पूर्वमन्तक्रमं अर्धर्चान्तस्य क्रमं पठेत्। तथा एकैकअर्धर्चादिपर्यंतं नयेत्। आदितश्चारभ्यैकैकक्रममन्तं यावन्नयेत्। तं घनं मनीषिण आहुरित्यर्थः। यथा। अर्षसीत्यर्षसि। प्रणः। बिभ्रदर्षसि। न इन्द्रो न बिभ्रत्। इन्द्रोमहे। ऊर्मिं न। इन्द्रो इतींद्रो। महेतन। तन ऊर्मिं। इन्द्रोमहे। न बिभ्रत। इन्द्रो इतींद्रो अर्षसीत्यर्षसि। प्रणः ॥ अत्र ध्वजापेक्षयान्तक्रम आदौ आरंभणीयः एतावान् विशेषः अर्धर्चस्याप्याद्यन्तयोः संभवात्। ध्वजवत् ऋगादिग्रहणाभावात् अर्धर्च एवैतादृशः पाठः कर्तव्यः। पादाद्यन्तयोः कथमेवं घनःस्यात् क्रमसामर्थ्याभावात् ‘ तथार्धर्चं समापयेत् इत्युक्तक्रमस्वरूपाबाधेनैतत् पठनीयम्। कचिदुत्तरेत् इति पाठः। तस्यार्थः लक्षणया उत्तारयेदित्यर्थं। इति जटावल्यां अष्टौ विकृतिव्याख्या समाप्ता ॥

अर्थ :— पाहिल्याने अर्धर्चेचा शेवटच्या पदाचा क्रम नंतर अदिपदाचा याप्रमाणे अन्तापासून अदिपर्यंत व आदिपासून अन्तापर्यन्त क्रमधर्माने क्रम म्हणावा म्हणजे “ घन ” नांवाची विकृति होते. उदाहरण वर मुळांत दिल्याप्रमाणें समजावे. ‘ ध्वज ’ आणि ‘ घन ’ या दोन विकृतित भेद एवढाच कीं, ध्वजांत प्रथम आदिपदाचा क्रम, नंतर अन्त्यक्रम. घनामध्यें याच्या विपरीत म्हणजे प्रथम अन्तपदाचा क्रम, नंतर आद्यपदाचा क्रम म्हणण्याची रीत सांगितली आहे. हा घन सांप्रत वैदिकाच्या म्हणण्यात कोठेंच नाहीं, म्हणून लुप्त समाजावा. मुळ कारिकेंत अदि व अन्त असें शब्द आहेत. त्यामुळे घन अर्धर्चेंतच संपविणे भाग आहे. कारण अदि व अन्त अर्धर्चेंतच संभवतात. शिवाय ध्वजाप्रमाणे मूळकारिकेत ऋगादिकाचा उल्लेख नसल्यामुळें घन अर्धर्चेंतच संपवावा यावर कोणी असे म्हणेल कीं,

पादांत (चरणांत) आद्यन्त संभवतात मग अर्धर्चेंत घन न संपाविता पादान्तीं कां संपवू नये ? तर त्याचे समाधान असें कीं, चरणांत घन संपाविल्यामुळे क्रमसामर्थ्याचा अभाव होऊन 'तथार्धर्चसमापयेत्' याक्रमस्वरूपाचा बोध होईल. म्हणून पादांत घन न संपविता अर्धर्चेंतच संपवावा. या प्रमाणे जटावलि ग्रंथांतील मालादिकारिकाव्याख्येचें भाषांतर समाप्त झाले;

इदानीं वैदिकानां अध्ययने यो घनः पठ्यते तल्लक्षणमाह, पदद्वयं जटामुक्त्वा गृहीत्वानन्तरं पदम्। द्विवारंच पठित्वा तत् एकवारं तु मध्यमम् ॥ पुनर्द्विवारं प्रथमं मध्यमं चान्त्यमेकदा। अयं घन इति प्रोक्तः इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् ॥ १ ॥ अन्यच्चजटामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत्। अयं घन इति प्रोक्त इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् ॥२॥ द्वितीयघनलक्षणे 'जटा', पदेन पदोत्तरजटा (शिखापरपर्याया) ग्राह्या न तु केवला.

अर्थ :— दोन पदांची जटा म्हणून पुढचें पद घ्यावें ते दोन वेळ म्हणावे. नंतर मधलें पद एकवेळ, पुनः पंहिले पद दोनदां म्हणावे. नंतर मधलें व शेवटचे ऐककदां म्हणावे म्हणजे घनविकृति होते. याप्रमाणें आठ विकृतीचें पठन करावे. दुसरे लक्षण जें दिलें आहे त्यातील 'जटा' या पदाचा अर्थ पदोत्तरजटा म्हणजे शिखा समजावी.

घनोदाहरणम् :-समिधाग्निमग्निंसमिधा समिधाग्निं दुवस्यत दुवस्याताग्निं समिधा समिधाग्निं दुवस्यत ॥ समिधेति सम्ऽइधा ॥

२. अग्निं दुवस्यत दुवस्यताग्निमग्निं दुवस्यत घृतैर्घृतैर्दुवस्यताग्निमग्निं दुवस्यत घृतैः ॥

३. दुवस्यत घृतैर्घृतैर्दुवस्यत दुवस्यत घृतैर्बोधयत बोधयत घृतैर्दुवस्यत दुवस्यत घृतैर्बोधयत ॥

४. घृतैर्बोधयत बोधयतघृतैर्घृतैर्बोधियतातिथिमतिथिं बोधयतघृतैर्घृतैर्बोधियताातिथिम्।

५. बोधयतातिथिमातिथिं बोधयत बोधयतातिथिम्। अतिथिमित्यतिथिम् ॥

दशग्रंथग्रंथसूचककारिका—

संहिता प्रथमो ग्रंथः ब्राह्मणस्तु द्वितीयकः। आरण्यकं तृतीयस्तु शिक्षा चातुर्थिकी स्मृता ॥१॥ कल्पस्तु पंचमोज्ञेयः षष्ठो व्याकरणं स्मृतम्। निघंटुः सप्तमोज्ञेयो निरुक्तमष्टमः स्मृतः ॥२॥ छंदस्तु नवमः प्रोक्तो ज्योतिषं दशमः स्मृतः॥ प्रोक्ता एते दशग्रंथाः व्याडिनैव महर्षिणा ॥३॥

अर्थः—१ संहिता, २ ब्राह्मण, ३ आरण्यक, ४ शिक्षा, ५ श्रौत व गृह्यसूत्र, ६ अष्टाध्यायी, ७ निघंट, ८ निरुक्त, ९ छंद, १० ज्योतिष, असें दहा ग्रंथ व्याडि महर्षीनें सांगितले आहेत.

अन्यच पदक्रमात्मको वेदो ब्राह्मणारण्यके तथा। षडंगानि निघंटुश्च दशग्रंथाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ १ क्रमान्तवेद, २ ब्राह्मण, ३ आरण्यक, ४ शिक्षादि, सहा अंगे, ५ निघंटु असे दहा ग्रंथ आहेत.

संप्रति वैदिका विकृतिपठनावसरे पञ्चसंधियुतं घनं पठन्ति इत्यतः पञ्चसंधिलक्षणमाह व्याडिः।

मूलकारिका-क्रममादौ प्रयुञ्जीत पदमन्त्यं द्विरावृतम्। विपर्यासं ततः कृत्वा द्विवारं प्रथमं स्मृतम् ॥ १ ॥ पुनश्च क्रममुच्चार्य पञ्चसंधेश्च लक्षणम्। पञ्चसंधीनां नामानि सलक्षणानि। कारिका। पदक्रमश्चोत्क्रमश्च व्युत्क्रमोऽभिक्रमस्तथा। संक्रमश्चेति पञ्चैते भवन्ति क्रमसन्धयः॥ इति जटापटले।

१, प्रथमस्य द्वितीयेन सह संधिर्भवेत्क्रमः। २. द्वितीयस्य द्वितीयेन संधिरुत्क्रम उच्यते। ३. द्वितीयस्य तथाद्येन संधिर्व्युत्क्रम उच्यते। ४. प्रथमस्यच तेनैव सहसंधिरभिक्रमः। ५. क्रमस्य पुनरुच्चारः स च संक्रम उच्यतेः-

उदाहरणम्:-१. ओषधयः सम्। संसम्। समोषधयः। ओषधय ओषधयः ओषधयः सम्। २. संवदन्ते। वदन्ते वदन्ते। वदन्ते

सम्। संसम्। सं वदन्ते। ३. वदन्ते सोमेन। सोमेन सोमेन। सोमेन। वदन्ते। वदन्ते वदन्ते। वदन्ते सोमेन। ४. सोमेन सह। सह सह। सह सोमेन। सोमेन सोमेन। सोमेन सह। ५. सह राज्ञा। राज्ञा राज्ञा। राज्ञा सह। सह सह। सह राज्ञा। राज्ञेति राज्ञा। ६. यस्मै कृणोति। कृणोति कृणोति। कृणोति यस्मै। यस्मै यस्मै। यस्मै कृणोति। ७. कृणोति ब्राह्मणः। ब्राह्मणो ब्राह्मणः। ब्राह्मणः कृणोति। कृणोति कृणोति। कृणोति ब्राह्मणः। ८. ब्राह्मणस्तं तंतम्। तं ब्राह्मणः ब्राह्मणो ब्राह्मणः। ब्राह्मणस्तम्। ९. तं राजन्। राजन्राजन्। राजंस्तम्। तंतम्। तं राजन्। १० राजन् पारयामसि। पारयामसि पारयामसि। पारयामसि राजन्। राजन् राजन्। राजन् पारयामसि। पारयामसीति पारयामसि :

अर्थः--आरंभी क्रमधर्मानें दोन पदांचा क्रम, नंतर क्रमांतील अन्त्यपद दोन वेळ, पुढें व्युत्क्रम, पुनश्च पहिले पद दोन वेळ, नंतर पुनः क्रम म्हटला म्हणजे पंचसंधि होतात. (पंचसंधि ही एक प्रकारची जटाच आहे. करितां कोठे कोठे वैदिक पंचसंधियुत जटेचा पाठ करतात, ते शास्त्रशुद्ध दिसत नाहीं.) क्रम म्हणजे पहिलें व दुसरे पद जोडून म्हणणें. २ उत्क्रम म्हणजे दुसरें पद दोन वेळां उच्चारणें ३ व्युत्क्रम म्हणजे दुसरें पद प्रथम, नंतर पहिलें. ४ अभिक्रम म्हणजे पहिले पद दोन वेळ म्हणणें ५ पुनःक्रम म्हणणें उदाहरण वरील मंत्रांतच स्पष्ट कळण्यासारखें आहे.

—:—

चरणव्यूहभाष्यस्य तृतीयो भागः

१ वैदिक (छंदोमंजरी) चरणव्यूह

—तृतीयो भागः ३ गायत्र्यादि छंदसां भेदास्तदुदाहरणमन्त्राश्च

छंद्परिभाषा । प्रथमं छंदस्त्रिपदा गायत्री पंचकाश्चत्वारः षट्क-श्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपंक्तिः षट्सप्तैकादशा उष्णिग्गर्भा त्रयः सप्तकाः पादानिचृन सध्यमःषट्कश्चेदति निचृं ३ द्शकश्चेद्यत्रमध्या यस्यास्तु षट् सप्तकाष्टकाः सावर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा द्वौषट्कौ सप्तकश्च ऱ्हसीयसी ।। १ ।।

द्वितीय मुष्णिकत्रिपदांत्यो द्वादशाद्यश्चेत्पुरउष्णि ङ् मध्यमश्चेत् ककुप् त्रैष्टुभजागतचतुष्का ककुम्न्यं कुशिरैकादशिनोः परःषक्टस्तनुशिरा मध्ये चेत् पिपीलिकमध्याद्यः पंचक स्त्रयोष्टका अनुष्टुप्गर्भा चतुः सप्तकोष्णिगेव ॥ २ ॥

तृतीयमनुष्टुप् पंचपंचका षट्कश्चैको महापद पांक्तिर्जागता वष्ट-कश्च कृति मध्यें चेदष्टकः पिपीलिकमध्या नवकयोर्मध्ये जागतः काविरा ण्नव वैराज स्त्रयोदशै नंष्टरुपी दशकास्त्रयो विराळेका दशकावा ।। ३ ॥
चतुर्थं बृहती तृतीयो व्दादशाद्यश्चेत् पुरस्ताद्बृहती द्वितीयश्चेन्यंकुसारि ण्युरोबृहती वा स्कंधोग्रीवीवां त्यश्चे दुपरिष्टाद्बृहत्याष्टिनोर्मध्यें दशकौ विष्टार बृहती त्रिजागतोर्ध्वं बृहती त्रयोदशिनोर्मध्येष्टकः पिपीलिकमध्या नवकाष्टयेकादश्यष्टिनो विषमपदा चतुर्नववका बृहत्येव ।। ४ ।)

पंचमंपक्तिःपंचपदाथ चतुष्पदा विराटदशकैरयुजौ जागतौ सतोबृहती युजौचेद्विपरीताद्यौचेत्प्रस्तारपंक्तिरंत्यौचे दास्तार पक्ति राद्यांत्यौचेत् संस्तार पंक्ति मध्यमौचे द्विष्टारपंक्तिः ।। ५ ।।

षष्ठंत्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा' द्वौतुजागतौ' यस्याः साजागते जगती' त्रैष्टुभे-त्रिष्टुप्वैराजौ' जागतौचाभिसारिणी' नवकौ वैराज स्त्रैष्टुभश्च' द्वौवा वैराजौ' नवकस्त्रैष्टुभश्च विराटस्थानैकादशिनस्त्रयोष्टकश्च विराटरूपा व्दादशिन स्त्रयोष्टकश्च ज्योतिष्मती' यतोष्टकस्ततो ज्योति' श्चत्वारोष्टका जागतश्च' महाबृहती मध्येंचेद्यवमध्या' द्यौदशकावष्टकास्त्रयः पंक्युत्तरा विराट पूर्वावा ।। ६ ।।

सप्तमं जगती जागत पदाष्टिन' स्त्रयः स्वौचद्वौ' महासतो बृहत्यष्टकौस मर्कःषट्को दशको नवकश्च' षळष्टका वा महापांक्ति' : ।। ७ ।।

अथ प्रगाथाबृहती सतोबृहत्यौबर्हतःककुप्चेत्पूर्वाकाकुभो 'महाबृहती महासतोबृहत्यौ' महाबार्हतोबृहती' विपरीते विपरीतोत्तरोनुष्टुप् गायत्र्यौ चानुष्टुभो' नुष्टुप्मुखास्तृचा इत्युक्ते' ।। ८ ।।

अथ जगत्यादिसप्तवर्गपाद विशेषानुक्रमण्यंतरोक्ता उच्यन्ते–
पादा अतिजगत्यांतुत्रयो व्दादशकाः परौ' । अष्टकौशक्करी पादाः सप्तै-वाष्टाक्षराश्चते । अति शाक्करपादौव्दावादितः षोळशाक्षरो' । जागतोथाष्ट कावष्टि' पादाः षोळशकास्त्रयः ।। अष्टकौ चात्यष्टिपादौ जागतौ चाष्टगास्त्रयः जागतश्चाष्टकश्चाथ धृति पादौ तु जागतौ । पादास्त्रयोष्टकाश्चाथ षोळशाक्षर एवच । अष्टकश्चातिधृतौ जागत षोळशाक्षरः ।।

२ वैदिक छंदोमंजरी

तृतीयो भागः (पुरवणी)

छंदसां उदाहरणमंत्राणां शृंखला.

१ २ ३ ५
अयं देवायाभिष्ट अद्या'-ग्नेतमद्य तामेअश्व्यानां' त्वावैतः
६ ७ ८ ९ १०
पुरूतमं' ससुन्वेय ईशाना' आपः पृणीतप्रेष्ठमुदश' ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६
यइन्द्र युंजंतिहरीशर्धंशर्धवो ददीरेक्णः' प्रयोद्योषे हरीयस्य
७ ९
पितुंन मंसीमह्यष्टौ' ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६
अग्नओजिष्ठं तव स्वादिष्ठा' साकस्मै पर्यूषु' ताविद्वांसा विपृच्छामि'
७ ८
प्रेद्धोअग्नेऽग्निनरोष्टौ' ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६
माचिन्दन्महोयस्पति' राजानमिद्यौर्येपातयन्ते' युवंत्वास्तमधयद्गिमे'
७ ८ ९
ऽभिवोवीरं सनित' स्तंत्ववयंपितो नव' ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६
दानासो विपिप्री रायस्करो' यऋष्वस्तस्थौः समुद्रा' आग्निंनमा
७ ८
षष्टिंसहस्रा(श्व्यस्या) तीषामनिदोष्टौ' ॥ ५ ॥

कस्यनूनं यूपत्रस्का' येवाजिनं योवाचा' स्वतिन इंद्रः श्रुधीहवं'
श्रुतंमे ऽग्निनेंद्रेण' ताभिरायातं नवानां' संमातपंत्येवेंद्राग्निभ्यांद्वादश' ॥ ६ ॥

प्रदेवमच्छा-यःप्रपा-वियत्तिका तदन्नाय चत्वारि' ॥ ७ ॥

असंवा-मासखायो बृहभ्दिरग्ने नीहेतश्शूरात्वांरथ पंच'॥ ८॥ प्रवोमहे.

२ (वैदिक छंदोमंजरी)

तृतीयोभागः

त्रयोष्टका जागतश्चं तथैवाष्टक इत्यपिं॥ परसप्तक पादास्तुं प्रसंगा त्स्त्रयमिरिताः ॥ (पुरवणी पहा.)
प्रवीमहे प्रोष्वस्मैं साकं जात स्त्रिक द्रुकेंष्वाग्निंहोतारमवर्महः इंद्र सहिशर्धोंन सर्त ॥

॥ इति छंदः परिभाषा समाप्ता ॥

टीका—एषां परिभाषा-खण्डानां अग्रे दत्त कोष्टक एव व्याख्या ज्ञेया.
ह्या परिभाषा खंडाचें विवरण म्हणजे पुढें दिलेलें कोष्टकच आहे असें समजावें.

	भेदनामच वरणाक्षराणि च	१ गायत्र्यादि छंदसां भेदास्तन्नामानि चोदाहरणमंत्राश्च प्र. गायत्री छंदोभेदानां उदाहरणमंत्राः	अष्ट. अ. व.
१	गायत्री ८।८।८	अयं देवाय जन्मने । स्तोमो विप्रेंभिरासया ॥ अर्कारिरत्नधातमः ॥	१–२–१
२	पदपंक्तिः ५।५।५।४।६	अभिष्टें अद्य । गीर्भिर्गृणन्तः । अग्नेदाशेंन । प्रतेंदिवोन । स्तनयंतिशुष्माः ॥	३–५–१०
३	पदपंक्तिः ५।५।५।४।६	अग्नेतमद्य । अश्वंनस्तोमैः । क्रतुं न भद्रं । हृदिस्पृशंम् ऋध्यामात ओहैः ॥	३–५–१०

४	उष्णिग्गर्भा ६।७।११	तामे अश्व्यांनाम् । हरीणां नितोशना । उतोनुकृत्व्यांनांनूवाहसा ॥	६-२-२५
५	पादनिचृत् ७।७।७	त्वावतः पुरूवसो । वयमिंद्रप्रणेतः । स्मसिस्थातर्हरीणां	६-४-१
६	अतिनिचृत् ७।६।७	पुरूतमं पुरूणाम् स्तोतॄणां विवाचि । वाजेभि-र्वाजयताम् ॥	४-७-२६
७	यवमध्या ७।१०।७	ससुन्वेयो वसूनां । योराया मानेता य इळानाम् सोमो यः सुक्षितीनाम्	७-५-१९
८	वर्धमाना ६।७।८	ईशाना वार्याणाम् । क्षयन्तीश्चर्षणीनाम् अपोयाचामि भेषजम् ॥	७-६-५

१ टीप:—जेथें मंत्राच्या चरणाचीं अक्षरें बरोबर येणार नाहींत तेथें "पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरी भावान् व्यूहेत्" ही परिभाषा. परिभाषार्थ—चरणपूर्ण होण्याकरितां क्षैप्र, संयोग व एकाक्षरी भाव यांची फोड करावी. क्षैप्र. = इ उ या स्वरापुढे विजातीय स्वर येऊन जो य् व् होतो त्यास क्षैप्र म्हणतात (इकोयणाचि) उ. श्रुष्टी + अग्ने श्रुष्टयाग्ने । संयोग. = जोडाक्षर (हलोनन्तराः संयोगः). एकाक्षरीभाव. = असाविरेकाक्षरभावः पूर्वद्वेअक्षरे अनेकनैकमक्षरां क्रियते उ. दिवस्पृथिव्याः ।

९	प्रतिष्ठा ८।७।६	आपः पृणीतभेषजम्। वरूथं तन्वे३ मम। ज्योक्च सूर्यं दृशे॥	७-६-५
१०	ह्रसीयसी ६।६।७	प्रेष्ठं मुप्रियाणाम्। स्तुह्यां सावातिथिम् अग्निं रथानां यमम्	६-७-१४

२ उष्णिक् छंदोभेदास्तन्नामानि चोदाहरणमंत्राश्च

	छंदोनाम चरणाक्षराणि	उदाहरणमंत्राः	स्थानम् अष्ट. अ. व.
१	उष्णिक् ८।८।१२	यइंद्र सोम पातमः। मदः शविष्ठचेतति। येनाहं सिन्य१त्रिणं तमीमहे॥	६-१-१
२	पुरउष्णिक् १२-८-८	युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गाथया। उरौरथ उरुयुगे इंद्रवाहा वचोयुजा॥	६-७-२
३	ककुप् ८-१२-८	शर्धं शर्धं व एषां। व्रातं-व्रातं गणं-गणं सुशस्तिभिः अनुक्रामेम धीतिभिः	४-३-१३
४	ककुम्न्यंकुशिरा ११।१२।४	ददीरेक्णस्तन्वेददिर्वसु। ददिर्वाजेषु पुरुहूत वाजिनम्। नूनमथ।	६-४-३

५	तनुशिरा ११-११-६	प्रयाघोषे भृगवाणे न शोभे। ययावाचा यजति बज्रियोवां। प्रैत्रयुर्न विद्वान् ॥	१-८-२२
६	पिपीलिकमध्या ११-६-११	हरी यस्य सुयुजा विव्रतावेः। अर्वन्तानुशेपां। उभारजीन केशिना पतिर्दन् ॥	८-५-२६
७	अनुष्टुप्गर्भा ५-८-८-८	पितुंनुस्तोषं। महोधर्माणं तविषीं। यस्यत्रितो व्योजसा। वृत्रंविपर्वं मर्दयत् ॥	२-५-६
८	उष्णिगेव केवला ७-७-७-७	मंसीमहित्वावयं। अस्माकं देवपूषन्। मतीनांच साधनम्। विप्राणां चाधवम् ॥	७-७-१३

३ अनुष्टुप् छंदोभेदास्तन्नामानि उदाहरणमंत्राश्च

	छंदोनाम चरणाक्षराणि	उदाहरणमंत्राः	स्थानम् अष्ट. अ. व.
१	अनुष्टुप् ८-८-८-८	अग्न ओजिष्ठमाभर। द्युम्नमस्मभ्यं मधिग्रो। प्रनोराया परीणसा। रत्सिवाजाय पन्थाम् ॥	४-१-२
२	महापदपंक्तिः ५।५।५।५।५	तवस्वादिष्ठा। अग्नेसंदृष्टिः। इदाचिदुन्हः। इदाचिदक्तोः। श्रियेरुक्मोन ॥ रोचत उपाके ॥	३-५-१०
३	कृतिः १२।१२।८	माकस्मै धातमभ्यं मित्रिणेनोमा। अंकुत्रानो गृहेभ्यो धेनवोगुः। स्तनाभुजो आशंश्वीः ॥	१-८-२३

४	पिपीलिकमध्या १२।८।१२	पर्युषु प्रधन्वं वाजसातये । परिवृत्राणिसक्षाणिः । द्विषस्तरध्याऋणयान ईयसे ॥	७–५–२२
५	काविराट् ९।१२।९	ताविद्वांसा हवामहेवां । तानो विद्वांसा मन्मवोचे तमद्य । प्रार्चद्दयमानो युवाकुः ॥	१–८–२२
६	नष्टरूपी ९।१०।१३	विपृच्छामि पाक्या३न देवान्। वषट्कृतस्याद्भुतस्य दस्रा । पातंच सह्यसो युवंच रभ्यसोनः ॥	१–८–२२
७	विराट् १०।१०।१०	प्रेद्धो अग्ने दीदीहि पुरः । नोर्जस्त्रया सुम्यौं यविष्ठ । त्वांशश्वंत उपयन्ति वाजाः ॥	५–१–२३
८	विराट् ११।११।११	अग्निंनरो दीधितिभि ररण्योः । हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् । दूरेदृशं गृहपति मथर्युं ॥	५–१–२३

४ बृहतीछंदोभेदास्तन्नामानि उदाहरणमंत्राश्च

	छंदोनाम चरणाक्षराणिच	उदाहरणमंत्राः	स्थानम् अष्ट. अ. व.
१	बृहती ८।८।१२।८	माचिंद॒न्य द्विशंसत । सखा॑यो मारिषण्यत । इंद्र॒मित्स्तो॑ता वृष॑णं॒ सचा॑सुते । मुहु॑रु॒क्थाच शंसत ॥	५–७–१०
२	पुरस्तांत्बृहती १२।८।८।८	म॒होयःस्पति॒ः शव॑सो॒ अस॒ाम्या । म॒हो नृ॒म्णस्य॑तू॒तुनि॒ः । भ॒र्ता वज्र॑स्य घृ॒ष्णोः पि॒तापु॒त्रमि॑व प्रि॒यम् ॥	७–७–६
३	न्यंकुसारिणी उरोबृहती स्कंधोग्रीवीवा ८।१२।८।८	ई॒जा॒न मिद्यौर्गू॒र्तवि॑सुः । ई॒जा॒नं भूमि॑ र॒भिप्र॑भू॒षणि॑ ॥ ई॒जा॒नं दे॒वाव॒श्विनौ॑ । अ॒भि सु॒म्नै र॑वर्धताम्	८–७–२०
४	उपरिष्टाद्बृहती ८।८।८।१२	ये पा॒तय॑न्ते अज्म॑भिः । गिरी॒णां स्नुभि॑रेषां । य॒ज्ञं मंहि॒ष्वणी॑नाम् सु॒म्नं तु॑वि॒ष्वणी॑नां प्राध्व॒रे ॥	६–४–४
५	विष्टारबृहती ८।१०।१०।८	यु॒वं ह्यास्तं॑ म॒होरन् । यु॒वं वा॒य न्नि॒रत॑तं सतं ॥ तानो॑वसू सु॒गो॒पा स्यातम् । पा॒तं नो॒ वृका॑ दघा॒योः	१–८–२३

६	उर्ध्वबृहती १२।१२।१२	अध यदि मे पवमान रोदसी । इमाच विश्वा भुवनाभि मज्मना । यूथेन निःष्ठा वृषभो वितिष्ठसे ।	७–५–२३
७	पीपिलिकमध्या १३।८।१३	अभिवो वीर-मंधसो मदेषुगाय । गिरामहांविचेतसं इंद्र नामश्रुत्यं शाकिनं वचोयथा ॥	६–४–३
८	विषमपदा ९।८।११।८	सनितः सुसनितरुग्र । चित्रचेतिष्ठसूनृत । प्रासहा सम्राट् सहुरिं सहंतं भुज्युं वाजेषुपूर्व्यं ॥	६–४–४
९	बृहत्येव ९।९।९।९ इयंकेवला बृहती	तंत्वावयं पितो वचोभिः । गावो न हव्या सुषूदिमा । देवेभ्यस्त्वा सधमादम् । अस्मभ्यंत्वा सधमादम् ॥	२–५–७

५ पंक्तिछंदोभेदास्तदुदाहरणमंत्राश्च

१	पंक्तिः ८।८।८।८।८	अग्निं तं मन्ये यो वसुः । अस्तं यं यन्तिधेनवः । अस्तमर्वन्त आशवः अस्तं नित्यासो वाजिनः । इषं स्तोतृभ्य आभर ।	३–८–२२
२	विराट् १०-१०।१०।१०	विपिप्रो रहिमा यस्य दृह्ळाः । पुरो वज्रिञ्छवसा न दर्दः । सुदामन्तद्रेक्णो अप्रमृष्यं । ऋजिश्वने दात्रं दाशुषेदाः ॥	४–६–१०
३	सतोबृहती १२।८।१२।८	आयंनरः सुदानवो ददाशुषे दिवःकोशमच्युच्यवुः । विपर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु । धन्वना यंति वृष्टयः ॥	४–३–१२

४	विपरीताबृहती ८।१२।८।१२	य ऋष्वः श्रावयत्सखा । विश्वेत्सवेद जनिमा पुरुष्टुतः । तं विश्वे मानुषा युगा । इंद्रं हवन्ते तविषं यतस्रुचः ॥	६-४-३
५	प्रस्तारपंक्तिः १२।१२।८।८	तस्याः समुद्रा अधि विक्षरन्ति । तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः । ततः क्षरत्यक्षरं । तद्विश्वमुपजीवति ॥	२-३-२२
६	आस्तारपंक्तिः ८।८।१२।१२	अग्निं न स्ववृक्तिभिः । होतारं त्वा वृणीमहे । यज्ञाय स्तीर्णे बर्हिषे विवोमदे । शीरं पावक शोचिषं विवक्षसे ॥	७-७-४
७	संस्तारपंक्तिः १२।८।८।१२	षष्टिं सहस्राश्व्यस्या युतासनं । उष्ट्रानां विंशतिं शता । दशश्यावीनां शता । दशत्र्यरुषीणां दशगवां सहस्रा ॥	६-४-५
८	विष्टारपंक्तिः ८।१२।१२।८	अतीयाम निदस्तिरः । स्वस्तिभिर्हित्वावद्य मरातीः । वृष्ट्वीशंयो राप उस्रिभेषजं । स्याम मरुतः सह ॥	४-३-१३

६ त्रिष्टुप् छंदोभेदास्तन्नामानिउदाहरणमंत्राश्च

उदाहरणमंत्राः

१	त्रिष्टुप् ११- ११-११-११	कस्यनूनं कतमस्या मृतानाम् । मनामहे चारु देवस्य नाम ॥ कोनोमह्या अदितये पुनर्दात् । पितरंच दृशेयं मातरंच ॥	१-२-१३

२	जागत ११।- १२।११।१२	यूपव्रस्का उतये यूपवाहाः । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ॥ येचार्वते पचनं संभरंति । उतो तेषामभिमूर्ति र्न इन्वतु ॥	२–३–८
३	त्रिष्टुप् ११।- ११।१२।१२	ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं । यईमाहुः सुरभिर्निर्हर्‍ रेति । ये चार्वतो मांसभिक्षा-मुपासते । उतोतेषामभिमूर्ति र्न इन्वतु	२–३–९
४	अभिसारिणी १० १०।१२।१२	यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः । पुरू सहस्रा शिवा जघान ॥ तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि । पितेवयस्तविषीं वावृधे शवः ॥	७–७–९
५	विराट्स्थाना १० १०।९।११	श्रुधीहव मिंद्र मारिषण्यः । स्यामते दावने वसूनां । इमाहित्वा मूर्जो वर्धयन्ति । वसुयवः सिंधवोनक्षरन्तः ॥	२–६–३
६	विराट्स्थाना ९।९।१०।११	स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्तिनं पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्तिनस्ताक्ष्यों अरिष्टनेमिः । स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु ॥	१–६–१६
७	विराट्रूपा ११- ११।११।८	श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेम । उत श्रुतं सदने विश्वतःसीं ॥ श्रोतुनः श्रोतुरांतिः सुश्रोतुः । सुक्षेत्रा सिंधुरद्भिः ॥	२–१–२
८	ज्योतिष्मती १२- १२।१२।८	अग्निनेंद्रेण वरुणेन विष्णुना । आदित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा सजोषसा उषसा सूर्येण च । सोमं पिबतमश्विना ॥	६–३–१४

९	ज्योतिः ८-	ताभिरायातं वृषणा । उपमेहवं विश्वप्सुं विश्ववार्यम्	
	१२।१२।१२	इषा मंहिष्ठा पुरुभूतमानरा । याभिःक्रिविं वावृधुस्ताभिरागतम् ।	६–२–७
१०	महाबृहती	नवानां नवतीनाम् । विषस्य रोपुषीणां । सर्वासामग्रभं नामं ।	
	८।८।८।८।१२	आरे अस्य योजनं । हरिष्ठा मधुत्वा मधुला चकार ॥	२–५–१६
११	यवमध्या	संमातपंत्यभितः । सपत्नीरिवपर्शवः निबांधते	
	८।८।१२।८	अमतिर्नग्नाताजसुः । वेर्न वेवीयते मतिः ॥	७–८–१
१२	पंत्स्युत्तरा १०-	एवेंद्राग्निभ्यामहा विहव्यं । शूष्यं घृतं न पूतमद्रिभिः ।	
	१०।८।८।८	तासूरिषु श्रवोबृहत् । रयिं गृणत्सु दिधृतं । इषं गृणत्सु दिधृतं॥	४–४–३२

७ जगतीछंदोभेदास्तन्नामानि उदाहरणमंत्राश्च

	विराटपूर्वा वा	उदाहरणमंत्राः	
१	जगती १२-	प्रदेवमच्छा मधुमन्त इंदवः । असिष्यदन्त गाव आनधेनवः	
	१२।१२।१२	बर्हिषदो वचनावन्तऊधभिः। परिस्तुतमुस्त्रियानिर्णिजंधिरे ॥	७–२–१९
२	महासतोबृहती१२	आयः पप्रौ रोदसी भानुनाउभे । धूमेनधावतेदिवि ।	
	८।१२।८।८	स्तिरस्तमो ददृश उर्म्यास्वा । श्यावास्वरुषोवृषा । आश्यावाअरू०	४–८–२

३	महापंक्तिः ८।८	इयत्ति का शकुंतिका । सकाजंघासते विषं । सोचिन्नुनमराति ।	
	७।६।१०।९	नोवयंमराम । आरेअस्य योजनं हरिष्ठाः। मधुत्वा मधुलाचकार ।	२–५–१६
४	महापंक्तिः ८।	तदन्नाय तदपसे । तंभागमुपसेदुषे । त्रितायच द्वितायच ।	
	८।८।८।८।८	उषो दुष्वप्न्यं वह । नेहसो वउतयः । सुउतयो वउतयः ॥	६–४–१०

८ अथ प्रगाथभेदास्तन्नामानि तदुदाहरणमंत्राश्च

प्रगाथभेदो चरणाक्षराणि	उदाहरणमंत्राः
बार्हत प्रगाथः बृहती	अयं वां मधुमत्तमः । सुतः सोमऋतावृधा ॥
८।८।१२।८ (३६)	तमश्विना पिबतं तिरोअह्न्यं रथेना । धत्तंरत्नानि दाशुषे ॥ १
सतोबृहती १२।८।१२।८(४०)	त्रिवधुरेण त्रिवृता सुपेशसार थेनायातमश्विना ।
(७६)	कण्ववासोवांब्रह्म कृण्वन्त्यध्वरे।तेषां सुशृणुतं हवं॥२अ.अ.व.१-४-१
काकुभ प्रगाथः	आसखायः सबर्दुघां । धेनुमजध्वयुपनव्यसावचः
ककुप् ८।१२।८ (२८)	सृजध्व मनपस्फुरां ॥ १
सतोबृहती १२+८।१२।८ (४०)	या शर्धाय मारुताय स्वभानवे । श्रवोमृत्युधुक्षत ।
(६८)	या मृळीके मरुतां तुराणां या । सुम्नैरेवया वरी॥२ अ.अ.व.४–८–३

महाबार्हत प्रगाथः महाबृहती ८।८।८।८।१२ (४४) महासतोबृहती १२।८।१२।८(४८) (९२)	बृहद्भिरग्ने आर्चिर्भिः शुक्रेण देव शोचिषा । भरद्वाजेसमिधानः । यविष्ठय रेवन्नः शुक्र । दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि॥ १ विश्वासां गृहपतिं विशामसि । त्वमग्नेमानुषीणां । शतं पूर्भि यविष्ठपाह्यंहसः। समेद्धारं शतंहिमाः । स्तोतृभ्यो येचददति॥ २ अ.४ अ.८ व.२
विपरीतोत्तर प्रगाथः बृहती ८।८।१२।८ (३६) विपरीता ८।१२।८।१२ (४०) (७६)	नहिंतैशूर राधसः । अन्तं विंदामिसत्रा । दशस्यानो मघवन्नूचि- दद्रिवः ।धियोवाजेभिराविथ ॥ १ य ऋष्वः श्रावयत्सखा । विश्वेत्सवेद जनिमा पुरुष्टुतः । तं विश्वे मानुषायुगा । इन्द्रं हवन्ते तविषं यतस्रुचः ॥२ अ.अ.व.६—४—३
अनुष्टुप्मुखाः प्रगाथाः (गायत्र्यौ) ८।८।८।८ (३२) ८।८।८ (२४) ८।८।८ (२४) (८०)	आत्वारथं यथोतये । सुम्नायवर्तयामासि । तुविकूर्मिं मृतीषहं । इंन्द्रशाविष्ठसत्पंते ॥ १ तुविंशुष्म तुविंक्रतो । शचीवो विश्वया मते । आपप्राथ महित्वना ॥ २ यस्यंते महिनामहः । परिज्मायन्तमीयतुः । हस्तावज्रंहिरण्ययं ॥ ३ ॥ अ. अ. व. ६—५—१

अथ ऋग्वेद इत्यादि तृचाहि त्रिष्टुवन्तकम् ।
इदंशास्त्रमधीयानः प्रणवार्थात्मतामियात् ॥ १
अनवसान सूक्तानिः—वसूहृये, निवर्तध्वं त्वामग्ने त्वंह्यतृस्यच
अवसानात्प्रनष्टाः स्युर्विस्मृताः शाकलादयः ॥ १
सूक्तमध्येऽवसानोयो भ्रष्टवीर्यः सपापकृत् ।
गतासुर्मुनिहन्ता च रौरवं नरकं व्रजेत् ॥ २*

अर्थ—वसूरुद्रा, हयेजाये, त्वामग्ने, त्वहि, ऋतस्यगोपा ह्या सूक्तावर अवसान घेतल्यामुळें शाकलादि ऋषि विस्मरणशील होऊन नष्ट झाले. जो ह्या सूक्तामध्यें अवसान घेतो तो भ्रष्टवीर्य आयुर्हिन मुनिहन्ता होऊन रौरव नरकांत जातो.

९ अतिजगत्यादि सप्तवर्गे पादविशेषा अनुक्रमण्यंतरोक्ताः सोदाहरणा लिख्यन्ते

	छंदोनाम पादाक्षराणिच	उदाहरणमंत्राः	अ. अ. व.
	अतिजगती १३		
१	१३।१३।१३ (५२)	तमिंद्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं । सत्रादधान मप्रतिष्कुतं शवांसि मंहिष्ठो गीर्भि राच यज्ञियो ववर्तत् । रायेनो विश्वासुपथांकृणोतुवज्री ॥	६–६–३८
	यव्दा. १२।१२ १२।८।८ (५२)	यव्दा. प्रवोमहेतमयो यन्तु विष्णवे । मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् । प्रशर्धाय प्रयंज्यवेसुखादये । तवसेभंद दिष्टये । धुनिव्रताय शवसे ॥	४–४–३३
२	शक्करी८।८।८ ८।८।८।८ (५६)	प्रोष्वस्मै पुरोरथं । इंद्रायशुषमर्चत । अभीकेचिदुलोककृत् संगे समत्सु वृत्रहा अस्माकं बोधिचोदिता । नभंतामन्यकेषां ७ज्याका अधिधन्वसु ॥	८–७–२१
३	अतिशक्करी १६ १६।१२।८ (५२)	अधत्विषीमां अभ्योजसा क्रिविंयुधाभवत् । आरोदसी अपृणदस्य मज्मना प्रवावृधे । अधत्तान्य जठरे प्रेमरिच्यत । सैनं सश्चद्देवोदेवं । सत्य मिंद्रं सत्य इंदुः ॥	२–६–२८

४	अष्टि. १६।१६	त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मः । तृपत्सोममपिबद्विष्णुना	
	१६।१६	सुतं यथा वशत् । संईं ममाद महिकर्म कर्तवे महामुरुं ।	
	(६४)	सैनं सश्चद्देवोदेवं । सत्यमिंद्रं सत्यइन्दुः ॥	२–६–२८
५	अत्यष्टिः	अग्निंहोतारं मन्ये दास्वन्तं । वसुं सूनुं सहसो जातवेदसम् ।	
	१२।१२।८।८	विप्रं न जातवेदसम् । यउर्ध्वया स्वध्वरः । देवोदेवाच्या कृपा ॥	
	८।१२।८	घृतस्य विभ्राष्टि मनु । वष्टि शोचिषा । आजुव्हानस्य सर्पिषः २।१।१२	
	(६८)	यव्दा । अयारूचा हरिण्या पुनानो विश्वा । द्वेषांसि तरति	
		स्त्रयुग्वभिः । सूरोनस्त्रयुग्वभिः । धारासुतस्य रोचते पुनानो	
		अरुषो हरिः । विश्वायद्रूपा परियात्यृक्वभिः । सप्तास्येभिर्ऋक्वभिः॥	७–५–२४
	धृतिः १२।१२	अवर्मह इन्द्रदादृहि श्रुधीनः शुशोचहिद्यौः क्षानभीषा अद्रिवः	
६	८।८।८।१६।८	घृणान्नभीषाँ अद्रिवः । श्रुष्मिन्तमोहिशुष्मिभिः । वधैरुग्रेभिरीयसे !	
	(७२)		२–१–२२
	अतिधृतिः	अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूरसत्वभिः त्रिः सप्तैः शूर सत्वभिः ॥	
७	१२।१६।८।८	साहे शर्धान मारुत तुविष्वाणः अप्नस्वती षुर्वरा स्त्रिष्टानिरातंनस्त्रिष्टनिः	
	८।१६।८	आदिद्व्यान्यादृदिः । यज्ञस्य केतु रर्हणा । अधस्मास्य हर्षतः ।	
	(७६)	हृषीवनो विश्वेजुषन्तुपन्थाम् । नरः शुभेन पंथाम् ॥ उक्तछंदे-	२–१–१३

र्विना छदोमंजर्यां अधोलिखितानि छंदांस्युक्तानि ।
तेशां कति अक्षराणि सन्ति तान्यपिलिखितानि परंतेशं उदाहरणानि न लिखितानिरति कृत्वा मयातेशं नामानि अक्षरसंख्याच केवलम् अग्रे-प्रदर्शितां कृतिः (८०) प्रकृतिः (८४) आकृतिः (८८) विकृतिः (९२) सविकृतिः (९६) अभिकृतिः (१००) उत्कृतिः (१०४) इतिगायत्र्यादि छंदांसि ॥

१० परिभाषोक्त अतिशक्करो छंदोदाहरणम्

पादाक्षराणि १६।१६।१२।८।८ (६०)
साकं जातः क्रतुंना साकं मोजंसा ववक्षिथ ॥
साकं वृद्धो वीर्यैः सासहिर्मृधो विचर्षणिः ॥
दाता राधः स्तुवते काम्यं वसुं
सैनै सश्चद्देवो देवं
सत्य मिंद्रं सत्य इन्दुंः ॥ २–६–२८ ॥

धरोमुन्यष्टभूशाके विरोधिनामवत्सरे । राधेसिने वसुतिथौ सार्पभेभृगुवासरे ॥ १ ॥ चरणव्यूह भाष्यस्य स्पष्टं भाषान्तरं ततः । मालादि विकृतीनां च व्यक्तं विवरणं परम् ॥ २ ॥ यज्ञेनयज्ञ मंत्रस्य जटाद्या विकृतीस्तथा । जटावल्युक्तमार्गेण लिखितं तद्विदांमुदे ॥ ३ ॥ दासंभट्टेन च मया श्रीराजेश्वरसूनुना ।

१० प्रथमभागे प्रथमं परिशिष्टम् ॥१॥

(ऋक्संहितायां अनुवाकस्थसूक्तसंख्या निदर्शक कारिकाः)

मधुच्छंदप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्हि तपोबलात् ।
दृष्टानामनुवाकानां सूक्तान्वक्ष्यामि तद्गतान् ॥ १ ॥
अग्निमीळे त्रिसूक्तस्तु सुरूपैंद्रं चतुष्ककम् ।
अग्निंसोमानामित्येतौ षट्कौ कस्येति सप्तकः ॥ २ ॥
अग्ने विवस्वदभित्यं नूचित्ते सप्तकास्त्रयः ।
त्वमग्ने पञ्चकं विद्यात्प्रवोयह्वमथाष्टकम् ॥ ३ ॥
पश्वाननवकं विद्यादुपैकादशकं तथा ।
प्रयेशुभन्ते नवकमिमं द्वादशकं विदुः ॥ ४ ॥
इंद्रं मित्रं दशैवाथ नासत्याभ्यां तु पञ्चकम् ।
कादित्थाषट् सप्तकंचाग्नि तथात्वाजुवश्वषट् ॥ ५ ॥
वेदिषदे सप्तदशाबोध्याग्निस्त्वष्टसूक्तकः ।
कयात्रिपंचसूक्तस्तु युवोर्द्वादशकं विदुः ॥ ६ ॥
त्वं यो गणानामातेपित्रिरेकादशापरोदश ।
सोमस्यमा द्वादश च प्रवो सप्तदशेति च ॥ ७ ॥
इच्छंति नवकं विद्यादिंद्रं मतित्रिपचकं ।
इमंमहेति नवकं प्रोक्तश्चैव मनीषिभिः ॥ ८ ॥
त्वां ह्यग्ने दशभद्रं यन्नस्त्वेकादशकावुभौ ।
त्रयोदश प्रऋभुभ्यश्चाग्नं पिबा त्रयोदश ॥ ९ ॥
चतुर्दश ह्यबोध्यग्निरष्टादश प्रवेधसे ।
महिमहे द्वादशको विदादिवस्तथैव च ॥ १० ॥
आरुद्रासः षोळशवै यदद्यास्त्रिपंचकः ।

त्वं ह्यग्ने पंचदश च त्वमग्नेह्यष्ट सूक्तकः ॥ ११ ॥
वृषामदो विंशतिश्च सूक्तषट्कश्च योरयि ।
त्रयोदश हुवेवश्च चतुर्दश स्तुषनरा ॥ १२ ॥
अग्नि नरः सप्तदश त्वेह्यच्चैव षोळश ।
द्वाविंशतिः प्रयुक्ता वै कंइव्यक्ता त्रिपंचकम् ॥ १३ ॥
ऊर्नाविंशत्यपस्वसुः पंचदश प्रवीरया ।
माचिदन्यत्पंचसूक्तः महाँ इन्द्रेति सप्त च ॥ १४ ॥
इंद्रः सुतेष्वष्टसूक्तः वयमुत्वा द्विपंचकः ।
यो यजाति द्वादशेमे विप्रस्य रसंसूक्तकः ॥ १५ ॥
अग्न आयाहि दश च यो राजा रुद्रसूक्तकः ।
त्रयोदशातूनंइंद्र गोर्धयति द्विपंचकः ॥ १६ ॥
स्वादिष्ठया त्र्यष्टसूक्तः पवस्वषट्कांत्रिंशकः ।
अयावीतिसप्तप्रदेवमष्टादशसूक्तकः ॥ १७ ॥
एकादश प्रतेचैवास्यप्रेषा सप्तसूक्तकः ।
सखाय एकादशवै प्रोक्ता नवम मंडले ॥ १८ ॥
अग्नेबृहन् षोळशवै त्वष्टाचैवं त्रयोदश ।
त्रयोदश प्रदेवत्राच्छामेऽष्टादशसंख्यकः ॥ १९ ॥
इदमित्थाष्टसूक्तश्च भद्रा अग्नेश्चषोळश ।
सत्येनोत्तभिता षट्कः संजागृ नववै तथा ॥ २० ॥
त्रयोदश त्विद्रदृत्था तमस्येतिच्च षोळश ।
त्रयोविंशति नासदासीच्छासेत्था विंशतिद्वयं ॥ २१ ॥

मंडलेषु सूक्तानुवाकसंख्यानिदर्शककारिकाः

एकाधिकांस्यान्नवतिः शतं च वदन्ति वै मंडले मादितो यत् ।
चत्वारिंशत्त्रीणि चाहुर्द्वितीयं सूक्तानि द्विषष्टिं तृतीयमाहुः ॥ १ ॥
अष्ट पंचाशदपि यच्चतुर्थं सप्ताधिकांशीति रतः परं स्यात् ।
पंचाधिकां सप्ततिरुत्तरंतु चत्वारि वाशिष्ठमथो शतं च ॥ २ ॥

द्वेचैव सूक्ते नवतिं च विद्यादथाष्टमं वै नवमे शतं स्यात् ।
चतुर्दश त्वाँहुरथाधिकान्यप्याद्ये यदुक्तं दशमे तथैव ॥ ३ ॥
आद्ये चतुर्विंशतिरिहानुवाका अतः परं मंडलं यच्चतुष्कम् ।
द्वे पंचके त्रीणि षट्कानिचैव दशाष्टमं सप्तनवमं द्वादशान्त्यम् ॥ १ ॥
पंचाशीतिर्दाशतय्येऽनुवाका दृष्टा पुराणैर्ऋषिभिर्महात्माभिः ।
तान् पारायणे शाकले शैशिरीये वदन्ति शिष्टा न खिलेषु विप्राः
यस्ता नृग्विद्वेद चैवाप्यधीते स नाकपृष्ठं भजते ह शश्वत् ॥

टीका—आसां उपरिनिर्दिष्ट सूत्रकारिकाणां अग्रे लिखितकोष्टकमेव व्याख्याज्ञेया.

अर्थ—ह्या दिलेल्या सूत्रकारिकांची स्पष्ट व्याख्या म्हणजे पुढे

११ प्रथमभागे प्रथम परिशिष्टम् १

मंडलानुवाकतत्स्थ सूक्तप्रतीकानि (संख्याच)

सू. सं.	अनुवाक प्रतीकं	सू. सं.	अनुवाक प्रतीकं	सू. सं.	अनुवाक प्रतीकं
३	अग्निमिळे०	८	अबोध्यग्निः०	१३	प्रक्षभुम्यं०
४	सुरूपकृत्वं०	१५	कया शुभा०	१३	अग्रंपिबा०
४	एंद्र सानसिं०	१२	युवोरंजासि०	५८	चतुर्थमंडलम्
६	अग्निंदूत०	१९१	प्रथमेमंडलम्		अनुवाकाः ५
६	सोमानंस्वरणं०	सू. सं.	अनुवाकाः२४	१४	अबोध्याग्नि०
७	कस्यनूनं०	११	त्वमग्ने द्युभिः०	१८	प्रवेधसे०
५	त्वमग्ने प्रथमो०	११	योजातएव०	१२	महिमहे०
८	प्रवो यव्हं०	१०	गणानांत्वा०	१२	विदादिव०
७	अग्ने विवस्व०	१०	आतेपितरं०	१६	आरुद्रासः
७	अभित्यं मेषं०	४२	अनुवाकाः ५	१५	यद्द्यस्थः
७	नूचित्सहोजा०		द्वितीयमंडलम्	८७	पंचममंडलम्
९	पश्वानतायुं०	१२	सोमस्यमा०		अनुवाकः ६
११	उपप्रयन्तो०	१७	प्रवोदेवाय०	१५	त्वद्यंग्ने प्रथमः
९	प्रयेशुभवन्त०	१४	इच्छंतित्वा०	८	त्वमग्ने यज्ञानां
१२	इमंस्तोमं०	१५	इन्द्रंमति०	२०	वृषामदो.
१०	इन्द्रं मित्रं०	९	इमंमहे०	६	यो रयिवो०
५	नासत्याभ्यां०	६२	तृतीयमंडलम्	१३	हुवेवः
६	कादित्थानृः०	सूं. सं.	अनुवाकाः ५	१४	स्तुषेनरा.
७	अग्निंहोतरं०	१०	त्वांह्यग्ने०	७६	षष्ठ मंडलम्
६	अत्वाजुव:०	११	भद्रंत०		अनुवाक ६
१७	वेदिषदे०	११	यन्नइंद्र०	१७	अग्निंवरो

सू. सं.	अनुवाक प्रतीकं	सू. सं.	अनुवाक प्रतीकं	सू. सं.	अनुवाक प्रतीकं
१६	त्वेहयत्	११	सखाय आनि॰	५	अबोध्यग्निः
२२	प्रशुक्रा॰	११४	नवमंमडलम्		८७ । ६
१५	कई व्यक्तानरः		अनुवाक ७	६	त्वंह्यग्ने प्रथमः
१९	अपस्वसुः॰	१६	अग्नेबृहन्॰		७५ । ६
१५	प्रवीरया॰	१३	त्वष्टादुहित्रे॰	७	अग्निंनरो
१०४	सप्तम मंडलम्	१३	प्रदेवत्रा		१०४ । ६
	अनुवाक॰ ६	१८	अच्छामइंद्रं॰	८	माचिदन्यत्
५	माचिदन्यत्॰	८	इदामित्थारौद्रं॰		९२ । १०
७	महाँइन्द्र॰	१६	भद्राअग्ने॰	९	स्वादिष्ठया
८	इंद्रः सुतेषु	६	सत्येनोत्तभिता		११४ । ७
१०	वयमुत्वा॰	९	संजागृवद्भिः	१०	अग्नेबृहन्
१२	योयजाति	१३	इंद्र दृह्य॰		१९१ । १२
६	इमेविप्रस्य	१६	तमस्यद्यावा		मंडलानि
१०	अग्नआयाहि	२३	नासदासीत्		१०१७
११	योराजा॰	४०	शासइत्था॰		सूक्तसंख्या
१३	आतूनइंद्र॰	१९१	दशमसंडलम्		१०१७
१०	गौर्धयाति॰		अनुवाकः १२		अनुवाक संख्या
९२	अनुवाकाः १०		**मंडलप्रतीकम्**		८५
११	वालखिल्यम् सू.	१	अग्निमीळ		
१०३	अष्टममंडलम्		१९१।२४		
२४	स्वादिष्ठया॰	२	त्वमग्नेद्युभिः		
३६	पवस्वदक्षसाधनः		४३ । ४		
७	अयावीति॰	३	सोमस्यमा		
१८	प्रदेवमच्छा.		६५ । ५		
११	प्रतआशवः	४	त्वांह्यग्ने॰		
७	अस्यप्रेषाः		५८ । ८		

१२ ॥ अथऋग्वेदीयो बाष्कल संहिता क्रमः ॥

गौतमा दौशिजः कुत्सः परुच्छेपाद्दषेः परः । कुत्सा दीर्घमता ह्येते इत्येष बाष्कलक्रमः ॥१॥ अनुवाकानुक्रमणी

ऋषयः	प्रारंभः	अन्ताः	ऋषयः
(मधुच्छंदा वैश्वामित्रः)	आग्निमीळे० १।१।१—	श्रुष्टिमन्तम् १।९३।१२	(गौतमो राहूगणः)
(कक्षीवान् औशिजः)	नासं त्याभ्यां० १।२१६।१--	जुषध्वम् १। १३९ । ११	(परुच्छेपा दैवोदासिः)
(कुत्स आंगिरसः)	इमं स्तोमम० १।.९४। १—	उत द्यौः १। ११५ । ६	(कुत्स आंगिरसः)
(दीर्घतमा औचथ्य)	वेदिषदे प्रिय० १।१४०।१—	हरिश्रियम् ८। ५० । १०	(पुष्टिगुः काण्वः)
(भर्गः प्रागाथः)	अग्नआयाह्य० ८। ६०। १—	सोमस्यपीतये ८ । ९४ । १२	(बिन्दुरांगिरसः)
(श्रुष्टिगुः काण्वः)	यथामनौ सां० ८। ५१। १—	चनसनशे ८ । ५५ । ५	(कृशः काण्वः)
(तिरश्चिरांगिरसः)	आत्वागिरो० ८।०५। १—	विद्मनेकम् १०।८८।१८	(मूर्धन्वानांगिरसः)
(मैध्यः काण्वः)	एक एवाग्नि० ८। ५८ ।२—	सर्वम् ८ । ५८ २	(मेध्यः काण्वः)
(,, ,,)	यमृत्विजो ० ८। ५८। १—	संवित् ८ । ५८ । १	(,, ,,)
(मूर्धन्वानां गिरस)	यावन्मात्रमुषसो० १०।९८।१९	सुसहासति १०।१९१। ४	(संवनन आंगिरसः)
	संज्ञानमुशनो०—	चतुष्पदे (१५ ऋचःपरिशिष्टम्)	

इति ऋग्वेदीया बाष्कल संहिता

अनुवाक सूत्रम्

अग्निमीळे सुरूप कृत्नुमिंद्रसानसि मग्निंदूतं सोमानं स्वरंणं कस्यनूंना त्वमग्ने प्रथमः प्रवो यव्हमग्ने विवस्वदभित्यंमेषंनूचि त्सहोजाः पश्वानतायु सुपप्रयन्तः प्रयेशुभन्त इमं स्तोममिंद्रं मित्रं वरुणं नासत्याभ्यां कदित्थाग्निं- होतार मात्वा जुवो वेदिषदे बोध्यग्निः कया शुभा युवो रजांसि त्वमग्नेद्यु- भिर्यो जात एव गणा नांत्वा ते पितः सोस्यमा प्रवो देवाये च्छंतित्वेंद्रं मति रिमं महे त्वांह्यग्ने भद्रं ते य न्न इंद्रः प्रऋभुभ्योऽग्र पिबाबो ध्यग्निः प्रवेधसे महि महे विदादिव आरुद्रासो यदद्यस्थः त्वंह्यग्ने प्रथमस्त्वमग्न यज्ञानां वृषामदो बोरयिवो हुवेवः स्तुषेनराग्निंनरस्त्वेहयत्पशुक्रा कई व्यक्ता पस्वसुः प्रवी रया माचि दन्यन्महाँ इंद्र इद्रः सुतेषु वयमुत्वां यो यजातीमे विप्रस्याग्न आयाहि योराजा तूनं इंद्र गोर्धयति स्वादिष्ठया पवस्वदक्षसाधनो यावीति प्रदेवमच्छा प्रत आशवोऽस्यप्रेषा सखाय आनिषी दताग्रे बृहस्त्वष्टो दुहित्रे प्रदे वत्राच्छामइंद्रमिदमित्था भद्रा अग्नेः सत्येनोत्त भिता संजाग्रवाद्भि रिंद्र हद्य तमस्य द्यावा पृथिवी नासदासी च्छास इत्थे त्यनुवाकाः[१] पंचाशीति रेकरात्रमुपत्रसे त्रिरात्रं मंडले तत्पदं ब्रह्मलोकं संगच्छति ॥ १ ॥

अग्निमीळे वात आवातु षड् वर्गाग्नि नरोऽग्ने बृहन् पंचवर्गाः प्रकृतान्ययंस यस्याद्यन्तेति द्वे विरुपे निहोताद्यन्ताः पशुरिति भुक्तं न पठेत् ॥

टीपः— तृच, षळृच, सत्पर्च वर्ग यांची संख्या कारिकेप्रमाणें संज्ञानसूक्ताचे वर्ग धरूनही येत नाहीं. वैदिकांनीं शोध करावा.

१ अर्थः— अनुवाकांची प्रतीकें वरील सूत्रांत दिलीं आहेत. त्याचा खुलासा पुढील कोष्टकानें होईलच. एकंदर अनुवाद ८५ आहेत. अग्निमीळे व वात आवा तु क्रमानें सहा सहा वर्ग अग्नेबृहन् ५ वर्ग प्रकृता व अयंस या अध्यायाचे क्रमाने पहिले व शेवटचे दोन वर्ग तसेंच द्वे विरुपे निहोता यांचे आद्यन्त ३ वर्ग यांनां " पशु " अशी वैदिक संज्ञा आहें. (भोजनानंतर हे वर्ग म्हणू नयेत.)

१ ऋग्वेद प्रथमाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादिसंख्यकवर्गाणां अंकसूचिस्तथा ऋक्संख्याच

प्रथम भागे प्रथमं पारिशिष्टम्

अध्यायः	तृच वर्गाः	चतु ऋच	पंचर्च वर्गाः	षळृच	सतर्च	अष्टर्च	संकलनम् ऋक्-वर्ग-ऋक् संख्या
अग्निमीळे १	०	२।४ ३१ ३३ ३५ ३७	१।३।७।८।९।१०।११।१२।१३ १४।१५।१६।१७।१८।३०।३२ ३४।३६	५।६ १९।२० २२।२३ २४।२५ २६।२७ २८।२९	०	२१	४ × ६ = २४ ५ × १८ = ९० ६ × १२ = ७२ ८ × १ = ८
योगः	०	६	१८	१२	०	१	व. ३७ १९४
अयंदैवा० २	२ ३४ ३५	१२ २६	१।४।५।६।८।९।१०।११।१३ १४।१५।१६।१७।१८।२०।२१ २२।२३।२५।२८।२९।३०।३२ ३३।३४।३६।३७।३८	३ ७ १९	२७ ३१	०	३ × ३ = ९ ४ × २ = ८ ५ × २८ = १४० ६ × ३ = १८ ७ × २ = १४
योगः	३	२	२८	३	२	०	व. ३८ १८९

एताया० ३	२१	२३ २७ ३०	१।२।३।७।८।९।१०।११।१२ १३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ २०।२२।२४।२५।२६।२८।२९ ३१।३२।३३।३४।३५	४ ५ ६	०	०	३ × १ = ३ ४ × ३ = १२ ५ × २८ = १४० ६ × ३ = १८
योगः	१	३	२८	३	०	०	व. ३५ १७३
अयंवा० ४	२०	६ २४	१।२।३।४।७।९।१०।११।१२ १३।१४।१५।१७।१९।२३।२६ २७।२८	५।१६ १८।२१ २२।२९	२५	८	३ × १ = ३ ४ × २ = ८ ५ × १८ = ९० ६ × ६ = ३६ ७ × १ = ७ ८ × १ = ८
योगः	१	२	१८	६	१	१	व. २९ १५२
प्रमन्महे ५	३	५ २२	१।२।४।६।७।८।९।१०।११ १२।१३।१५।१६।१७।१८।१९ २०।२१।२३।२४।२५।२६।२९ ३०	१४ २७ २८ ३१	०	०	३ × १ = ३ ४ × २ = ८ ५ × २४ = १२० ६ × ४ = २४
योगः	१	२	२४	४	०	०	व. ३१ क १५५ नैमित्तिकाद्विपदा $\frac{३०}{१८५}$

इंद्रोमदाय ६	२३ २७	२ १८	१|५|६|७|८|११|१२|१५ १६|१७|१९|२०|२१|२२|२४ २५|२६|३०|३१	३|४|९ १०|१३ १४|२८ २९|३२	०	०	३ × २ = ६ ४ × २ = ८ ५ × १९ = ९५ ६ × ९ = ५४
योगः	२	२	१९	९	०	०	व. ३२ १६३
द्वेविरूपे ७	६ १७ २५ २९	४ ११ १९ २३ ३१	१|३|८|९|१०|१३|१४|१६ १८|२०|२१|२२|२६|२८|३० ३२|३३|३४|३५|३६|३७	२ १२ १५	२४	५ २७	१ × १ = १ ३ × ४ = १२ ४ × ५ = २० ५ × २१ = १०५ ६ × ३ = १८ ७ × १ = ७ ८ × २ = १६
योगः	४	५	२१	३	१	२	व. ३७ १७९
	या	अध्यायांत	" जातवेदसे " हा एकर्च वर्ग	अधिक आहे			
इदंश्रेष्ठ ८	०	०	१|२|३|४|५|८|९|१०|११ १२|१३|१४|१५|१६|१७|१८ २०|२१|२२|२४|२५|२६	६|७ १९	२३	०	५ × २२ = ११० ६ × ३ = १८ ७ × १ = ७
योगः	०	०	२२	३	१	०	व. २६ १३५

अध्याय	१ ऋ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋ. सं.
१	×	×	×	६	१८	१२	×	१	×	३७	१९४
२	×	×	३	२	२८	२	२	×	×	३८	१८९
३	×	×	१	३	२८	३	×	×	×	३५	१७३
४	×	×	१	२	१८	६	१	१	×	२९	१५२
५	×	×	१	२	२४	४	×	×	×	३१	१५५ +३० = १८५
६	×	×	२	२	१९	९	×	×	×	३२	१६३
७	१	×	४	५	२१	३	१	१	×	३७	१७९
८	×	×	×	×	२२	३	१	१	×	२६	१३५
वर्ग	१	×	१२	२२	१७८	४३	५	४	×	२६५	१३४०+३०
ऋ	१	×	३६	८८	८९०	२५८	३५	३२	×	१३४०	=१३७०

(५–८ अध्याय ऋ. सं.: नैमित्तिकाद्विपदा)

२ ऋग्वेद–द्वितीयाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणा–मंकसूचि स्तथा वर्ग ऋक्संख्याच

अध्यायः	तृच वर्गाः	चतु ऋच	पंचर्च वर्गाः	षळृच	सप्तर्च	अष्टर्च	संकलनम् ऋक् वर्ग-ऋक् संख्या
१ प्रत्र:प्रांत	६	२५	१।२।३।४।५।७।८।१२।१४	१३।१७	१०	०	३ × ३ = ९
	९		१६।१८।१९।२४	२१।२३	११		४ × १ = ४
	१५				२०		५ × १३ = ६५
					२२		६ × ४ = २४
					२६		७ × ५ = ३५
योगः	३	१	१३	४	५	०	व. २६ १३७

सुषुमा २	१ ७ १९	२ २१ २३	३।५।६।८।१४।१५।१६।१७ १८।२०।२६	४।१० २४।२५ २७	११ १३ २२	९ १२	३ × ३ = ९ ४ × ३ = १२ ५ × ११ = ५५ ६ × ५ = ३० ७ × ३ = २१ ८ × २ = १६
योगः	३	३	११	५	३	२	व. २७ १४३
वसु ३	१३	६	२।३।४।५।७।८।९।११।१२ १४।१५।१६।१७।१८।१९।२० २१।२३।२४।२५।२६	१ २२ २३	१०	०	३ × १ = ३ ४ × १ = ४ ५ × २० = १०० ६ × ३ = १८ ७ × १ = ७
योगः	१	१	२०	३	१	०	व. २३ १३२
तन्तु ४	९ १२ १५ २८	२६	१।२।३।४।६।७।८।१०।१३ १४।१६।१७।२०।२१।२३।२४ २५।२७	५।११ १८।१९ २२।२९	०	०	३ × ४ = १२ ४ × १ = ४ ५ × १८ = ९० ६ × ६ = ३६
योगः	४	१	१८	६	०	०	व. २९ १४२

तावा ५	११ १३	२५	२।४।६।८।१०।१२।१४।१५ १७।१८।२०।२२।२४	१।३।५ ७।९।१६ १९।२३ २८।२९	०	२१ २६ २७	३ X २ = ६ ४ X १ = ४ ५ X १३ = ६५ ६ X १० = ६० ८ X ३ = २४
योगः	२	१	१३	१०	०	३	व. ३९ १५९
निहोता ६	१२	१८।२० २२।२४ २६।२८ ३२	३।४।५।७।८।९।१०।११।१५ १६।१७।१९।२१।२३।२५।२९ ३०।३१	१।२ ६।१३ १४।२७	०	०	३ X १ = ३ ४ X ७ = २८ ५ X १८ = ९० ६ X ६ = ३६
योगः	१	७	१८	६	०	०	व. ३२ क १५७
सेमा ७	०	५	१।२।४।६।७।९।१२।१६।१७ १८।२०।२१।२२।२३।२४	३ १० १३ २५	८ ११ १४	१५	४ X १ = ४ ५ X १६ = ८० ६ X ४ = २४ ७ X ३ = २१ ८ X १ = ८
योगः	०	१	१६	४	३	१	व. २५ १३७

मंदस्व ८	५ ११ १२	०	२।४।७।८।९।१३।१४।१५। १७।१८।१९।२०।२२।२४।२६				१।३।६ १०।२१ २३।२५ २७	०	१६	३ × ३ = ९ ५ × १५ = ७५ ६ × ८ = ४८ ८ × १ = ८	
योगः	३	०	१५				८	०	१	व. २७ १४०	
अध्याय	१ ऋ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋ. सं.
१	×	×	३	१	१४	४	५	×	×	२६	१३७
२	×	×	३	३	११	५	३	२	×	२७	१४३
३	×	×	१	१	२०	३	१	×	×	२६	१३२
४	×	×	४	१	१८	६	×	×	×	२९	१४२
५	×	×	२	१	१३	१०	×	३	×	२९	१५९
६	×	×	१	७	२८	६	×	×	×	३२	१५७
७	×	×	१	१६	४	३	१	×	×	२५	१३७
८	×	×	३	×	१५	८	×	१	×	२७	१४०
वर्ग	×	×	१७	१५	१२४	४६	१२	७	×	२२१	१७१४
ऋ	×	×	५१	६०	६२०	२७६	८४	५६	×	११४७	

३ ऋग्वेद–तृतीयाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणा–मंकसूचि स्तथा वर्ग ऋक्संख्याच

अध्यायः	तृच वर्गाः	चतु ऋच	पंचर्च वर्गाः	षळृच	सप्तर्च	अष्टर्च	संकलनम् ऋक् वर्ग-ऋक् संख्या
प्रयआस	०	६।८	१।३।५।६।७।९।११।१७।१८	२।४	१३	०	४× ५ = २०
१		१०	१९।२०।२१।२२।२४।२५।२६	१६	१४		५ × २१ = १०५
		१२	२८।२९।३०।३२।३३	३१	१५		६ × ५ = ३०
		२७		३४			७ × ३ = २१
योगः	०	५	२१	५	३	०	व. ३४ १७६
इच्छंति	१४	२६	१।२।३।५।६।७।९।१०।१२	१६।१८	४	०	३ × १ = ३
२			१३।१४।१५।१७।१९।२१।२३	२०	८		४ × १ = ४
			२४।२५	२२	११		५ × १७ = ८५
							६ × ४ = २४
							७ × ३ = २१
योगः	१	१	१७	४	३	०	व. २६ १३७

इंद्रत्वा ३	१८	२।४ ६।२३	१।३।५।८।९।१०।११।१२।१३ १३।१४।१५।१७।१९।२०।२१ २२।२४।२५।२६।२८।२९।३०	०	१६ २७ ३१	७	३ × १ = ३ ४ × ४ = १६ ५ × २२ = ११० ७ × ३ = २१ ८ × १ = ८
योगः	१	४	२२	०	३	१	व. ३१ १५८
नता ४	०	४ ६	३।५।९।१०।१२।१३।१४।१५ १६।१७।१८।१९।२०।२१।२३ २४।२५	२ २२	७ ८	१ ११	४ × २ = ८ ५ × १७ = ८५ ६ × २ = १२ ७ × २ = १४ ८ × २ = १६
योगः	०	२	१७	२	२	२	व. २५ १३५
वैश्वानरा ५	०	०	१।२।३।४।६।१३।१४।१५।१६ १७।१८।१९।२१।२२।२३।२५	५।७ ११।१२ २०।२४	०	८।९ १० २६	५ × १६ = ८० ६ × ६ = ३६ ८ × ४ = ३२
योगः	०	०	१६	६	०	४	व. २६ १४८

एवात्वा ६	१४	२३	१।३।५।७।९।११।१३।१६।१७ १८।१९।२०।२१।२२।२४।२५ २६।२७।२८	२।४।६ ८।१० १२।२९	१५	३०	३ X १ = ३ ४ X १ = ४ ५ X १९ = ९५ ६ X ७ = ४२ ७ X १ = ७ ८ X १ = ८
योगः	१	१	१९	७	१	१	व. ३० १५९
प्रऋमु ७	१०	६ ८ २३	१।३।५।७।९।११।१२।१४।१५ १७।१८।२४।२६	२।४ १३।१६ २५।२७	१९ २० २१ २२	०	३ X १ = ३ ४ X ३ = १२ ५ X १३ = ६५ ६ X ६ = ३६ ७ X ४ = २८
योगः	१	३	१३	६	४	०	व. २७ १४४
इदमुत्य ८	०	०	१।६।७।१०।१८।२०।२२।२३ २४।२५.	२।५।११ १२।१३ १४।१५ १६।१७ १९।२१	३।४ ८।२६	०	५ X १० = ५० ६ X ११ = ६६ ७ X ४ = २८ ८ X १ = ८
योगः	०	०	१०	११	४	१	व. २६ क १५२

अध्याय	१ ऋ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋ. सं.
१	×	×	×	५	२१	५	३	×	×	३४	१७६
२	×	×	१	१	१७	४	३	×	×	२६	१३७
३	×	×	१	४	२२	×	३	१	×	३१	१५८
४	×	×	×	२	१७	२	२	२	×	२५	१३५
५	×	×	×	×	१६	६	×	४	×	२६	१४८
६	×	×	१	१	१९	७	१	१	×	३०	१५९
७	×	×	१	३	१३	६	४	×	×	२७	१४४
८	×	×	×	×	१०	११	४	१	×	२६	१५२
वर्ग	×	×	४	१६	१३५	४१	२०	९	×	२२५	१२०९
ऋ	×	×	१२	६४	६७५	२४६	१४०	७२	×	१२०९	

४ ऋग्वेद–चतुर्थाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणा–मंकसूचिस्तथा वर्ग ऋक्संख्याच

अध्यायः	तृच वर्गाः	चतु ऋच	पंचर्च वर्गाः	षळृच	सप्तर्च	अष्टर्च	संकलनम् ऋक् वर्ग-ऋक् संख्या	
त्वामग्ने १	३१	१२।१३ १४।१५ १८।२०	७।८।९।१०।११।१७।१९।२३ २४।२५।२६।२७।२८।२९।३०	३।४ ५।६ २१।२२ ३२।३३	१ २	०	३ × १ = ३ ४ × ६ = २४ ५ × १५ = ७५ ६ × ८ = ४८ ७ × २ = १४	या अध्यायांत दोन ऋचेचा १६ वा वर्ग आहे.
योगः	१	६	१५	८	२	०	व. ३३ १६६	
महिमहि २	६	४ १२	१।२।३।५।८।९।१०।११।१३ १४।१५।१६।१७।१८।२०।२१ २३।२४।२५।२६	७ २७	२२	१९ २८	३ × १ = ३ ४ × २ = ८ ५ × २० = १०० ६ × २ = १२ ७ × १ = ७ ८ × २ = १६	
योगः	१	२	२०	२	१	२	व. २८ १४६	

प्रयुजती ३	२२	२० २९ ३१	२।३।४।५।६।७।८।९।११।१२ १४।१५।१६।१७।१८।१९।२१ २६।२७।२८।३०	१३	१ १०	२३ २४ २५	३ × १ = ३ ४ × ३ = १२ ५ × २१ = १०५ ६ × १ = ६ ७ × २ = १४ ८ × ३ = २४
योगः	१	३	२१	१	२	३	व. ३१ १६४
ऋतस्यगोपा ४	९।२९ ३१ १०	७।८ १६ २६ ३४ मं. १९	५।६।११।१२।१३।१४।१५ १७।१८।२०।२१।२२।२४।२५ २७।२८।३०।३३।३५	३।४ २३ ३२	१ २	३६	३ × ४ = १२ ४ × ६ = २४ ५ × १९ = ९५ ६ × ४ = २४ ७ × २ = १४ ८ × १ = ८
योगः	४	६	१९	४	२	१	व. ३६ क. १७७
त्वंहिक्षैत ५	४ ६ ३०	२०	१।३।५।१७।१८।१९।२१।२२ २३।२४।२५।२६।२७।२८।२९	२।१३ १४ १५ १६	१ २	०	३ × ३ = ९ ४ × १ = ४ ५ × १५ = ७५ ६ × ५ = ३० ७ × ६ = ४२
योगः	३	१	१५	५	६	०	व. ३० १६०

पिबा ६	२२ २४	२०	१|२|३|४|५|६|७|९|११|१३ १५|१६|१७|१८|१९|२१|२३	१४	१२	८ १० २५	३ × २ = ६ ४ × १ = ४ ५ × १७ = ८५ ६ × १ = ६ ७ × १ = ७ ८ × ३ = २४
योगः	२	१	१७	१	१	३	व. २५ १३२
इन्द्रवो ७	०	१४ १५ २० २९	२|३|४|५|६|७|८|९|१०|११ १२|१३|१६|१७|१८|१९|२१ २२|२३|२४|२५|२७|२८|३० ३१|३२|३३|३४	३५ १	०	२६	४ × ४ = १६ ५ × २८ = १४० ६ × २ = १२ ८ × १ = ८
योगः	०	४	२८	२	०	१	व. ३५ १७६
यज्ञायज्ञा ८	०	२४ ३२	१|२|५|६|७|८|९|१०|११ १२|१४|१५|१७|१८|१९|२० २५|२६|२७|२८|२९|३०|३१	३|४ १३|२१ २२|२३	१६	०	४ × २ = ८ ५ × २३ = ११५ ६ × ६ = ३६ ७ × १ = ७
योगः	०	२	२३	६	१	०	व. ३२ १६६

अध्याय	१ ऋ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋ. सं.	अनित्य द्वि.
१	×	१	१	६	१५	८	२	×	×	३३	१६६	२
२	×	×	१	२	२०	२	१	२	×	२८	१४६	
३	×	×	१	३	२१	१	२	३	×	३१	१६४	
४	×	×	४	६	१९	४	२	१	×	३६	१७७	
५	×	×	३	१	१५	५	६	×	×	३०	१६०	
६	×	×	२	१	१७	१	१	३	×	२५	१३२	
७	×	×	×	४	२८	२	×	१	×	३५	१७६	
८	×	×	×	२	२३	६	१	×	×	३२	१६६	
वर्ग	×	१	१२	२५	१५८	२९	१५	१०	×	२५०	१२८७ २	
ऋ	×	२	३६	१००	७९०	१७४	१०५	८०	×	१२८७	१२८९	

५ ऋग्वेद–पंचमाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणा–मंकसूचिस्तथा वर्ग ऋक्संख्याच

अध्यायः	तृच वर्गाः	चतु ऋच	पंचर्च वर्गाः	षळृच	सप्तर्च	अष्टर्च	संकलनम् ऋक् वर्ग-ऋक् संख्या
स्तुषेनरा १	१७	१८ २२ मं.	१।३।७।९।११।१६।१९।२० २१।२३।२४।२५।२६।२७	२।४ ५।६ ८।१० १२।१४ १५	०	१३	३ × १ = ३ ४ × २ = ८ ५ × १४ = ७० ६ × ९ = ५४ ८ × १ = ८
योगः	१	२	१४	९	०	१	व. २७ १४३
जुषस्व २	१५ १६ १७	८ २३	१।३।४।५।६।७।१३।१४।१८ १९।२०।२४।२५।२६।२७।२८ २९	२।१२ २१ २२ ३०	९ १० ११	०	३ × ३ = ९ ४ × २ = ८ ५ × १७ = ८५ ६ × ५ = ३० ७ × ३ = २१
योगः	३	२	१७	५	३	०	व. ३० १५३

उग्रो ३	०	६ २४	१।२।३।४।५।१०।११।१२।१३ १४।१७।१८।१९।२०।२२।२३ २५।२६।२७।२८।२९।३०	७।८ ९।१५ १६	२१	०	४ X २ = ८ ५ X २२ = ११० ६ X ५ = ३० ७ X १ = ७
योगः	०	२	२२	५	१	०	व. ३० १५५
प्रबल ४	४ १८ १९ २० २१	२।१२ १३।१४ १५।१६ १७	१।३।१०।११।२३।२४।२५ २६	९।२८ २९ ३०	६ ७ ८ २७	५ २२	३ X ५ = १५ ४ X ७ = २८ ५ X ८ = ४० ६ X ४ = २४ ७ X ४ = २८ ८ X २ = १६
योगः	५	७	८	४	४	२	व. ३० १५१
यदद्य ५	२७	११ १५	६।७।८।९।१०।१२।१३।१४ १९।२०।२५।२६	१।२ ४।५ १८।२१ २४	३ १७ २३	१६ २२	३ X १ = ३ ४ X २ = ८ ५ X १२ = ६० ६ X ७ = ४२ ७ X ३ = २१ ८ X २ = १६
योगः	१	२	१२	७	३	२	व. २७ १५०

प्रत्यु ६	१६	०	२।३।४।५।६।७।११।१४।१५ २१।२२	१।१७ १८ १९ २०	९।१० १२ १३ २३ २४ २५	८	३ × १ = ३ ५ × ११ = ५५ ६ × ५ = ३० ७ × ७ = ४९ ८ × १ = ८
योगः	१	०	११	५	७	१	व. २५ १४५
तिस्रो ७	२	१६ २९	३।४।५।६।७।८।९।१०।११ मं. १२।१३।१४।१५।१७।१८।१९ २०।२१।२२।२३।२५।२६।२७ २८।३०।३१।३२	१ ३३	२४	०	३ × १ = ३ ४ × २ = ८ ५ × २७ = १३५ ६ × २ = १२ ७ × १ = ७
योगः	१	२	२७	२	१	०	व. ३३ १६५
दूरा ८	२९	८	१।२।३।४।५।६।७।९।१०।११ १२।१३।१४।१५।१६।१८।१९ २०।२१।२२।२३।२५।२६।२७ २८।३०।३१।३२।३५।३६	२४ ३३ ३४	०	१७	३ × १ = ३ ४ × १ = ४ ५ × ३० = १५० ६ × ३ = १८ ८ × १ = ८
योगः	१	१	३०	३	०	१	व. ३६ १८३

अध्याय	१ ऋ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋ. सं.		अनित्य द्वि.
१	×	×	१	२	१४	९	×	१	×	२७	१४३		
२	×	×	३	२	१७	५	३	×	×	३०	१५३	+	३
३	×	×	×	२	२२	५	१	×	×	३०	१५५	+	,, १०
४	×	×	५	७	८	४	४	२	×	३०	१५१	+	५
५	×	×	१	२	१२	७	३०	२	×	२७	१५०		१८
६	×	×	१	×	११	५	७	१	×	२५	१४५		
७	×	×	१	२	२७	२	१	×	×	३३	१६५		
८	×	×	१	१	३०	३	×	१	×	३६	१८३		
वर्ग	×	×	१३	१८	१४१	४०	१९	७	×	२३८	१२४५+१८ =१२६३		
ऋ. सं	×	×	३९	७२	७०५	२४०	१३३	५६	×	१२४५			

६ ऋग्वेद–षष्ठाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणामंकसूचिस्तथा वर्गऋक्संख्याच

अध्यायः	तृच वर्गाः	चतु ऋत्व	पंचर्च वर्गाः	षळृच	सप्तर्च	अष्टर्च	संकलनम् ऋक् वर्ग-ऋक् संख्या	
यइंद्र १	१३ १९	०	१।२।३।४।५।७।८।९।१०।११ १२।१४।१५।१६।१७।१८।२२ २३।२४।२५।२६।२७।२९।३० ३१।३२।३३।३४।३६।३७।३८ ३९	२० ४१ ४०	२८ ३५	६	३ × २ = ६ ५ × ३२ = १६० ६ × ३ = १८ ७ × २ = १४ ८ × १ = ८	
ोगः	२	०	३२	३	२	१	व. ४० २०६	
मुत्वा २	४ ८	२५ ३७	१।२।३।५।६।७।९।१०।११ १२।१३।१४।१५।१६।१७।१८ १९।२०।२१।२२।२३।२४ २६।२७।२८।२९।३०।३१ ३२।३५।३६।३८।३९	३३ ३४	०	४०	३ × २ = ६ ४ × २ = ८ ५ × ३३ = १६५ ६ × २ = १२ ८ × १ = ८	
ाः	२	२	३३	२	०	१	व. ४० १९९	+५ अनित्य द्विपदा

प्रकृता ३	३५	१० २१	१|२|३|४|५|६|७|८|९|११ १२|२२|२३|२६|२७|२९|३० ३१|३२|३३|३४|३६|३७|३८ ३९|४०|४१|४२|४३|४४|४५ ४६|४७|४८	१४|१५ १६|१७ २०|२४ २५|२८	१८ १९ ४९	१३	३ × १ = ३ ४ × २ = ८ ५ × ३४ = १७० ६ × ८ = ४८ ७ × ३ = २१ ८ × १ = ८	
योगः	१	२	३४	८	३	१	व ४९ २५८	
त्वहावतां ४	१० २९ ३१ ३९	२२|२३ २४ २५ २८ ३०	१|२|३|४|५|७|८|९|११|१२ १३|१४|१५|१६|१७|१८|१९ २०|२१|२६|२७|३२|३३|३४ ३५|३६|३७|३८|४८|४९|५० ५१|५२|५३	४०|४१ ४२|४३ ४४|४५ ४६|४७ ५४	०	६	३ × ४ = १२ ४ × ६ = २४ ५ × ३४ = १७० ६ × ९ = ५४ ८ × १ = ८	या अध्यायांत ' वालखिलप, ११ सूक्त १८ वर्ग आहेत
योगः	४	६	३४	९	०	१	व. ५४ २६८	ऋ वर्ग १४ ते ३१ प. ८० वाल-
आत्वारथ ५	१७	४ ३४ ३८	१|२|३|५|६|८|९|१०|११ १२|१३|१४|१५|१६|१८|१९ २१|२२|२३|२४|२५|२९|३१ ३२|३३|३५|३६|३७	२७ २८ ३० २६	०	७ २०	३ × १ = ३ ४ × ३ = १२ ५ × २८ = १४० ६ × ४ = २४ ८ × २ = १६	खिलपरहित ऋक्संख्या १८८
योगः	१	३	२८	४	०	२	व. ३८ १९५	

आग्नद्रव ६	०	२|४ ६|८ २७ ३१	१|३|५|७|९|१५|१६|१७|१८ २१|२२|२३|२४|२५|२६|३० ३२|३३|३४|३६|३७|३८	१०|११ १३ १९|२८ २९|३५	१२ १४ २०	०	४ × ६ = २४ ५ × २२ = ११० ६ × ७ = ४२ ७ × ३ = २१
योगः	०	६	२२	७	३	०	व. ३८ १९७
इंद्राय साम ७	०	१५|२७ २९|३१ ३३|३५ ३७|३९|३८	६|७|९|१०|११|१३|१४|१६ १७|१८|१९|२०|२१|२२|२३ २४|२६|२८|३०|३२|३४|३६	१|२ ४|५ ८ २५	१२	३	४ × ८ = ३२ ५ × २३ = ११५ ६ × ६ = ३६ ७ × १ = ७ ८ × १ = ८
योगः	०	८	२३	६	१	१	व. ३९ १९८
सोमः पुनानो ८	४	२	१|३	१५|१६ १७|१८ १९|२० २१|२२ २३|२४ २५|२६ २७|२८ २९|३० ३१|३२ ३३	८ ९ १० ११ १२ १३ १४	५ ६ ७	३ × १ = ३ ४ × १ = ४ ५ × २ = १० ६ × १९ = ११४ ७ × ७ = ४९ ८ × ३ = २४
योगः	१	१	२	१९	७	३	व. ३३ २०४

अध्यायः	१ ऋ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋ. सं.	
१	×	×	२	×	३२	३	२	१	×	४०	२०६	
२	×	×	२	२	३३	२	×	१	×	४०	१९९ +	अनित्य द्वि. ५
३	×	×	१	२	३४	८	३	१	×	४९	२५८	
४	×	×	४	६	३४	९	×	१	×	५४	२६८	
५	×	×	१	३	२८	४	×	२	×	३८	१९५	
६	×	×	×	६	२२	७	३	×	×	३८	१९७	
७	×	×	×	८	२३	६	१	१	×	३९	१९८	
८	×	×	१	१	२	१९	७	३	×	३३	२०४	
वर्ग	×	×	११	२८	२०८	५८	१६	१०	×	३३१	१२७५+५ =१७३०	
ऋ. सं.	×	×	३३	११२	१०४०	३४८	११२	८०	×	१७२५		

७ ऋग्वेद–सप्तमाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणामंकसूचिस्तथा ऋक्वर्गसंख्या च

अध्यायः	तृ. वर्गाः	चतु ऋ.	पंचर्च वर्गाः	षळृच	सप्तर्च	अष्टर्च	संकलनम् ऋक् वर्ग-ऋक् संख्या
प्रणइन्दो १	०	१०।११ १२।१३ १४।१५ १६।१७	४।५।६।७।८।९।१८।१९।२० २१।२२।२३।२४।२५।२६।२७ २८।२९।३०।३१।३२।३३।३४ ३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१	१ २ ३	०	०	४ × ८ = ३२ ५ × ३० = १५० ६ × ३ = १८
योगः	०	८	३०	३	०	०	व. ४१ २००
हिन्वति २	०	२६।२८ ३०।३२	१।२।३।४।५।६।७।८।९।१० ११।१२।१३।१४।१५।१६।१७ १९।२०।२१।२२।२३।२४।२५ २७।२९।३१।३३	०	१८	०	४ × ४ = १६ ५ × २८ = १४० ७ × १ = ७
योगः	०	४	२८	०	१	०	व. ३३ १६३

३ धर्ता	२१	२३	१|२|३|४|५|६|७|८|९|१२ १३|१४|१५|१६|१७|१८|१९ २०|२२	१० ११ २६	०	०	३ × १ = ३ ४ × १ = ४ ५ × १९ = ९५ ६ × ३ = १८ ७ × १ = ७ ८ × १ = ८	
योगः	१	१	१९	३	०	०	व. २६ १३५	
४ असर्जि	२६ २२	१० २८	३|४|५|६|७|८|९|११|१२ १३|१४|१५|१६|१७|१८|१९ २०|२१|२५|२७	१|२ २३ २४	०	०	३ × २ = ६ ४ × २ = ८ ५ × २० = १०० ६ × ४ = २४	
योगः	२	२	२०	४	१	१	व. २८ १३८	
५ पुरोजिती	५ २४	११ २० २८	१|२|४|९|१०|१२|१३|१४ १५|१७|१८|२०||२६	३|६|७|८ १६|१९ २१|२२ २३|२७	२९ ३० ३१ ३२ ३३	०	३ × २ = ६ ४ × ३ = १२ ५ × १३ = ६५ ६ × १० = ६० ७ × ५ = ३५	आनत्य द्वि. ११
योगः	२	३	१३	१०	५	०	व. ३३ १७८	

६ अयंस	०	४|८ १०|१२ १९|२२ २५|२८	३|६|७|९|११|१३|१४|१५ १७|१८|२०|२१|२३|२४ २६|२७	१६	१ २	०	४ X ८ = ३२ ५ X १६ = ८० ६ X १ = ६ ७ X २ = १४ ९ X १ = ९
योगः	०	८	१६	१	२	०	व २८ १४१
७ निवर्त	५ २३	३|१४ १९|३०	४|६|७|८|११|१३|१५|१६ १७|१८|२२|२४|२५|२६|२७ २९	२|१० १२ २० २१ २८	९	१	३ X २ = ६ ४ X ४ = १६ ५ X १६ = ८० ६ X ६ = ३६ ७ X १ = ७ ८ X १ = ८
योगः	२	४	१६	६	१	१	व. ३० १५३
८ प्रमा	२१	२|६ ८|११ १७|२०	१|३|४|७|९|[illegible]|१०|१४|१५ १६|१८|१९|२२|२४|२६	१२|१३ २३|२५ २७|२८ २९	०	०	३ X १ = ३ ४ X ६ २४ ५ X १५ = ७५ ६ X ७ = ४२
योगः	१	६	१५	७	०	०	व. २९ १४४

अध्यायः	१ ऋ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋ. सं	
१	×	×	×	८	३०	३	×	×	×	४१	२००	
२	×	×	×	४	२८	×	१	×	×	३३	१६३	
३	×	×	१	१	१९	३	१	१	×	२६	१३५	
४	×	×	२	२	२०	४	×	×	×	२८	१३८	
५	×	×	२	३	१३	१०	५	×	×	३३	१७८ +	अनित्य द्वि. ११
६	×	×	×	८	१६	१	२	×	१	२८	१४१	
७	×	×	२	४	१६	६	१	१		३०	१५३	
८	×	×	१	६	१५	७	×	×	×	२९	१४४	
वर्ग	×	×	८	३६	१५७	३४	१०	२	१	२४८	१२५२+११ =१२६३	
ऋ सं.	×	×	२४	१४४	७८५	२०४	७०	१६	९	१२५२		

८ ऋग्वेद–अष्टमाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणामंकसूचिस्तथा वर्गऋक्संख्या च

अध्यायः	तृ. वर्गाः	च. ऋ. व.	पंचर्च-वर्गाः	षळृच व.	सप्तर्च व.	अष्टर्च व.	संकलनम् ऋक् वर्ग-ऋक् संख्या
१ प्रह्नोता	४	११	१।२।३।५।७।१०।१३।१६।२२	६।१२	९	०	३ X २ = ६
	१७		२३।२६।२७।२८।२९	१४।१५	१८		४ X १ = ४
				१९।२०	३०		५ X १४ = ७०
				२१।२४			६ X १० = ६०
				२५।८			७ X ३ = २१
योगः	२	१	१४	१०	३	०	व. ३० १६१
२ येयज्ञेन	०	०		२।१५।१६	५	०	५ X १३ = ६५
			१।३।४।६।७।९।१०।११।१२	१७।१८	८		६ X ९ = ५४
			१३।१४।२१।२३	१९।२०			७ X २ = १४
				२२।२४			
योगः	०	०	१३	९	२	०	व. २४ १३३

३ देवानां	१।११ १३	२ ७	१।३।५।८।१०।१२।२०।२१ २२।२३।२४।२५।२६।२७	४ ५	१४।१५ १६।१७ १८।१९ २८	०	३ × ३ = ९ ४ × २ = ८ ५ × १४ = ७० ६ × २ = १२ ७ × ७ = ४९	
योगः	३	२	१४	२	७	०	व. २८	१२८
४ त्रिहिसोतो	०	१३ ३१	१।२।३।५।६।७।८।९।१०।११ १२।१३।१४।१५।१७।१८।२० २१।२२।२३।२४।२५।२६।२७ २८।२९।३०	१९	०	४ १६	४ × २ = ८ ५ × २६ = १३० ६ × १ = ६ ८ × २ = १६	
योगः	०	२	२६	१	०	२	व. ३१	१६०
५ हयेजाये	४ ७	०	१।२।३।५।६।८।९।१०।२४ २६	१२।१३ १४।१५ १६।१७ १८।१९ २०।२१ २२।२५ २७	२३	११	३ × २ = ६ ५ × १० = ५० ६ × १३ = ७८ ७ × १ = ७ ८ × १ = ८	
योगः	२	०	१०	१३	१	१	व. २७	१४९

६ उभा	०	१९ २१ २३ २५	१।३।५।८।१०।११।१२।१३ १४।१५।१६।१७।१८।२०।२२ २४	२।४ ६।९ २६	७ २७	०	४ × ४ = १६ ५ × १६ = ८० ६ × ५ = ३० ७ × २ = १४	
योगः	०	४	१६	५	२	०	व. २७ १४०	
७ तदिदास	६ ८ १२	२ १० १६	१।३।४।५।७।९।११।१२	२६।२७ २८।२९	१७।१८ १९।२० २१।२२ २३।२४ २५	१३ १४ ३०	३ × ३ = ९ ४ × ३ = १२ ५ × ८ = ४० ६ × ४ = २४ ७ × ९ = ६३ ८ × ३ = २४	
योगः	३	३	८	४	९	३	व. ३० १७२	
८ त्यंत्रि	३५।३६ ३७।३८ ३९।४० ४१।४२ ४३।४४ ४६।४७ ४८।१५	२५।२६ २७।२८ २९।३३ ३४।४९	५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३ १४।१६।१८।१९।२२।२३ २४।३२।४५	१।२।३।४ १७।२० २१।३१	०	०	३ × १४ = ४२ ४ × ८ = ३२ ५ × १८ = ९० ६ × ८ = ४८ २ × १ = २	या अध्या- यांत तीन ऋचेचा ३० वा वर्ग आहे. आनित्यद्वि.
योगः	१४	८	१८	८	०	०	व. ४९ २१४	४

अध्यायः	१ ऋ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋ. सं
१	×	×	२	१	१४	१०	३	×	×	३०	१६१
२	×	×	×	×	१३	९	२	×	×	२४	१३३
३	×	×	३	२	१४	२	७	×	×	२८	१४८
४	×	×	×	२	२६	१	×	२	×	३१	१६०
५	×	×	२	×	१०	१३	१	१	×	२७	१४९
६	×	×	×	४	१६	५	२	×	×	२७	१४०
७	×	×	३	३	८	४	९	३	×	३०	१७२
८	×	१	१४	८	१८	८	×	×	×	४९	२१४
वर्ग	×	१	२४	२०	११९	५२	२४	६	×	२४६	१२७७ + ४
ऋ सं.	×	२	७२	८०	५९५	३१२	१६८	४८	×	१२७७	=१२८१

अनित्य द्वि. ४

प्रथम भाग–द्वितीय परिशिष्टं

संपूर्ण ऋग्वेद संहितायां अष्टकानुक्रमेण एकर्चादिवर्गाणां योग सूचक–कोष्टकं

अष्टकं	१ एकर्च व.	२ द्व्यर्च व.	३ तृच व.	४ चतु-ऋच व.	५ पंचर्च व.	६ षळृच व.	७ सप्तर्च व.	८ अष्टर्च व.	९ नवर्च व.	वर्ग योगः	मंत्र सं.	नैमित्तिक किंवा अनित्याद्विपदा
प्रथमं	१	×	१२	२२	१७८	४३	५	४	×	२६५	१३७०	३० ऋक्
द्वितीयं	×	×	१७	१५	१२४	४६	१२	७	×	२२१	११४७	×
तृतीयं	×	×	४	१६	१३५	४१	२०	९	×	२२५	१२०९	×
चतुर्थं	×	१	१२	२५	१५८	२९	१५	१०	×	२५०	१२८९	२
पञ्चमं	×	×	१३	१८	१४१	४०	१९	७	×	२३८	१२६३	१८
षष्ठं	×	×	११	२८	२०८	५८	१६	१०	×	३३१	१७३०	५
सप्तमं	×	×	८	३६	१५७	३४	१०	२	१	२४८	१२६३	११
अष्टमं	×	१	२४	२०	११९	५२	२४	६	×	२४६	१२८१	४
सं. योगः	१	२	१०१	१८०	१२२०	३४३	१२१	५५	१	२०२४	१०५५२	७०
वालखिल्यत्र	×	×	–२	–६	–१०	×	×	×	×	१८	८०	
रहित वर्ग सं.	१	२	९९	१७४	१२१०	३४३	१२१	५५	१	२००६	१०४७२	
संज्ञान सूक्त वर्गाः	×	×	+१	+२	+१	×	×	×	×	४	९४	त्रीण्यर्धर्चः
संपूर्ण पारायण संख्या	१	२	१००	१७६	१२११	३४३	१२१	५५	१	२०१०	ऋ, १५	पारायणासाठीं
ऋक्	१	२	३००	७०४	६०५५	२०५८	८४७	४४०	९	१०४१५	१०५८१	संख्या सांगितली आहे.

(१) टीप:—वालखिल्य सूक्तरहित संज्ञान सूक्ताचे वर्ग धरून २०१० वर्गसख्या व ऋकस १०५८० व एकपाद आम्ही प्रत्यक्ष ऋक्संहितेवरून मोजलेली आहे. व ती अगदी बरोबर आहे. पण चरणव्यूह भाष्यातील कारिके प्रमाणे ४।६।७ याऋचांची वर्ग संख्या जमत नाही म्हणजे अनुक्रेम + १–२+१ असे वग येतात. अभ्यासु वेदिकांनीं शोधून पहावें.

(२) श्री. भट्टाचार्य श्रीपाद. दामोदर सातवळेकर यांच्या मुद्रित ऋग्वेदसंहितेच्या द्वितीय आवृत्तींत ८२८ पानावर " ऋग्वेदस्य वर्गाः, असा मथाळा देऊन ज्या एकर्चादि वर्ग सख्येच्या कारिकादिल्या आहेत

त्या अशा:–एकर्चे[९] एकवर्गः स्यादेकश्च[९] नवकस्तथा। द्वौवर्गौ[२] द्वृचौ-
शेयौ न्यून तृचशतं[९७] स्मृतम्. ॥१॥ चतुष्के शतमेकं च चत्वारः सप्तति[९७४] स्तथा।
पञ्चकानांसहस्रतुद्वेसप्तोत्तरेशते[१२०७] ॥ २ ॥ त्रीण शतानि षट्कानां चत्वारिंशत्[३७६]-
षट्च वर्गाः। शतमूनांविंशतिः सप्तकानां[९९] न्यूना षष्टिरष्टकानाम् ॥३॥

टीप:–– उपर्युक्त कारिकेनुसार एकर्चादि वर्गसंख्या मुळींच जमत नाहीं.

अथ ऋग्वेदीयः सांख्यायन संहिता क्रमः

अग्निमी'ळे ऋ. १ । १ । १—पुरस्तात् (८ । ४८ । १५)

अभिप्रवः (ऋ. ८ । ४२ । १—नआयुः (८ । ५९ । ७)

अग्नआयाह्य (८ । ६० । १)—सुसह्यसति (१० । १९१ । ४)

संज्ञान सूक्त ऋ. १५ संज्ञान मुशना०

इति सांख्यायन सहिता.

(१) सांख्यायनीये ऋग्वेदे वालखिल्य सूक्तानि संहितांतर्गतान्येव सन्ति । अतोऽत्र ' अथवालखिल्य ' इतिवालखिल्यें । इत्यारंभान्तसूचकं न विद्यते॥

(२) ' संज्ञान मुअना, इति शाकलके अन्ते यत्परिशिष्टं वर्तते तत्तु सांख्यायनीय सहिताया अन्ते एव संहितांग भूत वर्तते । तस्य चत्वारो वर्गास्ते त्वत्र यथाक्रमं अग्रिमपत्रे दार्शिताः ॥

१३ संज्ञानसूक्तम्

संज्ञानं मुशना वदत् संज्ञानं वरुणो वदत् । संज्ञान मिंद्रश्चाग्निश्च संज्ञानं
सवितावदत् ।। १ ।। संज्ञानंनः स्वेभ्यः संज्ञान मरणेभ्यः । संज्ञानं
मश्विना युवमिहा स्मासु नियच्छताम् ।। २ ।। यत्कक्षीवां संवननं पुत्रो
अंगिरसां भवेत् । तेन नोद्य विश्वे देवाः संप्रियां समजीजनन् ।। ३ ।। संवो
मनांसि जानतां समाकूति मनामसि । असौ यो विमना जनस्तं समावर्त
यामासि ।। ४ ।। व. १

तच्छंयोरावृणीमहे ० ।। ५ ।। नैर्हस्त्यं सेनादरणं परिवर्त्मेतु
यद्धविः ।। तेन मित्राणां बाहुन् हविषा शोषयामसि ।। ५ ।। परिवर्त्मा-
न्येषामिंद्रः पूष च सस्रतुः ।। तेषां वो अग्नि दग्धाना मग्निपूळ्हाना
मिंद्रो हन्तु वरं वरं ।। ६ ।। ऐषू नह्य वृषाजिनं हरिणस्य धियं यथा
परां अमित्रां ऐषत्ववाची गौरुपाजत् ।। ७ ।। व. २ प्राध्वराणां पते
वसो होतर्वरेण्यं क्रतो । तुभ्यं गायत्र मृच्यते ।। ८ ।। गोकामो
अन्नकामः प्रजाकाम उतकश्यपः । भूतभविष्यत्प्रस्तौति सहब्रह्मैकमक्षरं बहु
ब्रह्मैकमक्षरं ।। ९ ।। यदक्षरं भूतकृतं विश्वे देवा उपासते ।
मह ऋषिमस्य गोप्तारं जमद ग्नि मर्कु वंतम् ।। १० ।। जमदग्निरा-
प्यायते छंदोभिश्चतुरक्षरैः । राजा सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावताम्

॥ ११॥ शिवानः प्रदिशोदिशः सत्यानः प्रदिशोदिशः ॥ १२ ॥ व ३ अजो यत्तेजो द'दृशे शुक्रं ज्योतिः परोगुहा' ॥ यदृषिः कश्य'पः स्तौति सत्यंब्र-ह्मचराचरं ध्रुवं ब्रह्मचराचरम् ॥१३॥ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपश्य त्र्यायुष मगस्त्यस्यत्र्यायुषं ॥ यद्देवानां' त्र्यायुषं तन्मे अस्तु त्र्यायुषं सर्वमस्तुबलायु'षं॥ ॥ १४ ॥ शतायुषं तच्छंयोरावृणीमहे गातुंय ज्ञाय'गातुं यज्ञप'तये दैवी'स्वास्ति रस्तुनः स्वस्तिर्मानु'षेभ्यः । ऊर्ध्वंजि' गातुभेजं शंनो' अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १५ ॥ व. ४.

पाठभेदः—वर्ग १ ऋक २ न :, स्वेभ्यः नस्वम्यः नः स्वेभ्यः, । (१) वर्ग १ ऋ ३ ० वांसंवननो, वान्संवननो । सामवेत् ० सामवेत्-समर्चाचिरन् (३) वर्ग १ ऋ ४ नमामसि ४

(ऋग्वेद गायत्र्यादि छंदसां मंत्रसंख्या)

छंदोनामानि	अक्षरसंख्या	मंत्रसंख्या
१ गायत्री	२४	२४४९
२ उष्णिक	२८	३९८
३ अनुष्टुप्	३२	८५८
४ बृहती	३६	३७१
५ पंक्ति	४०	४९८
६ त्रिष्टुप्	४४	४२५१
७ जगती	४८	१३४६
८ अतिजगती	५२	१७
९ शक्करी	५६	११
१० अतिशक्करी	६०	१०
११ अष्टि	६४	७
१२ अत्यष्टि	६८	८२
१३ धृति	७२	२
१४ अतिधृति	७६	१
१५ द्विपदागायत्री	१६	३
१६ " विराट	२०	१३९
१७ " त्रिष्टुप्	२२	१४
१८ " जगती	२४	१
१९ एकपदा विराट	१०	५
२० एकपदा त्रिष्टुप	११	१
		१६३
		१०३०९
		सर्व योगः—१०४७२

वालखेल्यादि सूक्तानां छंदसां मंत्रसंख्या

छंदोनामानि	अक्षरसंख्या	मंत्रसंख्या
१ गायत्री	२४	७
२ अनुष्टुप्	३२	२
३ बृहती	३६	५६
४ पंक्ति	४०	१
५ त्रिष्टुप्	४४	७
६ जगती	४८	७
		८०
	सर्व मंत्राणा योग—१०५५२	

द्वितीयभागे परिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

मूलसंहितामंत्रः— यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ।।१।।

पदानि— । यज्ञेन । यज्ञं । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन्।। ते । ह । नाकं । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ।।

क्रमः— यज्ञेनयज्ञं । यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवाः । देवास्तानि । तानि-धर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमान्यासन् । आसन्नित्यासन्।।ते ह । हनाकं । नाकं महिमानः । महिमानः सचन्त । सचन्तयत्र । यत्रपूर्वे । पूर्वे साध्याः । साध्याःसन्ति । सन्तिदेवाः । देवा इति देवाः ।।

जटा

जटालक्षणम्— क्रम + व्युत्क्रम + क्रम

उदा० १यज्ञेन यज्ञंयज्ञ यज्ञेनयज्ञेन यज्ञं २ यज्ञमयजन्तायजन्तयज्ञ-यज्ञमयजन्त ३ अयजन्त देवा देवा अयजन्तायजन्तदेवाः ४ देवास्तानि-तानि देवा देवास्तानि ५ तानि धर्माणि धर्माणि तानि तानि धर्माणि ६ धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि धर्माणि धर्माणि प्रथमानि ७ प्रथमान्या-सन्नासन् प्रथमानि प्रथमान्यासन् ८ आसान्नित्यासन् ।।.

९ ते हं हते तेहं १० हनाकं नाकं ह हनाकं ११ नाकं महिमानो महिमानो नाकं नाकं महिमानः १२ महिमानः सचन्त सचन्त महिमानो महिमानः सचन्त । १३ सचन्त यत्र यत्र सचन्त सचन्त यत्र । १४ यत्र पूर्वे पूर्वे यत्र यत्र पूर्वे १५ पूर्वे साध्याः साध्याः पूर्वे पूर्वे साध्याः १६ साध्याः सन्ति सन्ति साध्याः साध्याः सन्ति १७ सन्ति देवा देवाः सन्ति सन्ति देवाः १८ देवाइति देवाः ॥

मालाः—

मालालक्षणम् – आदिपदस्यक्रमः अनंतरं अन्तपदस्य विर्पयासः

मंत्रस्य पूर्वार्धः

१ यज्ञेन यज्ञं	२ आसन् प्रथमानि
३ यज्ञमयजन्त	४ प्रथमानि धर्माणि
५ अयजन्तदेवाः	६ धर्माणि तानि
७ देवास्तानि	८ तानि देवाः
९ तानि धर्माणि	१० देवाअयजन्त
११ धर्माणि प्रथमानि	१२ अयजन्तयज्ञं

टीपः— श्री. सातवळेकर यांच्या ऋग्वेदसंहितेंत जीं विकृतीचीं उदाहरणें दिलीं आहेत त्यांत माला या विकृतीचे दोन प्रकार स्वतंत्र मानलेले आहेत; पण जटावलीग्रंथांत क्रममाला व पुष्पमाला एकच म्हणून सांगितली आहे. तसेंच उदाहरणांत विपर्यासाचे वेळीं वेष्टन म्हणूं नये असा स्पष्ट निषेध आहे व त्यांनीं दिलेल्या उदाहरणांत विपर्यासाचे वेळीं वेष्टन केलें आहे. तरी विद्वद्वर्य वैदिकांनीं शोध करावा व प्रमाण द्यावें.

१३ प्रथमान्यासन्　१४ आसन्नित्यासन्

१५ यज्ञं यज्ञेन

मंत्रस्योत्तरार्धः

१ तेह　२ देवाः सन्ति

३ हनाकं　४ सन्ति साध्याः

५ नाकं महिमानः　६ साध्याः पूर्वे

७ महिमानः सचन्त　८ पूर्वेयत्र

९ सचन्तयत्र　१० यत्रसचन्त

११ यत्रपूर्वे　१२ सचन्तमहिमानः

१३ पूर्वे साध्याः　१४ महिमानोनाकं

१५ साध्याः सन्ति　१६ नाकं ह

१७ सन्ति देवाः　१८ देवाइति देवाः

१९ हते

शिखा

शिखालक्षणम् — जटा + पुढचे पद

१ यज्ञेन यज्ञं यज्ञं यज्ञेन यज्ञेन यज्ञमयजन्त　२ यज्ञमयजन्तायजन्त देवा-यज्ञं यज्ञमयजन्तदेवाः । ३ अयजन्त देवा देवा अयजन्तायजन्त देवा-स्तानि ४ देवास्तानि तानि देवा देवास्तानि धर्माणि ५ तानि धर्माणि धर्माणि तानि तानि धर्माणि प्रथमानि ६ धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि धर्माणि धर्माणि प्रथमान्यासन् ७ प्रथमान्यासन्नासन् प्रथमानि प्रथमान्यासन् ।

८ आसन्नित्यासन्

२ द्वितीयभागपरिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषुमंत्रोदाहरणम्)

९ ते ह हते तेह नाकं १० हनाकं नाकं हहनाकं महिमानः ११ नाकं महिमानो महिमानो नाकं नाकं महिमानः सचन्त १२ महिमानः सचन्त सचन्त महिमानो महिमानः सचन्त यत्र १३ सचन्त यत्र यत्र सचन्त सचन्त यत्र पूर्वे १४ यत्र पूर्वे पूर्वे यत्र यत्र पूर्वे साध्याः १५ पूर्वे साध्याः साध्याः पूर्वे पूर्वे साध्याः सन्ति १६ साध्याः सन्ति सन्ति साध्याः साध्याः सन्ति देवाः १७ सन्ति देवा देवाः सन्ति सन्ति देवाः १८ देवा इति देवाः

लेखा

लेखालक्षणम्— क्रमानें दोन, तीन, चार, पांच पदांचा क्रम व वेगवेगळा क्रमविपर्यास व पुनः क्रम.

उदा०—यज्ञेन यज्ञं । यज्ञं यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञं । यज्ञमयजन्तदेवाः । देवा अयजन्तयज्ञं । यज्ञमयजन्त । अयजन्त देवाः । अयजन्त देवास्तानि धर्माणि । धर्माणि तानि देवाअयजन्त । अयजन्त देवाः । देवास्तानि । तानि धर्माणि । देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । आसन्प्रथमानि धर्माणि तानि देवाः । देवास्तानि । तानि धर्माणि । धर्माणि प्रथमानि। प्रथमान्यासन्।।

येथें लेखा विकृतीची एक द्वयी संपल्यामुळें राहिलेल्या पदाच्या दुसऱ्या द्वयीला पुनः द्विपदादि क्रमानें आरंभ होतो.

२ तानि धर्माणि । धर्माणि तानि । तानि धर्माणि । धर्माणि प्रथमान्यासन् । आसन्प्रथमानि धर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमान्यासन्

या अर्धर्चेत दुसऱ्या लेखेंत तीन पदांचा क्रमविपर्यास व पुनः क्रम होऊन दोनच पदें शिल्लक उरतात, म्हणून चार पदांचा क्रम संभवत नाहीं करितां लेखा विकृतीच्या नियमाप्रमाणें तेवढ्याच दोन पदांचा क्रम, विर्पयास व पुनः क्रम म्हणून ही अर्धरी समाप्त करणें.

उदा०—प्रथमान्यासन्। आसन्प्रथमानि। प्रथमान्यासन्। आसन्नित्यासन् ।

यापुढील अर्धर्चेत पुनः चार पदांचा क्रम घेऊन दुसऱ्याच लेखेस पूर्ण करावयाची म्हणून. ते ह नाकं महिमानः । महिमानो नाकं हते । ते ह । ह नाकं । नाकं महिमानः । हनाकं महिमानः सचन्त यत्र । यत्र सचन्त महिमानो नाकं ह । ह नाकं । नाकं महिमानः । महिमानः सचन्त । सचन्त यत्र ।

येथें दुसरी लेखा संपून तिसऱ्या रेखेस आरंभ होतो. म्हणून पुनः द्विपदादिक्रम । नाकं महिमानः । महिमानो नाकं । नाकं महिमानः । महिमानः सचन्त यत्र । यत्र सचन्त महिमानः । महिमानः सचन्त । सचन्त यत्र । सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः। साध्याः पूर्वे यत्र सचन्त । सचन्त यत्र । यत्र पूर्वे । पूर्वे साध्याः । यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः । देवाः सन्ति साध्याः पूर्वे यत्र । यत्र पूर्वे । पूर्वे साध्याः । साध्याः सन्ति। सन्ति देवाः । येथें तिसरी लेखा पूर्ण होऊन चार पदें शिल्लक राहिलीं आहेत. त्यामुळें

सेवट्या चार पदांचा क्रम, विपर्यास व पुनः क्रम म्हणून ही अर्धरी समाप्त करावयाची. पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः। देवाः सन्ति साध्याः पूर्वे। पूर्वे साध्याः। साध्याः सन्ति। सन्ति देवाः॥ देवा इति देवाः।

टीपः— एखाद्या अर्धर्चेंत लेखा पूर्ण होऊन कांहीं पदें शिल्लक उरतात म्हणून लेखाविकृतीच्या विवरणांत ही अध्यायावर समाप्त करावी असा उल्लेख केला आहे.

३ द्वितीयभागपरिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

एका ऋचेंत एक लेखा संपूर्ण होऊन पदें मुळींच शिल्लक रहत नाहींत असें उदाहरणः— मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः। मधुद्यौरस्तुनः पिता ॥ १ ॥ पदानि- मधु। नक्तं। उत। उषसः। मधुऽमत्। पार्थिवं। रजः। मधु। द्यौः। अस्तु। नः। पिता ॥ लेखा विकृतिः—मधुनक्तं। नक्तंमधु। मधुनक्तं। नक्तमुतोषसः। उषस उत-नक्तं। नक्तमुत। उतोषसः। उषसो मधुमत् पार्थिवं रजः। रजः पार्थिवं मधु मदुषसः। उषसो मधुमत्। मधु मत्पार्थिवं। मधुमादिति मधुऽमत् ॥ पार्थिवं रजः रजइति रजः। मधु द्यौरस्तुन.पिता। पितानोऽस्तुद्यौर्मधु ॥ मधुद्यौः। द्यौरस्तु। अस्तुनः। नः पिता। पितेति पिता ॥ ×××

ध्वजः— १ यज्ञेन यज्ञं। २ देवा इति देवाः। ३ यज्ञमयजन्त। ४ सन्ति देवाः। ५ अयजन्त देवाः। साध्याः सन्ति। ६ देवा स्तानि। ७ पूर्वे साध्याः। ८ तानि धर्माणि। ९ यत्र पूर्वे। १० धर्माणि प्रथमानि ११ सचन्त यत्र। १२ प्रथमान्यासन् १३ महिमानः सचन्त। १४ आसन् नित्यासन्। १५ नाकं महिमानः १६ ते ह। १७ हनाकं। १८ हनाकं। १९ ते ह। २० नाकं महिमानः। २१ आसन् नित्यासन् २२

महिमानः सचन्त । २३ प्रथमान्यासन् । २४ सचन्त यत्र । २५ धर्माणि प्रथमानि २६ यत्र पूर्वे २७ तानिधर्माणि २८ पूर्वे साध्याः २९ देवास्तानि ३० साध्याः सन्ति ३१ अयजन्त देवाः ३२ सन्ति देवाः यज्ञेन यज्ञं ।। इतिध्वजाविकृतिः ।।

६ दण्डः—– यज्ञेन यज्ञं । यज्ञं यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञं । यज्ञमयजन्त अयजन्त यज्ञं यज्ञेन यज्ञेन यज्ञं । यज्ञमयजन्त अयजन्त देवाः । देवा अयजन्त यज्ञं यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञं । यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवाः देवास्तानि तानि देवा अयजन्त यज्ञं यज्ञेनं । यज्ञेनयज्ञं । यज्ञमजयन्त । अयजयन्तदेवाः । देवास्तानि तानि धर्माणि । धर्माणि तानि देवा अयजन्तयज्ञं यज्ञेनं । यज्ञेनयज्ञं । यज्ञमयजन्त अयजन्तदेवाः । देवास्तानि तानिधर्माणि धर्माणि प्रथमानि प्रथमानिधर्माणि तानि देवा अयजन्तयज्ञं यज्ञेन । यज्ञेनयज्ञं यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवाः । देवास्तानि तानि धर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमान्यासन् । आसन्प्रथमानिधर्माणितानि देवाअयजन्त यज्ञंयज्ञेन । यज्ञेन यज्ञं । यज्ञमयजस्त । अयजन्तदेवाः । देवास्तानि । तानिधर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमान्यासन् आसनित्यासन् ।। ते ह । हते । तेह । हनाकं । नाकं हते । तेह । हनाकं । नाकं महिमानः । महिमानो नाकं हते । तेह । हनाकं । नाकं महिमानः । महिमानः सचन्त । सचन्त महिमानो नाकं हते । तेह । हनाकं । नाकं महिमानः । महिमानः सचन्त । सचन्त यत्र । यत्र सचन्त महिमानो नाकं हते । तेह । हनाकं । नाकं महिमानः । महिमानः सचन्त । सचन्त यत्र । यत्र पूर्वे । पूर्वे यत्र सचन्त महिमानो

नाकं हते । तेह । हनाकं । नाकं महिमानः । महिमानः सचन्त । सचन्त यत्र । यत्र पूर्वे । पूर्वे साध्याः । साध्याः पूर्वे यत्र सचन्त महिमानो नाकं हते । तेह । हनाकं ।नाकं महिमानः। महिमानः सचन्त । सचन्त यत्र । यत्र पूर्वे । पूर्वे साध्याः । साध्याः सन्ति । सन्ति साध्याः पूर्वे यत्र सचन्त महिमानो नाकं हते । तेह । हनाकं ! नाकं महिमानः । महिमानः सचन्त। सचन्त यत्र । यत्र पूर्वे । पूर्वे साध्याः ।

४. द्वितीयभागेपरिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

साध्याःसन्ति । संन्ति देवाः । देवाःसन्ति साध्याःपूर्वेयत्र सचन्त महिमानो नाकं हते। तेह । हनाकं । नाकं महिमानः। महिमानः सचन्त। सचन्त यत्र । यत्रपूर्वे । पूर्वे साध्याः। साध्याः सन्ति । सन्ति देवाः । देवा इति देवाः ॥ इति दण्ड क्रम विकृतिः ॥ × × ×

७. रथः[१]—पादशः । यज्ञेन यज्ञं । यज्ञं यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञं । तानि धर्माणि । धर्माणि तानि । तानि धर्माणि । यज्ञमयजन्त । अयजन्तयज्ञंयज्ञेन । यज्ञेनयज्ञं । यज्ञमजयन्त । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमानिधर्माणि तानि । तानिधर्माणि । धर्माणिप्रथमानि अयजन्तदेवाः । देवा अयजन्तयज्ञंयज्ञेन । यज्ञेनयज्ञं । यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवाः । प्रथमान्यासन् । आसन्प्रथमानि धर्माणि तानि । तानिधर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमान्यासन् । आसनित्यासन् ॥

तेह । हते । तेह । यत्र पूर्वे ।पूर्वेयत्र । यत्रपूर्वे । हनाकं । नाकं हते । तेह । हनाकं। पूर्वे साध्याः । साध्याःपूर्वेयत्र । यत्रपूर्वे । पूर्वे साध्याः ।

---

१. अर्धर्चात किंवा ऋचेंत सारखीं म्हणजे समान पदें असल्याशिवाय (पादशः किंवा अर्धर्चशः) ही विकृतिहि संभवत नाहीं.

--: मंत्रोदाहरणम् :--

नाकं महिमानः । महिमानोनाकं हते । तेहं । हनाकं । नाकं महिमानः । साध्याःसन्ति । संति साध्याः पूर्वेयत्र । यत्रपूर्वे । पूर्वे साध्याः । साध्याः सन्ति । महिमानः सचन्त । सचन्त महिमानो नाकं हते। ते हं । हनाकं । नाकं महिमानः । महिमानः सचन्त । सन्ति देवाः । देवाः संति साध्याः पूर्वेयत्र । यत्र पूर्वे । पूर्वे साध्याः । साध्याःसन्ति । सन्ति देवाः । देवा इति देवाः ॥

८. प्राचीनघनोदाहरणम् । आसन्नित्यासन् । यज्ञेनयज्ञं । प्रथमान्यासन् । यज्ञमयजन्त । धर्माणि प्रथमानि । अयजन्तदेवाः । तानि धर्माणि । देवास्तानि । देवास्तानि । तानिधर्माणि । अयजन्त देवाः । धर्माणि प्रथमानि । यज्ञमयजन्त । प्रथमान्यासन् । यज्ञेन यज्ञं ॥

(हा घन सांप्रत वैदिकांच्या म्हणण्यांत नसून लुप्त झाला आहे. प्रचलित घनाचे केवल पंचसंधि व पंचसंधियुक्त घन यांचीं उदाहरणें पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत. घनलक्षण (शिखा + पुढचें पद + शेवटच्या तीन पदांचा व्युत्क्रम व क्रम)

९. घनः—१. यज्ञेन यज्ञं यज्ञं यज्ञेन यज्ञेन यज्ञमयजन्ता यजन्त यज्ञं यज्ञेन यज्ञेन यज्ञमयजन्त

२. यज्ञमयजन्तायजन्तयज्ञं यज्ञमयजन्तदेवा देवा अयजन्तयज्ञं यज्ञः मयजन्त देवाः

३. अयजन्त देवा देवा अयजन्तायजन्तदेवास्तानि तानि देवा अयजन्तायजन्त देवास्तानि

५ द्वितीयभागे परिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

९. ते ह हते तेह नाकं नाकं हते तेहनाकं

१०. हनाकं नाकं ह हनाकं महिमानो महिमानोनाकं ह हनाकं महिमानः ।

११. नाकं महिमानो महिमानोनाकं नाकं महिमानः सचन्त सचन्तमहिमानोनाकं नाकं महिमानः सचन्त

१२. महिमानः सचन्त सचन्तमहिमानो महिमानः सचन्तयत्रयत्र सचन्तमहिमानो महिमानः सचन्तयत्र

१३. सचन्तयत्र यत्रसचन्त सचन्तयत्रपूर्वे पूर्वेयत्रसचन्त सचन्त-यत्रपूर्वे

१४. यत्रपूर्वे पूर्वेयत्र यत्रपूर्वे साध्याः साध्याः पूर्वेपूर्वे यत्रपूर्वे साध्याः

१५. पूर्वे साध्याः साध्यापूर्वे पूर्वे साध्याः सन्ति सन्ति साध्याःपूर्वे पूर्वे साध्याः सन्ति

१६. साध्याः सन्ति सन्तिसाध्याः साध्याः सन्तिदेवा देवाः सन्ति साध्याः साध्याः सन्तिदेवाः

१७. सन्तिदेवा देवाः सन्ति सन्तिदेवाः ॥ देवाइति देवाः ॥ इति प्रचलितघनाविकृतिः ॥

केवल पंचसंधिः— क्रम १·२ + उत्क्रम २·२ + व्युत्क्रम २·१ + अभिक्रम १·१ + संक्रम १·२

४. देवास्तानि तानि देवा देवास्तानि धर्माणि धर्माणि तानि देव
देवास्तानि धर्माणि

५. तानिधर्माणि धर्माणितानि तानिधर्माणिप्रथमानि प्रथमानि
धर्माणितानि तानि धर्माणि प्रथमानि

६. धर्माणिप्रथमानि प्रथमानिधर्माणि धर्माणिप्रथमान्यासन्नासन्प्रथ-
मानि धर्माणि धर्माणिप्रथमान्यासन्

७. प्रथमान्यासन्नासन्प्रथमानि प्रथमान्यासन् ॥ आसन्नित्यासन् ॥

टीपः—श्री. सांतवळेकर यांच्या पुस्तकांत द्विचक्र, त्रिचक्र, चतु-
श्चक्र असे रथविकृतीचे भेद दाखवून उदाहरणें दिलीं आहेत त्यास
प्रमाण काय ?

१. यज्ञेनयज्ञं । यज्ञंयज्ञं । यज्ञंयज्ञेन । यज्ञेनयज्ञेन । यज्ञेनयज्ञं

२. यज्ञमयजन्त । अयजन्तायजन्त । अयजन्तयज्ञं । यज्ञं यज्ञं यज्ञमयजन्त

३. अयजन्तदेवाः । देवादेवाः । देवा अयजन्त । अयजन्तायजन्त । अयजन्तदेवाः

४. देवास्तानि । तानितानि । तानि देवाः। देवादेवाः । देवास्तानि

५. तानिधर्माणि । धर्माणिधर्माणि । धर्माणितानि । तानितानि । तानिधर्माणि

६. धर्माणि प्रथमानि । प्रथमानि प्रथमानि । प्रथमानिधर्माणि । धर्माणिधर्माणि । धर्माणिप्रथमानि

७. प्रथमान्यासन् । आसन्नासन् । आसन्प्रथमानि । प्रथमानि-प्रथमानि । प्रथमान्यासन्

८. आसन्नित्यासन् ॥

९. तेह । हह । हते । तेते । तेह ॥

१०. हनाकं । नाकंनाकं । नाकंह । हह । हनाकं

११. नाकं महिमानः । महिमानो महिमानः । महिमानोनाकं । नाकंनाकं । नाकं माहिमानः

१२. महिमानः सचन्त । सचन्तसचन्त । सचन्तमहिमानः । महिमानो महिमानः । महिमानः सचन्त

१३. सचन्तयत्र । यत्रयत्र । यत्रसचन्त । सचन्तसचन्त। सचन्तयत्र

—: मंत्रोदाहरणम् :—

१४. यत्रपूर्वे । पूर्वेपूर्वे । पूर्वेयत्र । यत्रयत्र । यत्रपूर्वे

१५. पूर्वे साध्याः । साध्याः साध्याः । साध्याः पूर्वे । पूर्वेपूर्वे । पूर्वे साध्याः

१६. साध्याः सन्ति । सन्तिसन्ति । सन्तिसाध्याः । साध्याः साध्याः । साध्याः सन्ति

१७. सन्ति देवाः । देवादेवाः । देवाःसन्ति । सन्तिसन्ति । सन्ति-देवाः ।

१८. देवा इति देवाः ।

६ द्वितीयभागे परिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

पंचसंधिघनोदाहरणम्:— १ यज्ञेन यज्ञं। यज्ञं यज्ञं। यज्ञं यज्ञेन। यज्ञेन यज्ञेन। यज्ञेन यज्ञं। यज्ञेन यज्ञं यज्ञं यज्ञेन यज्ञेन यज्ञमयजन्तायजन्त यज्ञं यज्ञेन यज्ञेन यज्ञमयजन्त।

२ यज्ञमयजन्त। अयजन्तायजन्त। अजयन्त यज्ञं। यज्ञं यज्ञं। यज्ञमयजन्त। यज्ञमयजन्तायजन्त यज्ञं यज्ञमयजन्तदेवा देवा अयजन्त यज्ञं यज्ञमयजन्तदेवाः।

३ अयजन्तदेवाः। देवा देवाः। देवाअयजन्त। अयजन्तायजन्त। अयजन्तदेवाः। अयजन्तदेवा देवाअयजन्तायजन्त देवास्तानि तानि देवा अयजन्तायजन्त देवास्तानि।

४ देवास्तानि। तानि तानि। तानि देवाः। देवा देवाः। देवास्तानि।

देवास्तानि तानि देवा देवास्तानि धर्माणि धर्माणि तानि देवा देवास्तानि धर्माणि

५ तानिधर्माणि। धर्माणि धर्माणि। धर्माणि तानि। तानि तानि। तानि धर्माणि। तानि धर्माणि धर्माणि तानि तानि धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि-धर्माणि तानि तानि धर्माणि प्रथमानि

६ धर्माणि प्रथमानि। प्रथमानि प्रथमानि। प्रथमानि धर्माणि। धर्माणि धर्माणि। धर्माणि प्रथमानि। धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि धर्माणि

धर्माणि प्रथमान्यासन्नासन्प्रथमाणि धर्माणि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

७ प्रथमान्यासन् । आसन्नासन् । आसन्प्रथमानि । प्रथमानि प्रथमानि । प्रथमान्यासन् । प्रथमान्यासन्नासन्प्रथमानि प्रथमान्यासन्

८ आसन्नित्यासन् ॥

९ तेह । हह । हते । तेते । तेह । तेह हते तेहनाकं नाकं हते तेहनाकं

१० हनाकं । नाकं नाकं । नाकंह । हह । हनाकं । हनाकं नाकं हहनाकं महिमानो महिमानो नाकंह हनाकं महिमानः

११ नाकं महिमानः । महिमानो महिमानः । महिमानो नाकं । नाकं नाकं । नाकं महिमानः। नाकं महिमानो महिमानो नाकं नाकं महिमानः सचन्त सचन्त महिमानो नाकं नाकं महिमानः सचन्त

१२ महिमानः सचन्त । सचन्त सचन्त । सचन्त महिमानः । महिमानो महिमानः । महिमानः सचन्त । महिमानः सचन्त सचन्त महिमानो महिमानः सचन्त यत्र यत्र सचन्त महिमानो महिमानः सचन्तयत्र

१३ सचन्त यत्र । यत्रयत्र । यत्र सचन्त । सचन्त सचन्त । सचन्त यत्र । सचन्तयत्र यत्रसचन्त सचन्त यत्रपूर्वे पूर्वे यत्र सचन्त सचन्त यत्रपूर्वे

१४ यत्रपूर्वे । पूर्वेपूर्वे । पूर्वेयत्र । यत्रयत्र । यत्रपूर्वे । यत्रपूर्वे पूर्वेयत्र यत्रपूर्वे साध्याः साध्याःपूर्वे यत्रयत्र पूर्वे साध्याः

१५ पूर्वे साध्याः । साध्याः साध्याः । साध्याः पूर्वे । पूर्वेपूर्वे । पूर्वे साध्याः। पूर्वे साध्याः साध्याः पूर्वे पूर्वे साध्याः सन्ति सन्ति साध्याः पूर्वे पूर्वे साध्याः सन्ति

१६ साध्याः सन्ति । सन्ति सन्ति । सन्ति साध्याः । साध्याः साध्याः । साध्याः सन्ति। साध्याः सन्ति सन्ति साध्याः साध्याः सन्ति देवाः देवाः सन्ति साध्याः साध्याः सन्ति देवाः

१७ सन्ति देवाः । देवा देवाः । देवाः सन्ति । सन्ति सन्ति । सन्ति देवाः । सन्ति देवा देवाः सन्ति सन्ति देवाः

१८ देवा इति देवाः (अष्टविकृत्युदाहरणानि समाप्तानि)

॥ श्री ॥

अभिप्राय

साहित्यमनीषी शङ्करशास्त्री आर्वीकर यांचा अभिप्राय

औदुम्बरग्रामनिवासिभिरधीताम्नायज्योतिषागमैः वैदिक-
वाङ्मयग्रन्थेषु कृतभूरिपरिश्रमैः श्रीमद्भिरयाचितोपाह्वैः दासंभट्ट-
जीमहोदयैः सभाष्यचरणव्यूहग्रंथस्य महताप्रयासेन मातृभा-
षायां (मराठी) सुविशदंसुलभंच भाषान्तरमकारि ।

अयं चरणव्यूहग्रंथः सुतरां प्राचीनः किल सतु शौनकमहर्षि-
णाकृतः। केचन कात्यायनेन कृत इतिवदन्ति। विद्वद्वरेण महीदा-
साख्येन पंडितेन तत्रोपरि भाष्यं व्यरचि। आल्पीयस्यप्यस्मिन्ग्रंथे
ऋग्वेदादिचतुर्वेदानां तत्तच्छाखानामपि सविस्तृतं विवरणं विद्यते।
तत्रापि च विशेषतः ऋग्वेदस्यैव विस्तारः प्रदर्शितः सर्ववेदेष्वस्यैव
भूयस्त्वात्। पुरा किल ऋग्वेदस्यैव मंत्राणां हवनमासीदिति ग्रंथत
एव सुस्पष्टं भवति, नान्येषांवेदानामिति। अत एव तस्य पारायणे
हवने च यन्मंत्राणां न्यूनाधिकत्वं तदत्रदूरीकृतम्।

ग्रन्थेऽस्मिन् छंदसांज्ञानं, कतिविधं पारायणं, कतिचोपवेदाः,
पुरा घनपाठः कीदृशः, संप्रतिच कीदृक्षः, काश्चाष्टौविकृतयः,
कानि तासां लक्षणान्युदाहरणानिच, व्याडिमतेन के दशग्रन्थाः,
अन्यमतेनच के, इत्याद्यनेकविषयाणां प्रतिपादनादधुना वेदाध्यय-
नकर्तुकामानां अधीतवेदानामप्यतीवोपयुक्तमेतत्पुस्तकमिति।

इदं खलु भाषान्तरं समीचीनं जातम्। अत्र तु अष्टविकृति-
पठनसम्बन्धिन्यः " जटापटल " पुस्तकस्थाः कारिका अपि समु-
द्धृताः। एतत्पुस्तकपठनेन प्रायः सर्ववेदविषयकं ज्ञानं भवत्येव।
अनेन पुरातनवैदिकवाङ्मयंकीदृशं, किञ्च पुरातनानामृषिप्रवराणां
वैदुष्यं, संशोधनंचासीदिति सर्वं जनानां दृष्टिपथमानीतम्।

संप्रति प्राचीनवैदिकवाङ्मयानां भाषान्तरकरणमतीवावश्यकम्। तेन लोकानां वैदिकवाङ्मयपठने, आलोचने, अभ्यासे वाऽभिरुचिर्जायेतेत्यहमाशासे। इदानीमयाचितमहाभागैः सम्यगुपक्रमोऽयंकृतः। अतः वेदशास्त्राध्ययनशीलैः, वैदिकवाङ्मयपिपठिषुभिः, वैदिकधर्मानुयायिभिश्चावश्यमेतद्भाषान्तरं संग्राह्यमिति। अलमतिलेखनेन इति शम्।

भवदीयः

"साहित्यमनीषी" आर्वीकरोपाव्हः शंकरशर्मा

काव्यतीर्थ, (कलकत्ता,) शास्त्री-(पंजाब)

ता. २२-२-१९५४ सोमवासरः,

॥ श्रीः ॥

वेदभूषण अम्बादास शर्मा आर्वीकर यांचा अभिप्राय

एतच्चरणव्यूहभाषान्तरं मूलानुसारेण भाष्यानुसारेण च संजातम्। यावानत्रत्यो वैदिक, मंत्रविभागः सोऽपि सुसंबद्धः। अष्टविकृतिसंबंधीन्युदाहरणानि च शुद्धानि सर्वतोपरि भाषान्तरमिदं समीचीनम्। इदं खलु वैदिकानां कृते प्रायः अतीवोपकारकमिति॥

भावत्कः

"वेदभूषण" आर्वीकरोपाव्हः अंबादासशर्मा

नागपुरस्थ भोसलावेदशास्त्रमहाविद्यालयस्य-

ऋग्वेदाध्यापकः

ता. २२-२-१९५४ माघ वदि ४ सोमवासरः

॥ श्री सद्गुरू: शरणम् ॥

महामहोपाध्याय यज्ञेश्वरशास्त्री कस्तुरे यांचा अभिप्राय

अत्रभावत्कस्य चरणव्यूहभाष्यानुवादस्य भागाः समग्रमपाठिषत। वैदिकवाङ्मयपरिचयार्थयोऽयं श्रीमद्भिर्यशस्वी प्रयत्नो व्यधायि। सोऽयंसांप्रतं वेदगन्धशून्यप्रायाणांतरुणानां भृशमुपकुर्यादिति बलवती नो मतिः। विशेषतश्च वार्धक्येऽत्र महान् श्रमः सर्वथाऽभिनन्दनास्पदम्। तत्रापि भाषायाः सारल्यं वैशद्यंच विशेषत उपादेयतां स्वहस्तयति।

संस्कृतपाठशाला नंदितटतः
फाल्गुने सुदि एकादश्याम्
१८७५ तमे शाके सोमवासरे
(१५-३-५४)

विद्वद्विधेयौः
१ कस्तुरे कुलोद्भवः यज्ञेश्वरः
२ जोशीत्युपाव्हो बाळाचार्यः

साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास यांचा अभिप्राय

ही कृति अतिशय आवडली. आपण ते तात्काळ प्रसिद्ध करावें. मराठींत आपणच सर्व प्रथम हा ग्रंथ आणून वेदपुरुषाची फार मोलाची सेवा केलेली आहे.

महाराष्ट्रशारदेचें दालन आपल्या या ग्रंथानें समृद्ध झालेले आहे.

वे. शा. सं. शंकरशास्त्री मारूलकर यांचा अभिप्राय.

श्रीशिवः शरणम्

श्री. वे. शा. सं. 'दासोपंत राजेश्वर शास्त्री आयचित' इत्यभिधेयमहाभागैर्विरचितं, शौनकोक्तचरणव्यूहस्यसभाष्यस्य महाराष्ट्रभाषया भाषान्तरं' प्रायःसमग्रमेवाऽऽलोकितवानहम्, तादिदं महाराष्ट्रभाषान्तरं सुपरिशुद्धंसप्रमाणं सोपपत्तिकं सुसंगतं-च वर्तत इति मे मतिः सर्वेषां वेदाधिकारिणां पूर्वसंप्रदायानुसारेण तत्तद्वेदपरिग्राहिणां स्वस्वशाखासूत्रादि भेदाचार्यानुपूर्वी-जटा-दिविकृति-ऋक्परिमाण-पारायण विध्यादिज्ञानमितिहास्य दृष्ट्याऽ प्यावश्यकमितितदर्थं प्राकृतवाचकानामपीदमेकमुत्कृष्टं साधनं वरीवर्ति,

मारूलकरोपाव्हः — शंकरशास्त्री–

आनन्दाश्रम. सं. पा. शालाध्यापकः।

शुद्धिपत्र

ऋग्वेदवर्णन

पान	२	ओळ	२१	शुद्ध	अशुद्ध
				(ऐ. आरण्यक.)	(ऐ. अरण्यक)
पान	३	,,	२	वदनैर्विभुः	वदनैर्बिभुः
पान	३	,,	३	विचक्षणः २ (या आकड्याचें स्पष्टी करण पान ५ वरील टीपेत पहावें	
पान	३	,,	१६	सोप्याह	सोष्याह
पान	४	,,	१	वात्स्य	वात्स
पान	४	,,	५	बव्हृचाः संहिता ह्येताः	बव्हृचाःह्येता
पान	४	,,	८	इंद्र प्रमिति	इंद्र प्रति
पान	४	,,		संहितां	सहितां
पान	४	,,	१६	उदात्तानुदात्त	उदात्तनुदात्त
पान	५	,,	१	सर्वेषां	सर्वेषा
पान	५	,,	२	उपासितव्यम्	उपसितव्यम्
पान	८	,,	१८	चत्वारः	चत्वरः
पान	८	,,	२२	तथा. क्रम्य	(तथा क्रम)
पान	८	,,	१९	(५।१।१२४) अर्थ	अर्थः (५।१।१२४)
पान	१२	,,	९	सूत्रे ताल्वोष्ठ	सूत्रो ताल्वोष्ठ
पान	१३	,,	२४	पर्जन्याय प्र ।	पर्जन्याय प्र. म्ह.
पान	१५			दंडानुसारी होत–याच्यापुढें घन ही विकृति जटा आणि यांना अनुसरणारी आहे	

				शुद्ध	अशुद्ध
पान	१५	”	१३	अंन्तचादिं	अन्तंचादि
पान	१५	ओ.	२१	विपर्यस्य	विपर्यस्व
	”	”	”	तत्पदानि	तत्पादनि
पान	१५	टीप		प्रत्यादायो	प्रत्यदायो
पान	१६	ओ.	११	आश्वलायनी	अश्वलायनी
पान	१६	ओ.	२१	इत्याह।मूलसूत्र	इत्याह
पान	२०	ओ.	४	पितृयाणं द्युमत्	मोषूणः (१।३।१६
पान	२०	ओ.	१५	समाप्तेः	समाप्ते
पान	२१	ओ.	४	(२) णत्वोदाहरणम् पितृयाणं द्युमत्–या उदाहरणांत पदपाठांत पितृयानं असे पद असून संहिताकाळी नचा ण झाला आहे. म्हणून पितृयानमिती पितृयानं असे वेष्टन घ्यावे	
पान	२१	ओळ	१३	त्रिक्रमोदाहरणम्.	त्रिक्रमोदाहरणम्
पान	२२	ओळ	५	दशसहस्त्राणि	दशसहस्त्रणि
पान	२२	ओळ	१९	वालखिल्यसूक्तें	वालाखिल्यसूक्ते
पान	२४	ओळ	३	ह्या तीन ऋचा	ह्यांतील ऋचा
पान	२४	ओळ	१८	चतुष्पदाःकृत्वा	चतुष्पदा कृत्वा
पान	२५	ओळ	१०	प्रारंभापासून	प्रारंभासून
पान	२६	ओळ	२	सुवायो एका	सुवायो वा एका

				शुद्ध	अशुद्ध
पान	२८	ओळ	१२	तान्येव	तान्ये—तान्येव
पान	२८	ओळ	२३	सकलान्येवावाशिष्ट	सकलान्येवाशिष्ट
पान	२८	ओळ	२५	त्रयाणां अंतर्भावो	त्रयाणा अंतर्भावे
पान	३१	ओळ	२	तच्छंयोरावृणीमह	तच्छंयोगावृणी
पान	३४	ओळ	२१	अग्निहोतारं	अग्निहोतरं
पान	३५	ओळ	२	शाकलशाखीयाना	शाखलशा
पान	३८	ओळ	९	कारये—	कारये ।
पान	३८	ओळ	२०	उदगग्र क्त्सतान्वाकृति	उदगग्र व वत्सजान्वा
पान	४५	ओळ	७	चक्षु	चुक्षु
पान	४९	,,	७	सूत्रे अनेक आहेत.	सूत्रे आहेत
पान	४९	,,	१८	कुपितो	कूपितो
पान	५८	,,	१	ब्राह्मणयोर्वेद	ब्राह्मणयोवेद
पान	५८	,,	१८	अनयोरपि	अनेयोरपि
पान	५९	,,	१९	अग्नयेनुब्रू २ हि ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि	अग्नयेनुब्रूह्मन्नपः प्रणेष्यामि ब्रूउहि
पान	५९	,,	२०	हे प्रेष हीं प्रतिवचनें	हें प्रतिवचन
पान	६६	,,	४	स्वस्ति	स्वति
पान	६६	,,	२६	पौष्यंज्यावन्त्ययो	पौष्यंज्वावन्त्ययो
पान	७१	,,	७	प्रादेशः	प्रादेशाः
पान	७२	,,	२२	अत्रिगोत्र	अग्निगोत्त
पान	७४	,,	१२	वेद	वदे
पान	७५	,,	२५	जटाकलाप	जटाकला.

द्वितीय भागे परिष्टम्

शुद्ध		अशुद्ध
पृष्ठ १		पृष्ठ १
प्रथमानि		प्रथमानि
यजन्तायजन्त		यजन्तायजन्त
३ यजन्तदेवाः		३ यजन्तदेवाः
८ आसन्नित्यासन्		८ आसन्नित्यासन्
	पृष्ठ २	
१२ महिमानःसचन्त		१२ महिमानःसचन्त
२ आसन् प्रथमानि		२ आसन् प्रथमानि
	पृष्ठ ३	
६ प्रथमानि धर्माणि		६ प्रथमानि धर्माणि
	पृष्ठ ४	
१२ महिमानो नाकं		११ महिमानो नाकं
धर्माणि प्रथमानि		प्रथमानि (शे. आ.)
	पृष्ठ ५	
सचन्त यत्रे		सचन्त यत्र
	पृष्ठ ७	
पितानोऽस्तुद्यौमधु ओ. १०		पितानोऽस्तुद्यौर्मधु
अस्तुनः ओ. ११		अस्तुनः
	पृष्ठ ८	
(दंड) ओ. ५ यज्ञेनयज्ञं		यज्ञेनयज्ञं
यज्ञ मयजन्त		यज्ञमयजन्त

शुद्ध	अशुद्ध
दंड ओळ ८	
यज्ञं यज्ञेन	यज्ञं यज्ञेनं
यज्ञेने यज्ञ	यज्ञेनं यज्ञ
तानि धर्माणि ओ. ९	तानि धर्माणि ओ. ९
प्रथमानि धर्माणि	प्रथम निधर्माणि
यज्ञमयजन्त ओ. १४	यज्ञ मयजस्त ओ. १४
नाकं महिमानः ओ. १९	नाकं महिमानः ओ. १९
पूर्वे यत्र सचन्त महिमानो	पूर्वे यत्र सचन्त महिमानौ
पृष्ठ ९	
साध्याःपूर्वे यत्र ओ. २	साध्याःपूर्वे यत्र
पूर्वे ओ. ५	पूर्वे
यत्र पूर्वे (शेवटची ओ.)	यत्र पूर्वं (शे. ओळ)
पृष्ठ १०	
(रथ—पादश :)	
यज्ञं यज्ञेन ओ. ७	यज्ञं यज्ञेन
देवा अयजन्त	देवा अयजन्त
यज्ञं यज्ञेन ओ. ९	यज्ञं यज्ञेनं
आसन्प्रथमानि ओ. १२	आसनूप्रथमानि
पृ. ११	
घन (२)	
यज्ञमयजन्त देवा	यज्ञमयजन्त देवा

यज्ञ	यज्ञः
पृष्ठ १२	
घन (६) धर्मा'णि प्रथमान्या	धर्मा'णि प्रथमान्या
सन्नासन्प्रथमानि	सन्नासन्प्रथमानि
पृ. १३	
घन (१३) सचन्त यत्र पूर्वे'	सचन्त यत्र पूर्वे'
घन (१५) साध्या :पूर्वे	साध्या पूर्वे
पृ. १४	
(२) यज्ञं यज्ञेन	यज्ञं यज्ञेन
(११) नाकं नाकं	(११) नाकं नाकं
पृष्ठ १५	
(१४) पूर्वे यत्र	पूर्वे यत्र

पंच संधि घनोदाहरणम्

शुद्ध	पृष्ठ ७७ अशुद्ध
(५) तानिधर्मा'णि	तानिधर्मा'णि
तानितानि धर्मा'णि	तानितानि धर्माणि
पृष्ठ १७	
ओळ १ प्रथमानि	प्रथमाणि
(१३) सचन्त यत्रपूर्वे'	सचन्त यत्रपूर्वे'
(१६) सन्ति' देवा देवाः	सन्ति' देवाः देवाः

चरणव्यूह यजुर्वेद खंड

शुद्ध	अशुद्ध
पान ४ ओळ ६—	
कूर्मलक्षण मित्याष्टादश.	कूर्मलक्षण नित्याष्टादश.
औख्या[२]	औख्या २
पंचभेदा[३]	पंचभेदा[२]
पान ६ टीप ओ. ११	१४

चरणव्यूह पंचम खण्ड फलश्रुतिः

शुद्ध	अशुद्ध
श्लोक ३ पुत्रात्	पुत्रान्

द्वितीयो भाग पृ. ७७

शुद्ध	अशुद्ध
जटोक्त–	जटोक्तां (ओळ ८)
उदाहरण	उदाहरणार्थ (शेवटीं)

पृष्ठ ७८

शुद्ध	अशुद्ध
अन व अक	अव व अक (ओळ १४ था)
मन्तं	मन्त (ओळ २१ वी)

पृष्ठ ८२

शुद्ध	अशुद्ध
यदङ्ग	यदङ्गा (ओळ ७ वी)

ओळ ११ मधील ' अग्ने भद्रं करिष्यसि ' पासून ओळ १३ मधील ' भद्रं करिष्यसि पर्यंतचा मजकूर गाळावा.

शुद्ध	अशुद्ध
उदाहरण	उदाहरणार्थ (शेवटीं)

पृष्ठ ८३

शुद्ध	अशुद्ध
संपादनीयं	संपादनीय (ओळ १५)
इत्यनेनैव	इत्यनैनेव (ओळ १९)

शुद्ध	अशुद्ध
पृष्ठ ८५	
तेंच	तेच (ओळ ११)
आदितः	आदितितः (ओळ १४)
पृष्ठ ९२	
पारयामसि पारयामसि।	पारयामसि। पारयामसि (ओळ १६)

सूचना

पृष्ठ ४५ पासून पाना वरील मथळा ऋगवेदवर्णन च्या ऐवजी यजुर्वेद वर्णन असा वाचावा पान ६१ पर्यंत ६२ पासून पुढें ६७ पर्यंत सामवेद वर्णन असा वाचावा ६८ पासून ७२ पर्यन्त अथर्ववेदवर्णन असा वाचावा ७३ ते ७६ फलस्तुतो खंड असा वाचावा.